

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Երևան 2014

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2 Հ
Կ 280

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գրախոսներ՝
բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Լ. Շ. Հովհաննիսյան
բանասիր. գիտ. թեկնածու Ն. Գ. Հովհաննիսյան

Պատասխանատու խմբագիր՝
բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ե. Սարգսյան

Կառավարյան Վ.

Կ 280 Հայ բարբառագիտությունից հարցեր/ Վիկտոր Կառավարյան.-Եր.:
«Հայաստան» հրատ. («Գրական հայրենիք» ՓԲԸ), 2014թ., 232 էջ:

Գրքում գետեղված հոգվածներում քննվում են Հայ բարբառագիտու-
թյան տեսական և գործնական նշանակություն ունեցող մի շարք հար-
ցեր: Անդրադարձ է կատարվում բարբառի վերաբերյալ պատկերացում-
ներին, լեզվի դրսևորման այդ եղանակի հիմնական բնութագրերին, դի-
տարկվում են Հայ բարբառների հնչյունաբանական ու ձևաբանական մի
շարք հատկանիշներ: Գրքի մաս կազմող «Մեսրոպյան է, Ե գրերի ուղ-
ղագրությունը և հնչյունական արժեքը» աշխատանքում տրվում է մես-
րոպյան է, Ե գրերի գործառական նկարագիրը, ներկայացվում են այդ
տառերի ուղղագրական յուրահատկությունները գրաբարում: Հնչյունա-
հնչույթաբանական վերլուծությունների շնորհիվ և բարբառների նյութի
օգտագործումով, բարբառներում դիտարկված օրինաչափությունների
հիման վրա հնարավոր է դառնում ճշգրտել այդ տառերի հնչյունական
արժեքը բառի տարբեր գիրքերում: Վեր է հանվում է, Ե գրերի ներկա-
յացրած հնչյունական իրողությունների զարգացման հետագա ընթացքը
հայերենում:

Գիրքը հասցեագրվում է մասնագետներին, սովորողներին, մանկա-
վարժներին և առհասարակ հայերենագիտությունում հետաքրքրվողներին:

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2 Հ

ISBN 978-5540-02359-7

© Կառավարյան Վիկտոր, 2014թ.:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Գրքում ի մի են բերված պարբերականներում և գիտաժողովներում¹ արդեն հրապարակված հոդվածներ ու զեկուցումներ և առանձին լույս տեսած մեկ աշխատություն², որոնք, կարծում ենք, ամբողջությամբ են կազմում թե՛ հեղինակի բարբառագիտական ըմբռնումները ամփոփելու և թե՛ քննարկվող հարցերի փոխկապակցվածության առումներով: Հոդվածների մի մասում քննվում են հայ բարբառագիտության համար արդիական մի շարք տեսական խնդիրներ, մյուս հոդվածներում դիտարկվում են լեզվական առանձին իրողություններ, որոնք վերաբերում են կա՛մ բարբառային հայերենին ընդհանրապես, կա՛մ էլ բարբառների որոշակի խմբի: Բարբառագիտական հարցերի քննությանը նվիրված այս գրքում «Մեսրոպյան է, Ե գրերի ուղղագրությունը և հնչյունական արժեքը» աշխատության ընդգրկվելը պայմանավորված է նրանով, որ այն պարունակում է բարբառային հնչյունական իրողությունների վերլուծություններ, և նրանում առավելաբար բարբառների ընձեռած նյութի շնորհիվ և դրանցում գործող օրինաչափությունների բացահայտմամբ ու հաշվառմամբ են կատարվել եզրահանգումներ:

Ներկայացվող նյութը հրատարակության պատրաստելիս ենթարկել ենք անհրաժեշտ մասնակի փոփոխությունների և շտկումների:

Հեղինակ

¹ Պատմաբանասիրական հանդես, 2007, 3. Լեզու և լեզվաբանություն, 2008, 2. Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ, 2008, 1. Ջահուկյանական ընթերցումներ հանրապետական գիտաժողով, 2008. Հայկազյան հայագիտական հանդես (Բեյրութ), 2011. Բանբեր Երևանի Վ.Բրյուսովի անվան ՊԼՀ-ի, 2012, 2(23). Բանբեր Մատենադարանի, 2012, 19. Բանբեր Երևանի համալսարանի, Բանասիրություն, 2012, 137.2. Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով (Երևան), 2013. Հայ գիտական բարբառագիտության հիմնադրման 100-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողով, Իջևան, 2014.:

² «Մեսրոպյան է, Ե գրերի ուղղագրությունը և հնչյունական արժեքը», Եր., 2006:

ՄԱՍ 1

Հայ բարբառների ուսումնասիրության մի քանի հարցերի շուրջ

Որևէ լեզվի գոյություն հիմնական նախապայմանը իբրև կենդանի խոսք նրա գործառությունն է, այսինքն՝ լեզուն կա, գոյություն ունի, եթե գործառում է իբրև որոշակի հանրության հաղորդակցման միջոց, ընդ որում՝ այս առումով ավելի կարևոր է լեզվի՝ բանավոր հաղորդակցման միջոց լինելը: Լեզուն նախ և առաջ դրսևորվում և զարգանում է բանավոր եղանակով, իսկ գրավոր խոսքը ձևավորվում է հետագայում և մշակվելով ու կանոնակարգվելով հիմք է դառնում գրական լեզվի առաջացման: Գրական լեզվի գոյությունը պայմանավորված է հասարակության զարգացման մակարդակով և հասարակական պահանջարկով, մինչդեռ բանավոր խոսքը տվյալ լեզվական հանրության հաղորդակցական պահանջմունքի բնական արտահայտություն է: Բանավոր խոսքը նախ և առաջ դրսևորվում է բարբառների ձևով, որոնք ներկայացնում են լեզվի բնական, անմշակ վիճակը: Բարբառների հիմքի վրա էլ ձևավորվում են լեզվի ժողովրդախոսակցական և գրական տարբերակները. հասկանալի է, որ առանց բարբառային, բնական հիմքի՝ նշված տարբերակները գոյություն ունենալ չեն կարող, ինչպես որ չի կարող լինել սերուցքն առանց կաթի կամ հացն առանց ալյուրի: Ասել կուզի՝ լեզվի բնական վիճակը ներկայացնող բարբառները այն նյութն են, որի մշակումով ստեղծվում և որից սնվելով՝ գոյատևում է գրական լեզուն. չլինի նյութ՝ չի լինի և նրանով պատրաստվող ու նորոգվող առարկա: Տվյալ առարկան ճանաչելու, նրա էությունը ճիշտ հասկանալու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այն նյութը, որից պատրաստվել և պատրաստվում է այդ առարկան: Հետևում է, որ հայերենի բարբառների ուսումնասիրությունը կարևորվում է նախ և առաջ ոչ թե այն պատճառով, որ բարբառները իբր թե բռնել են անհետացման ուղին, այլ այն պատճառով, որ բարբառները լեզվի բնական վիճակն են ներկայացնում, և հայերենի մասին լիարժեք պատկերացում անհնար է կազմել՝ առանց բարբառների համակողմանի ուսումնասիրության: Բարբառները իրենց մեջ կրում են հայերենին հատուկ բոլոր ընդհանուր հատկանիշները, միաժամանակ նրանք պարունակում են յուրահատկություններ, որոնք դարձյալ գործում են հայերենի շրջանակներում, բայց հայերենի բոլոր դրսևորումներին հատուկ չեն: Այնուամենայնիվ, մասնավոր, բարբառային այդ հատկանիշները ևս ընդհանուր առմամբ հայերենին բնորոշ հատկանիշներ են:

Հայերենը, իհարկե, դեռևս հին ժամանակներից սկսած եղել է և է տարաբնույթ ուսումնասիրությունների առարկա ինչպես տարածամանկյա, այնպես էլ

Համաժամանակյա կտրվածքներով, ինչպես զուտ հայագիտական, այնպես էլ ընդհանուր լեզվաբանական հայեցակետերով: Հայ և օտարազգի լեզվագետները բացահայտել և նկարագրել են գրաբարի, միջին հայերենի և գրական աշխարհաբարի լեզվական բազում իրողություններ և օրինաչափություններ, բազմաթիվ հետազոտություններ են կատարվել հայերենի զարգացման ընթացքը դիտարկելու ուղղությամբ: Բնականաբար, ուսումնասիրությունյան առարկա են դարձել նաև հայերենի բարբառները: Այս բնագավառում աշխատանքները հիմնականում ընթացել են հետևյալ ուղղություններով. ա) բարբառների առանձնակի ուսումնասիրում և նկարագրում, բ) բարբառների դասակարգում, գ) բարբառային հատկանիշների վերհանում և ուսումնասիրում լեզվաբանական աշխարհագրությունյան մեթոդով, հայերենի բարբառագիտական ատլասի ստեղծում, դ) բարբառների համեմատական քննություն: Նշված բոլոր ուղղություններում կատարված աշխատանքները անշուշտ հիմք են հետագա և ավելի ամբողջական ուսումնասիրությունների համար:

Պետք է նշել, որ առանձին բարբառների ուսումնասիրությամբ զբաղվող հեղինակները հաճախ իրենց աշխատանքները կատարել են ոչ ճիշտ կանխադրություններից ելնելով: Նախ՝ նման աշխատանքներում բարբառը չի դիտվում իբրև լեզվի կենդանի, բնական և զարգացող գոյավիճակ, որի ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել հայերենի ամբողջական քննությանը: Սովորաբար բարբառները համարվել են գրաբարի քայքայման, գրական լեզվի աղավաղման արդյունք, հետևաբար բարբառային իրողությունները դիտարկվել են իբրև շեղումներ՝ գրաբարյան և գրական լեզվի իրողությունների համեմատությամբ: Մյուս կողմից՝ բարբառները դիտվել են իբրև վերացող, անհետացող լեզվավիճակներ (հատկապես՝ գրական լեզվի տարածման և ազդեցությունյան մեծացման պատճառաբանությամբ): Առանձին դեպքերում նույնիսկ վիճակն այնպես է ներկայացվել, թե իբր հայ գյուղացին օրեցօր ավելի ու ավելի է մոռանում իր բարբառը, որի հետևանքով բարբառը գործածական է մնում հիմնականում տարեց գյուղացիների միջավայրում: Այստեղից էլ, կարծես թե արդարացնելով բարբառներին կատարվող անդրադարձը, բարբառագետները իրենց աշխատանքը կարևորում են նրանով, որ նպատակ ունեն անդառնալի կորստից փրկել անհետացող այս կամ այն բարբառի նկարագիրը³: Փաստորեն, բարբառները ընկալվում են իբրև զարգացում չունեցող, ընդհանուր լեզվի ընթացքից դուրս լեզվավիճակներ: Մինչդեռ բարբառները լեզվի կենդանի, բնական վիճակն են, որի վրա հիմնվում և որի հետ մեկ լեզվական միասնություն են կազմում ժողովրդախոսակցական և գրական լեզուները: Լեզվական այս ամբողջությունը ունի միասնական ընթացք, զարգացում, բայց և նրա յուրաքանչյուր դրսևորում՝ բարբառ, խոսակցական կամ գրական լեզու, ունի զարգացման իր յուրահատկությունները, միաժամանակ՝ այդ լեզվավիճակները

³ Նման մեկնաբանությունը ճիշտ է միայն այն դեպքերում, երբ պատմական ճակատագրի բերումով տվյալ բարբառը կորոշները այլևս իրենց բնօրրանում չեն, քիչ թե շատ հոծ գանգված չեն կազմում և ապրում են լեզվական այլ միջավայրում:

փոխադարձաբար ազդում են միմյանց վրա: Գրական լեզվի զարգացումը դիտարկելի է գրավոր հուշարձանների առկայությունից, մինչդեռ բարբառները սովորաբար գրավոր հուշարձաններում չեն արտահայտվում, որը և հնարավորություն է տալիս տեսնելու նրանց զարգացման ընթացքը որոշակի տևական ժամանակահատվածում: Իհարկե, բարբառների պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը կարող է որոշակի պատկերացում տալ նրանց զարգացման ընթացքի վերաբերյալ: Օրինակ՝ բառապաշարի տարբեր շերտերի դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Պարսկահայքի և Վասպուրականի բարբառները նախապես չեն ունեցել և շփական բաղաձայն (հինհայերենյան բառաշերտում այդ բարբառները և – ի դիմաց բոլոր դիրքերում ունեն խ), սակայն բառակազմում ընդհանուր հայերենում տեղի ունեցած $\gamma > \zeta$ անցման, այդ նույն դիրքում ձայնավորներից առաջ հավելական շունչ առաջանալու հետևանքով, ինչպես նաև արաբաթուրքական փոխառությունների ազդեցությունից հիշյալ բարբառների հնչյունական համակարգ է մուտք գործել և շփականը: Բարբառներում ավելի կարճ ժամանակահատվածում կատարված որոշ փոփոխություններ կարելի է դիտարկել՝ նաև համագոյակից տարբեր սերունդների լեզվական առանձնահատկությունները վեր հանելով⁴: Որևէ լեզվի կամ լեզվավիճակի ուսումնասիրությունն ու նկարագրությունը երբեք չի կարող ավարտված լինել, որովհետև լեզուն ամբողջությամբ մեջ և նրա դրսևորումները իրենց հերթին շարունակ զարգանում ու փոփոխվում են, և յուրաքանչյուր նոր սերունդ ունի լեզվական համակարգի ուսումնասիրության իր խնդիրները: Որևէ բարբառի ուսումնասիրություն ևս չի կարող ավարտվել մեկանգամյա նկարագրությամբ. ամեն մի այդպիսի նկարագրություն կարող է հետագա ուսումնասիրությունների համեմատության եզր դառնալ:

Հայագիտության մեջ բարբառների տարբեր դասակարգումներ են տեղի ունեցել: Նախնական՝ աշխարհագրական դասակարգմանը հաջորդել է ձևաբանական դասակարգումը, որը հետագայում լրացվել է հնչյունաբանական դասակարգմամբ: Ի վերջո՝ հայ լեզվաբանական միտքը հանգել է բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման գաղափարին, որը թույլ է տալիս առավել հստակ ու համակողմանիորեն որոշել բարբառային միավորների միջև եղած հարաբերությունները: Գ.Ջահուկյանի կատարած բազմահատկանիշ դասակարգումը, ինչ խոսք, հայ բարբառագիտության զարգացման մի նոր փուլ էր սկզբնավորում: Սակայն այդ նոր փուլը չի նշանավորվել բազմահատկանիշ դասակարգման հետագա զարգացման աշխատանքներով: Մինչդեռ այդ դասակարգումը թույլ է տալիս կատարել բարբառային միավորների հարաբերությունների տարաբնույթ դիտարկումներ, համեմատական

⁴ Հասկանալի է, որ բարբառագետը այս դեպքում պետք է կարողանա գանազանել գրական լեզվի ուղղակի ազդեցությունը բարբառի բնական զարգացման ընթացքից, որին կարող է նպաստել տարբեր սերունդների՝ կրթական ըստ հնարավորին ցածր մակարդակ ունեցող բարբառախոսների խոսքի գրանցումը: Բարբառագետը միաժամանակ կարող է դիտարկել կրթական որոշակի մակարդակ ունեցող բարբառախոսների խոսքը, որը թույլ կտա որոշել գրական լեզվի ազդեցության աստիճանը և առանձնացնել բարբառային առավել կայուն, ազդեցության չենթարկվող կամ քիչ ենթարկվող հատկանիշները:

հետազոտություններ՝ միաժամանակ կատարելով ընտրված բարբառային հատկանիշների որակական, քանակական, ինչպես նաև դրանց՝ բարբառային միավորներում դրսևորման ճշգրտումներ: Օրինակ, Գ.Ջահուկյանի բերած տվյալներն օգտագործելով՝ Արարատյան բարբառի համեմատությունը Թբիլիսիի, Կարնո, Մշո, Դիադինի, Բայազետի, Վանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառների հետ երևան է հանում այսպիսի պատկեր. Արարատյանի հետ ավելի շատ ընդհանրություններ ունի Բայազետի բարբառը (19), այնուհետև հաջորդում են Խոյ-Մարաղայի (16), Դիադինի (15), Թբիլիսիի և Վանի (12,5), Մշո (11), Կարնո (10,5) բարբառները: Այսպիսով՝ նշված խմբում իր դրական հատկանիշներով Արարատյանին առավել մերձավոր է Բայազետի բարբառը, և թվում է՝ որոշակի հիմք կարող էին ունենալ այն լեզվաբանները, որոնք Բայազետի բարբառային միավորը համարում էին Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ: Գ.Ջահուկյանն էլ, թերևս այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Բայազետի բարբառը տեղադրել է Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում՝ Արարատյան, Ջուղայի, Աստրախանի, Արդվին-Թբիլիսիի բարբառների հետ միասին: Սակայն, մյուս կողմից, Բայազետի բարբառը առավել մերձակցություն է հանդես բերում Վասպուրականի և Պարսկահայքի բարբառների հետ: Այսպես, Բայազետի բարբառը ավելի շատ ընդհանրություններ ունի Դիադինի բարբառի հետ (30), այնուհետև հաջորդում են Խոյ-Մարաղայի (26,5), Մշո (25), Վանի (24), Կարնո (20,5) բարբառները: Մինչդեռ Արարատյան և Թբիլիսիի բարբառների հետ ընդհանրությունները նկատելիորեն սակավ են, համապատասխանաբար՝ 19 և 14: Ակնհայտ է, որ տարբեր բարբառախմբերի հետ հարաբերություններում Բայազետի բարբառի դիրքը ճշգրտելու խնդիր կա:

Թերևս որոշակի ճշգրտումների կարիք ունեն բազմահատկանիշ դասակարգման հիմքում ընկած հարյուր հատկանիշները: Թվում է՝ որոշ դեպքերում խմբավորվել և իբրև մեկ հատկանիշ են ներկայացվել բոլորովին տարբեր իրողություններ: Այսպես՝ ճայնավորային հատկանիշներից մեկը (ըստ թվային հաջորդականության՝ 46 – ըզը) ձևակերպված է իբրև «Ա - ի շրթնայնացածություն», ընդ որում՝ այս հատկանիշի դրսևորման տարատեսակներ են դիտվում ա ճայնավորի շրթնային (ւ) արտասանությունը, ա - ի դիմաց օ կամ ու ճայնավորի առկայությունը շեշտակիր վանկում, ունգայիններից առաջ, նաև՝ հետնալեզվային շփականներից առաջ⁵: Ակնհայտ է, որ ա ճայնավորի շրթնայնացած արտասանությունը չի կարող համարժեք համարվել որևէ դիրքում այդ ճայնավորի փոխարեն օ կամ ու ճայնավորի հանդես գալուն: Այն, որ այս իրողությունները միմյանց չեն առնչվում, կարելի է տեսնել՝ համեմատելով բարբառային երկու տարբեր իրավիճակներ: Այսպես, Բայազետի բարբառն ունի շրթնայնացած ւ ճայնավոր, որը ա հնչույթի տարբերակն է և ա հնչյունի հետ

⁵ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 65:

գտնվում է լրացուցիչ բաշխման հարաբերություն մեջ. *ա - ն* հանդես է գալիս բացարձակ բառասկզբում, բառի առաջին վանկում (բնականաբար նաև միավանկ բառերում) խուլ բաղաձայններից (բացի ի շփականը) և մ, ն ձայնորդներից հետո՝ *անխճի, անթօռ, անկ, պնտ, պննիր, կն, կնտու, տնկ, տննիս, ծնո, ծնդիկ, ճնչ, ճնմփա, ֆնո, ֆնոսունգա, սնր, սնքան, շնկ, շննջու, մնտ, մնքի, ննկ, ննմակ և այլն, իսկ մյուս դիրքերում հանդես է գալիս ա հնչյունը՝ բ՛ան, բ՛անակ, գ՛առ, գ՛էրան, դ՛աս, դիվանի, ճ՛ավար, ջ՛առթել, վազնել, գառթընել, ժամ, խաց, խառնիս, ճ՛ալ, ճ՛ավէս, ճ՛առավոտ, փագ, փալնըվել, քամի, թախտել, չ՛էրէվան, մըկավա, ցախ, ցամաք, չար, չօբան և այլն:*

Նշված հատկանիշով բնութագրվող այլ բարբառներում *ա - ի* դիմաց առկա է օ (օրինակ՝ *Հաջընի, Ագուլիսի, Համշենի* բարբառները) կամ ու (օրինակ՝ *Սվեդիայի* բարբառը): Ըստ Հ.Մուրադյանի՝ *ա - ի* շրթնային արտասանությունը սկզբնավորվել է նախ մ շրթնայինից առաջ միավանկ բառերում, ապա այդ յուրահատկությունը դրսևորվել է նաև ն – ից առաջ, ուստի և գիտակցվել է իբրև ռեգայիններից առաջ կատարվող փոփոխություն: Տարբեր վայրերում հնչյունափոխական այս երևույթը ունեցել է դրսևորման յուրահատկություններ. մի դեպքում հնչյունափոխության պայման է դարձել ռեգայիններին նախորդող դիրքը (օր. *Համշենում*), մյուս դեպքում՝ բառի միավանկությունը (օր. *Ագուլիսում*), երրորդ դեպքում՝ վանկի շեշտակրությունը (օր. *Հաջընում, Սվեդիայում*)⁶:

Եթե Բայազետի բարբառում, այսպիսով, շրթնայնացած *ա - ի* հանդես գալը ա հնչույթի արտասանական դիրքային առանձնահատկություն է, ապա այլ բարբառներում գործ ունենք այս կամ այն գործոնով պայմանավորված *ա > օ* կամ *ա > ու* հնչյունափոխության հետ, այսինքն՝ եթե առաջին դեպքում երևան են գալիս նույն հնչույթի տարբերակային դրսևորումներ, ապա երկրորդ դեպքում առկա է մի հնչույթի դիմաց այլ հնչույթի դրսևորում: Կարծում ենք՝ «*Ա - ի* շրթնայնացածություն» ձևակերպումը պետք է նշանակի ա ձայնավորի արտասանություն՝ շրթնային հնչարանի առկայությամբ և որոշակի շրթնային երանգով, այլ ոչ թե *ա - ի* փոխարեն օ կամ ու հնչյունի արտասանություն (որն իր հերթին կարող էր ներկայացվել իբրև առանձին ձայնավորական հատկանիշ՝ «*Ա - ի* դիմաց օ կամ ու ձայնավոր» ձևակերպումով): Այս երկու իրողությունները էականորեն միմյանցից տարբերվում են, չեն կարող ներկայացվել իբրև նույն ձայնավորական հատկանիշի արտահայտություններ, այդ տարբեր իրողությունները չեն կարող բարբառային միավորների միջև առկա ընդհանրության ցուցիչ լինել: Մեր համոզմամբ՝ ձայնավորական հատկանիշների ընտրության հարցում հարկ է խուսափել անհիմն

⁶ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Ե., 1982, էջ 111 – 112:

ընդհանրացումներից, մանավանդ որ, ինչպես նշում է Գ.Ջահուկյանը, հայ բարբառագիտության մեջ տեղ գտած թերուլթյուններից է նաև այն, որ «Նկատի չի առնվում, որ ձայնավորների տարբերությունները երբեմն շատ ավելի անհասկանալի են դարձնում բարբառը, քան բաղաձայններինը. հմմտ. օրինակ, Ագուլիսի բարբառը»⁷: Հետևաբար, բարբառների հատկապես ձայնավորական հատկանիշները պետք է հստակորեն առանձնացվեն և ըստ հնարավորին ճշգրիտ սահմանվեն, որպեսզի դրանց հաշվառումով հնարավոր լինի ներկայացնել բարբառային տարբեր միավորների փոխհարաբերությունների իրական պատկերը:

Հայերենի բարբառների՝ Գ.Ջահուկյանի առաջադրած բազմահատկանիշ դասակարգումը կամ, ինչպես հեղինակն է անվանում, վիճակագրական բարբառագիտությունը, ունենալով իր խնդիրները, որոշակիորեն գաղափար տալիս է բարբառային միավորների և հատկանիշների տարածական բաշխման մասին: Սակայն, ինչպես նշում է Հ. Մուրադյանը, վիճակագրական բարբառագիտությունը «լեզվաբանական աշխարհագրությունն է, քանի որ բարբառային միավորները իրար հետ միավորող կամ իրարից տարբերակող հատկանիշները ներկայացվում են ոչ թե տարածականորեն՝ քարտեզների վրա, այլ աղյուսակներում՝ քանակական ցուցանիշներով»⁸: Բացի այդ՝ այս մեթոդը հնարավորություն չի տալիս դիտարկելու «հնչյունաքերականական տարբերակիչ հատկանիշների ներքին շարժումը՝ կապված ժամանակի ու տարածության հետ»⁹: Այսպիսով, վիճակագրական բարբառագիտությունը կոչված է փոխարինելու լեզվաբանական աշխարհագրությանը, բայց կարող է արդյունավետ կերպով զուգորդվել վերջինիս հետ՝ առավել ամբողջական դարձնելով բարբառային հատկանիշների և միավորների տարածական բաշխման պատկերը:

Բարբառագիտական ուսումնասիրություններում լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդի կիրառումը և դրա միջոցով բարբառագիտական ատլասի կազմումը խիստ կարևոր նշանակություն ունեն յուրաքանչյուր լեզվի ուսումնասիրության համար, և պատահական չէ, որ աշխարհի շատ լեզուներ արդեն ունեն բարբառագիտական ատլասներ: Անցյալ դարի 70 - ական թվականներից Հայաստանում սկսվել են հայերենի բարբառագիտական ատլասի ձևավորման աշխատանքները. կազմվել և հրատարակվել է «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիրը»¹⁰, ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցների ջանքերով հավաքվել և մշակվել է բարբառային մեծածավալ նյութ, հրատարակվել են «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի» երեք ժողովածուներ¹¹, որոնք պարունակում են բարբառագիտական

⁷ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 27:

⁸ Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 1, Ե., 1982, էջ 19:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր», Ե., 1977:

¹¹ Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 1. Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985. Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 3, Ե., 2010:

արժեքավոր ուսումնասիրություններ և նյութեր: Բացի այդ՝ կատարվել են բարբառագիտական քարտեզագրման մի քանի փորձեր¹²: Սակայն, ինչպես ժամանակին ցավով նշել է հայ բարբառագիտության հմուտ մշակներից մեկը՝ Ա. Խաչատրյանը, «հայերենի ուսումնասիրությունը այս առումով բավական ետ է մնացել. լեզվաբանական աշխարհագրությունը, որպես բարբառագիտության կարևոր ու անհրաժեշտ ենթաճյուղ, հայերենագիտության մեջ դեռևս ամուր արմատներ չի ձգել»¹³: Ցավոք, բնական ու հասարակական աղետները, կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներն ընդգրկած հեղաբեկումները խոչընդոտ դարձան նաև հայերենի բարբառագիտական ատլասի ձևավորման ուղղությունը աշխատանքների հետագա բարեհաջող ծավալման համար: Հարկ է այդ աշխատանքներին նոր շունչ հաղորդել՝ նյութերի հավաքման գործում ներգրավելով ոչ միայն մասնագետ բարբառագետների, այլ նաև բոլոր տարածաշրջանների ուսումնական հաստատությունների բանասեր մասնագետներին, ուսանողներին, մանավանդ որ «Հայերենի ատլասի համար ամենաճիշտ սկզբունքը՝ անխտիր բոլոր հայախոս բնակավայրերը հարցման ենթարկելն է անկախ այն բանից, թե այդ բնակավայրերը կմտնեն քարտեզի մեջ, թե ոչ»¹⁴: Կարծում ենք՝ անհրաժեշտության դեպքում տեղական ուժերի օգտագործումով և մասնագետ բարբառագետի ղեկավարությամբ կարելի է նախ ձևավորել առանձին տարածաշրջանների (ասենք՝ Սևանի ավազանի, Շիրակի, Արարատյան դաշտավայրի, Լոռու, Սյունիքի և այլն) բարբառային ատլասներ և ապա դրանց հիման վրա կատարել ընդհանրացումներ: Պետական ու հասարակական անհրաժեշտ հոգածություն և մասնագիտական լրջագույն վերաբերմունքի առկայությամբ հայերենը կարող է ունենալ բարբառագիտական ատլաս, որի կարևորությունը հայերենագիտության համար հիմնավորումների կարիք չի զգում:

Բարբառագիտական հետազոտությունների կարևորագույն և հետաքրքրական բնագավառ է համեմատական բարբառագիտությունը: Հայ իրականության մեջ բարբառների համեմատական ուսումնասիրությունն ասելով հիմնականում հասկացվել է բարբառի լեզվական իրողությունների համեմատությունը գրաբարի կամ արդի գրական հայերենի հետ¹⁵: Այս առումով՝ ցանկացած բարբառի առանձնակի ուսումնասիրություն պարունակում է համեմատական մեթոդի գործադրում: Ա. Ղարիբյանը իր «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության բաժիններից մեկը վերնագրել է «Հայերենի համեմատական բարբառագիտություն»¹⁶ և այդ բաժնում ըստ հնարավորին ներկայացնում է լեզվական յուրաքանչյուր իրողության բարբառային բոլոր դրսևորումները՝ սովորաբար կատարելով ընդհանրացումներ և եզրակացություններ: Թերևս համեմատական բարբառագիտության մերօրյա խնդիրներից է

¹² Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Ե., 1960. Կ.Դավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966. Ա.Վարդանյան, Նախիջևանի բարբառային քարտեզը, Վիեննա, 2000. Ա.Սարգսյան, Հայոց լեզվի բարբառային ատլաս, պրակ Ա, Ե., 2008:

¹³ Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, էջ 5:

¹⁴ Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 1, էջ 21:

¹⁵ Տե՛ս Ա. Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957, էջ 517:

¹⁶ Տե՛ս Ար. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, էջ 107:

պատմաաշխարհագրական առումով մերձավոր բարբառների համեմատական քննությունը, որը ոչ միայն թույլ կտա վեր հանել համեմատվող բարբառային միավորների ընդհանրություններն ու տարբերությունները, հնարավորություն դեպքում բացահայտել դրանց առաջացման պատճառներն ու ուղիները, այլ նաև մի շարք դեպքերում հնարավորություն կտա հասկանալու բարբառային տվյալ իրողության էությունը: Մերձավոր բարբառների համեմատական քննությունը թույլ կտա այնուհետև կատարել առանձին բարբառախմբերի համեմատական քննություն, որն էլ իր հերթին հիմք կդառնա աշխատանքներ կատարելու հայերենի բարբառների ընդհանուր համեմատական քննության բնագավառում:

Բարբառի ըմբռնումը հայ լեզվաբանությունում

Բարբառ իրողությունը համակողմանիորեն բնութագրելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ տեսական մի շարք հարցադրումների, ինչպիսիք են՝ ա) բարբառի սահմանումը, բ) բարբառ և ընդհանուր լեզու փոխհարաբերությունը, գ) բարբառների առաջացումը, դ) բարբառների զարգացման միտումները, ե) գրական լեզու և բարբառ փոխհարաբերությունը, զ) հասարակության վերաբերմունքը բարբառների հանդեպ:

Լեզվաբանական գրականության մեջ բարբառը ներկայացվում է իբրև լեզվի տարածական տարբերակ և սահմանվում է հետևյալ կերպ. բարբառ է կոչվում ընդհանուր լեզվի ճյուղավորումը հանդիսացող այն համակարգը, որն իր յուրահատկություններով ընդհանուր է հասարակության այս կամ այն հատվածի համար՝ որոշ տարածքի վրա¹⁷:

Իբրև բարբառի այսպիսի ըմբռնման պարզաբանում՝ նշվում է, որ բարբառն ունի իր բառային հիմնական ֆոնդն ու քերականական կառուցվածքը և սպասարկում է որևէ ժողովրդի ավելի փոքր հատվածի¹⁸:

Այսպիսով, բարբառի սահմանման մեջ կարևորվում է երեք հանգամանք. ա) բարբառը ընդհանուր լեզվի ճյուղավորում է, բ) բարբառն ունի հնչյունական, բառապաշարային և քերականական յուրահատկություններ, գ) բարբառը չունի տարածական լայն ընդգրկում և սպասարկում է ժողովրդի փոքր հատվածի:

Համընդհանուր ընդունելություն գտած վերոբերյալ սահմանումը, մեր կարծիքով, իրականում չի բացահայտում բարբառ երևույթի բուն էությունը և մոտավոր պատկերացում է տալիս դրա մասին: Հարց է ծագում՝ ի՞նչ պետք է հասկանալ ճյուղավորում ասելով, յուրահատկություններ ունեցող ամեն մի տարածական լեզվավիճակ արդյո՞ք բարբառ է, և ի վերջո ո՞րն է տարածական ընդգրկման լայնության չափանիշը: Այն, որ նման սահմանումը իսկապես թերի է, նկատելի է հենց հայերենի օրինակով: Այսպես, աշխարհաբար գրական հայերենն ունի երկու ճյուղ՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն, որոնք ունեն հնչյունական, քերականական և բառապաշարային յուրահատկություններ, տարածական սահմանափակ ընդգրկում, սակայն ոչ ոք այդ ճյուղավորումները հայերենի բարբառներ չի համարում:

Է.Աղայանը այնուամենայնիվ փորձել է մեկնաբանել բարբառի էությունը՝ գրելով, թե հենց այն, ինչը որ առանձնացնում, տարբերում է բարբառը ընդհանուր լեզվից՝ կազմում է բարբառի էությունը¹⁹:

Փաստորեն, բարբառի էությունը պարզաբանվում է այլ, ավելի ընդհանուր իրողության նկատմամբ ունեցած փոխհարաբերությամբ: Ներկայացնելով ընդհանուր

¹⁷ Տե՛ս Է.Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987, էջ 92:

¹⁸ Տե՛ս Ա. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

¹⁹ Տե՛ս Է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 93:

մոտեցումը՝ է.Աղայանը պնդում է. «բարբառները իրենց քերականությամբ, բառապաշարով ու հնչյունական համակարգով ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ընդհանուր լեզվի ձևափոխված վիճակը՝ այս կամ այն տարածքային հատվածում»²⁰: Մեզ մնում է եզրակացնել, որ լեզվաբանի կարծիքով նախ գոյություն է ունեցել միասնական քերականություն, բառապաշար ու հնչյունական համակարգ ունեցող ընդհանուր մի լեզվավիճակ, որը այս կամ այն տարածքում ենթարկվել է ձևափոխությունների: Մյուս կողմից՝ թվում է, որ է.Աղայանի պատկերացրած ընդհանուր լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գրական լեզուն, որովհետև միասնական քերականությունը, բառապաշարն ու հնչյունական համակարգը նորմավորված, գրական լեզվի հատկանիշներ են: Գրական լեզու և ընդհանուր լեզու հասկացությունների շփոթումը երևում է նաև այն դատողությունից, թե իբր ընդհանուր լեզուն կարող է մահանալ, և նրա փոխարեն որևէ բարբառի հիմքի վրա կարող է առաջանալ նոր ընդհանուր լեզու²¹:

Ասվածը գաղափար է տալիս նաև բարբառների առաջացման վերաբերյալ եղած պատկերացումների մասին. ակնհայտ է, որ բարբառների առաջացումը պայմանավորվում է ընդհանուր լեզվի ձևափոխություններով²²: Կարծիք է եղել նաև, թե իբր պարտված, մահացող լեզուները, ենթարկվելով և խառնվելով հաղթած լեզվին, առաջացնում են նրա բարբառները²³: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ բարբառները հնագույն շրջանում առաջանում են տոհմերի, ցեղերի տրոհման, բաժանման միջոցով, հետագայում՝ դրանց միացման ճանապարհով և այլն²⁴:

Բարբառների առաջացման վերաբերյալ եղած բոլոր այս տեսակետներն էլ հիմնվում են այն ըմբռնման վրա, որ բարբառները միշտ չէ, որ գոյություն են ունեցել և անշուշտ միշտ չէ, որ գոյություն կունենան: Համարվում է, որ հասարակությունը զարգացմանը գուցե թագ մեծանում է գրական լեզվի ազդեցությունը, և բարբառները աստիճանաբար վերանում են: Փաստորեն, բարբառները հակադրվում են գրական լեզվին: Ճիշտ է, հաճախ ընդգծվում է, որ բարբառները գրական լեզվի հարստացման աղբյուր են, կարևոր դեր ունեն ընդհանուր լեզվին առնչվող բազում հարցեր պարզաբանելու առումով, բայց միաժամանակ նշվում է, որ եթե գրական լեզուն ընդհանուր լեզվի բարձրագույն դրսևորում է, ապա բարբառները լեզվի ստորին ձևեր են և բռնել են մահացման ուղին²⁵: Գրեթե նույն տեսակետին է նաև Գ.Ջահուկյանը: Չնայած նա գտնում է, որ բարբառների գոյությունը պատմական անհրաժեշտություն է և բոլորովին էլ կախված չէ մեր կամքից, նշում է, որ բարբառները հաջողությամբ սպասարկում են այս կամ այն վայրի հաղորդակցման կարիքները, գրական լեզվի բազան են, հաճախ օգտագործվում են գեղարվեստական գրականության մեջ խոսքը ավելի կենդանի դարձնելու համար, ունեն կարևոր գիտական արժեք, սակայն միաժամանակ

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 93-94:

²² Այդ տեսակետն են պաշտպանել նաև Հ.Հյուբշմանը, Ա.Տոմսոնը, Ա.Մեյեն, Հ.Աճառյանը:

²³ Այս մասին տե՛ս Ար.Ղարիբջան, նշվ. աշխ., էջ 39:

²⁴ Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 56:

²⁵ Տե՛ս Ար.Ղարիբջան, նշվ. աշխ., էջ 3-4, Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 44-46:

բարբառների գոյությունը յուրատեսակ խանգարիչ գործոն է համարում միասնական լեզվի, հատկապես միասնական գրական լեզվի գոյություն ու զարգացման համար: Լեզվաբանի կարծիքով՝ երբ ուժեղանում են լեզվի կենտրոնացման միտումները, թուլանում են բարբառների տարբերակման և գոյություն հիմքերը, ստեղծվում են բարբառային տարբերությունների վերացման պայմաններ²⁶:

Լեզվաբանական գրականության մեջ բարբառ երևույթի նման ըմբռնումը որոշակիորեն առաջ է բերել հասարակության մերժողական, երբեմն էլ՝ քամահարական վերաբերմունք բարբառների նկատմամբ, որը ոչ միայն չի արդարացվում, այլ նաև առանձին դեպքերում կարող է խանգարել լեզվի ուսումնասիրությանը, լեզվական գիտելիքներ ձեռք բերելուն:

Մեր կարծիքով՝ բարբառ երևույթի այսպիսի ընկալումը չի արտացոլում իրերի իրական վիճակը առաջին հերթին այն պատճառով, որ ճիշտ չի ներկայացվում բարբառի բուն էությունը: Բարբառի ամենաէական հատկանիշը մենք համարում ենք նրա՝ լեզվի կենդանի, բնական և չնորմավորված վիճակ լինելը: Բարբառը բնութագրվում է հնչյունական, բառապաշարային և քերականական ներքին անմիօրինակությամբ, ձևերի բազմազանությամբ, բազում անկանոնություններով. այն լեզվի չկարգաբերված վիճակն է, որը, բնականաբար, տարածքից տարածք հանդես է բերում զանազանություններ: Բայց այդ ամենով հանդերձ՝ բարբառը չի դադարում համակարգ լինելուց: Բարբառները ամենևին էլ հեղհեղուկ, անկայուն ու կամայական իրողություններ չեն: Դարերի ընթացքում սերունդները ինքնաբերաբար պահպանել ու զարգացրել են իրենց բարբառը՝ առանց գիտակցական միջամտության ու վերահսկողության, բայց յուրաքանչյուր բարբառախոսի համար նկատելի է բարբառային խոսքից ցանկացած շեղում, սովյալ բարբառը կրողները որպես կանոն հեշտությամբ ընկալում են խոսվածքային տարբերությունները, որոշում խոսողի ծագումը և բնակության վայրը:

Իրավացի է անգլիացի լեզվաբան Ջոն Լայոնզը, երբ, մատնանշելով եվրոպական լեզուների ուսումնասիրությունների արդյունքները, գրում է, թե բարբառները բոլորովին էլ կանոնական գրական լեզվի անկատար ու աղավաղված տարբերակները չեն, չնայած առավել կամ պակաս ինքնուրույն են զարգանում: Քերականական կառուցվածքի, արտասանության և բառապաշարի առումներով բարբառները նույնքան համակարգային են և նույնքան պիտանի հաղորդակցման համար, որքան գրական լեզուն²⁷:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ տարածքից տարածք բարբառները տարբերվում են ոչ թե իրենց բոլոր հատկանիշներով, այլ բարբառային հատկանիշների յուրահատուկ զուգորդումներով:

Ասվածից ելնելով՝ առաջարկում ենք բարբառի այսպիսի սահմանում. բարբառ է կոչվում սովյալ լեզվի բնական, չնորմավորված ու չկարգաբերված վիճակը ներկայացնող

²⁶ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, *Զրույցներ հայոց լեզվի մասին*, Ե., 1992, էջ 117 – 119:

²⁷ Տե՛ս Աթ. Էնթոնի, *Àâääâîèâ â òâïðâðè+âñéóþ èèíââèñòèéó, líñéââ*, 1978, թ. 52.

Համակարգը, որը, չնայած ներքին անմիօրինակությունը, իր հիմնական հատկանիշների յուրահատուկ գույքորդումներով տարբերվում է նույն լեզվի՝ այլ տարածքներում դրսևորվող համանման համակարգերից:

Բարբառները ընդհանուր լեզվից դուրս գտնվող իրողություններ չեն: Ընդհանուր լեզուն բարբառներից վեր և նրանց նախորդող իրողություն չէ, այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բարբառների, խոսակցական և գրական լեզուների ամբողջություն, ընդ որում՝ լեզվի այդ դրսևորումները, տարբերություններ ունենալով հանդերձ, ունեն հնչյունական, բառապաշարային և քերականական միևնույն հիմքը, ատաղձը, որով և միավորվում ու կազմում են մեկ ընդհանուր լեզու:

Ընդհանուր լեզուն կարող է տրոհվել, և այդ դեպքում բարբառները կվերածվեն նոր, ինքնուրույն լեզուների: Այլ բան է ընդհանուր լեզվի մահը. այդ կնշանակի նրա բոլոր վիճակների և դրսևորումների, այդ թվում և՛ բարբառների վերացում:

Բարբառի՝ մեր առաջարկած սահմանումը թույլ է տալիս մեկնաբանել բարբառների առաջացման հարցը: Իբրև բարբառների առաջացման պատճառներ՝ հաճախ նշվում են ցեղերի անջատումն ու միացումը, Փեռոպալական մասնատվածությունը, աշխարհագրական ու տարբեր բնույթի այլ գործոններ, սակայն իրականում դրանք բարբառային տարբերությունների խորացման պայմաններ են ընդամենը: Բարբառների առաջացման բուն պատճառը լեզվի բնական վիճակի անմիօրինակությունն է: Յուրաքանչյուր լեզու իր սաղմնային վիճակում արդեն պարունակում է բարբառային տարբերություններ, որոնք համապատասխան պայմանների առկայությամբ խորանում են և ժամանակի ընթացքում կարող են հանգեցնել նորանոր բարբառների, ապա և՛ լեզուների առաջացման: Մյուս կողմից՝ որոշակի պայմանների առկայությամբ բարբառային տարբերությունները կարող են թուլանալ, առանձին բարբառներ կարող են և վերանալ, բայց այդ չի կարող նշանակել ընդհանրապես բարբառ երևույթի վերացման հնարավորություն, որովհետև յուրաքանչյուր լեզվի բնական վիճակի մահը կնշանակի տվյալ լեզվի մահ ընդհանրապես:

Յուրաքանչյուր բարբառ ինքնուրույն համակարգ է ընդհանուր լեզվի շրջանակներում, և բարբառի ներսում տեղի են ունենում ինչպես միայն այդ բարբառին կամ բարբառների խմբին վերաբերող, այնպես էլ ընդհանուր լեզվին վերաբերող զարգացումներ: Այնպես որ, ժամանակի ընթացքում բարբառներում նկատվող փոփոխությունները բարբառների վերացում չեն կանխորոշում. ուղղակի սերնդից սերունդ լեզուն թե՛ իր բնական և թե՛ կարգաբերված վիճակներով փոփոխվում ու զարգանում է:

Գրական լեզուն և բարբառները զարգանում են՝ փոխադարձաբար միմյանց վրա ազդելով: Լեզվի այս երկու վիճակները հակադիր իրողություններ չեն: Բարբառները նման են կենդանի, անմշակ բնությունը, և ինչպես բնության մի հատվածի մշակումով ունենում ենք պարտեզ, այնպես էլ բարբառային վիճակի զարգացման ընթացքով և

գիտակցական մշակումով ձևավորվում է գրական լեզու: Ինչպես որ կենդանի բնության մեջ ամեն քայլափոխի առկա է բազմազանություն, այնպես էլ տարածքից տարածք լեզուն հանդես է բերում դրսևորման տարբերություններ, և ինչպես նկատում է Հ.Աճառյանը՝ «Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում»²⁸:

Բարբառները գրական լեզուն կենդանի պահող, այն սնուցող երակներ են: Բարբառի իմացությունը չի խանգարում գրական լեզվի յուրացմանը և գործածությունը, ինչպես որ մայրենին չի խանգարում որևէ օտար լեզու սովորելուն: Յուրաքանչյուր հաղորդակցական իրադրություն որոշում է խոսողի լեզվական վարքը. խոսողը ըստ իրադրության գործածում է իր իմացած անհրաժեշտ լեզուն, այդպես է վարվում նաև, երբ իրադրությունը թելադրում է գրական լեզվի կամ բարբառի գործածություն:

Հայտնի ճշմարտություն է՝ աշխարհում չկան լավ և վատ լեզուներ. յուրաքանչյուր լեզու ծառայում է որոշակի լեզվական հանրության հաղորդակցման իրականացմանը: Բարբառները ևս ունեն իրենց գործառույթը և լավ կամ վատ լինել չեն կարող: Ինչպես որ վայրի բնությունը պարտեզի համեմատությամբ ստորին դրսևորում է, այնպես էլ բարբառները լեզվի ստորին ձևեր չեն և արժանի չեն մերժողական, առավել ևս՝ քամահրական վերաբերմունքի:

²⁸ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2 – րդ մաս, Ե., 1951, էջ 324:

Ընդհանուր հայերենյան լեզվական հատկանիշները բարբառներում

Մարդկային լեզուն դրսևորվում է առանձին լեզուների ձևով, որոնցից յուրաքանչյուրը մյուսներից տարբերվում է հնչյունական համակարգով, բառապաշարով և քերականական կառուցվածքով: Միաժամանակ, տարբեր լեզուներ հանդես են բերում առավել կամ պակաս ընդհանրություններ: Լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը վեր է հանում նրանց թե՛ տարբերությունները, թե՛ ընդհանրությունները, որը թույլ է տալիս կատարել տիպաբանական ու ցեղակցական դասակարգումներ:

Անցյալ դարի վաթսուներկան թվականներից սկսած՝ լեզվաբանության մեջ կարևորվել է լեզվական այնպիսի հատկանիշների վերլուծության անհրաժեշտությունը, որոնք միավորում են լեզուների որոշակի բազմություն կամ աշխարհի բոլոր լեզուները: Լեզվաբանության պատմության մեջ հարցադրումը նորություն չէր: Լեզուների ընդհանրությունները այս կամ այն չափով դիտարկվել են՝ դեռևս հին ժամանակներից սկսած: Լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ գրեթե բոլոր դարաշրջաններում էլ լեզվաբանները դեկավարվել են լեզուներում որոշակի երևույթների ընդհանրականության վերաբերյալ պատկերացումներով²⁹: Նոր ժամանակներում դրանց հանգամանորեն անդրադարձել են Պոր – Ռոյալի քերականության (17 – ըր դար) հեղինակները, որոնք նպատակ էին դրել «սահմանել բոլոր լեզուների քերականական ընդհանուր սկզբունքները և նրանց հիմնական տարբերությունների պատճառները»³⁰: Լեզուների ընդհանրությունները ժամանակակից լեզվափիլիսոփայության ու ընդհանուր լեզվաբանության հիմնադիր Վիլհելմ Ֆոն Հոմբոլդտին թույլ են տվել անելու այսպիսի դատողություն. «Լեզվի մեջ այնքան հրաշալի կերպով է համաձայնեցված անհատականը համընդհանուրի հետ, որ միատեսակ ճիշտ է ասել, թե ողջ մարդկային սեռը խոսում է մեկ լեզվով և որ յուրաքանչյուր մարդ ունի իր լեզուն»³¹: 20 – ըր դարի երկրորդ կեսին ընդհանրական երևույթների վերլուծությունը պայմանավորված էր լեզվաբանական տիպաբանության զարգացմամբ, որի խնդիրն էր աշխարհի լեզուները դասակարգել ու խմբավորել նրանց քերականական կառուցվածքի ընդհանրությունների հիման վրա³²: Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրվում է լեզվական հանրությունների (ունիվերսալիաների) խնդիրը, հրապարակվում է «Լեզվական հանրությունների մասին հուշագիրը», որի հեղինակները նշում են. «Աշխարհի լեզուների անսահման ու ապշեցուցիչ բազմազանության հետևում թաքնված են նրանց բոլորի համար ընդհանուր հատկություններ: Բոլոր

²⁹ Տե՛ս İřâiâ â eeiââeñòeèâ, âüıñê v, İ., 1970, n. 5.

³⁰ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1960, էջ 253:

³¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 343:

³² Տե՛ս İâüââ ýçüeiçâieâ (Áıóðâııýý ñòðòeðòðâ ýçüèâ), İ., 1972, n. 545. է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 687:

անսահման տարբերություններով հանդերձ՝ պարզվում է, որ լեզուները ստեղծված են կարծես մեկ միասնական օրինակով»³³: Լեզվական հանրույթը (ունիվերսալիան) Չ. Հոկետը սահմանում է հետևյալ կերպ. «Լեզվական հանրույթը որևէ հատկանիշ է կամ հատկություն, որը հատուկ է բոլոր լեզուներին կամ լեզվին՝ ամբողջությամբ վերցրած»³⁴, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ լեզվական հանրույթ են համարվում նաև այն օրինաչափությունները, որոնք ընդհանուր են լեզուների բացարձակ մեծամասնությանը, այսինքն՝ ոչ բոլոր լեզուներին³⁵: Լեզվական հանրույթների ուսումնասիրությունը, վերջին հաշվով, նպատակ ունի պատասխանելու հետևյալ հարցերին. ա) ընդհանրապես ի՞նչ կարող է լինել և ի՞նչ չի կարող լինել լեզվում, բ) այս կամ այն լեզվի կառուցվածքում հետաքրքրություն ներկայացնող ի՞նչ յուրահատկություն կա³⁶:

Կարծում ենք՝ լեզվական հանրույթների հասկացությունը կիրառելի է նաև մեկ լեզվի շրջանակներում, եթե նկատի ունենանք տվյալ լեզվի բոլոր դրսևորումներում հանդես եկող հատկանիշները: Պարզ է, որ առանձին լեզվի հանրույթները իրենց բնույթով պակաս վերացական ու ավելի կոնկրետ կլինեն, քան ընդհանուր լեզվական հանրույթները, բայց առաջինների վերհանումն ու նկարագրությունը կարևոր նախապայման կարող է դառնալ երկրորդները ձևակերպելու համար:

Յուրաքանչյուր առանձին լեզու, ամբողջականությամբ հանդերձ, իր բոլոր դրսևորումներում միասնական ու միօրինակ չէ: Ամեն մի լեզու ունի խոսակցական, բարբառային տարբերակներ, որպես կանոն՝ նաև գրական տարբերակ, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձնանում է տվյալ լեզվում դրսևորվող հատկանիշների յուրահատուկ խմբավորումով, առանձին դեպքերում՝ նաև միայն իրեն հատուկ հատկանիշով կամ հատկանիշներով: Որևէ լեզվի ամբողջական ուսումնասիրությանը, մեր կարծիքով, կարող է նպաստել այդ լեզվի շրջանակներում հանդես եկող բոլոր լեզվական հատկանիշների վերհանումը, ինչպես նաև դրանցից այն հատկանիշների զատումը, որոնք ընդհանուր են տվյալ լեզվի բոլոր կամ գրեթե բոլոր դրսևորումների համար. վերջիններս կկազմեն տվյալ լեզվի հանրույթների ամբողջությունը, նրա հիմքը, ատաղձը կամ միջուկը, որը, համալրվելով այլ հատկանիշների այս կամ այն խմբով, ձևավորում է այդ լեզվի դրսևորման այս կամ այն տարբերակը: Փաստորեն, որևէ լեզվի ցանկացած տարբերակային դրսևորման հիմքում ընկած են տվյալ լեզվի համար պարտադիր ընդհանուր հատկանիշներ, որոնք ամեն մի դեպքում զուգորդվում են ամբողջ լեզվի համար ոչ պարտադիր, բայց տվյալ լեզվի շրջանակներում գործառուղ հատկանիշների յուրահատուկ փնջով: Է. Աղայանը այս առումով իրավացիորեն նշում է, որ յուրաքանչյուր լեզվի «բոլոր տարբերակների մեջ պահպանվում են տվյալ լեզվի բառապաշարի, քերականական կառուցվածքի, հնչյունական համակարգի ամենաէական,

³³ ἰαῖδαίαοῖ ἰ γϋέῖαῖο ὀεᾶᾶᾰᾰᾰᾰᾰᾰ, ἰᾶῖᾶ ᾶ ἠεῖᾶᾶᾰᾰᾰᾰᾰ, ᾶῖᾰᾰᾰᾰ ᵐ, ἰ., 1970, ᾰ. 31.

³⁴ x. ὀῖεᾶᾰᾰ, ἰᾰῖᾶᾶᾶ ᵐ γϋέῖαῖο ὀεᾶᾶᾰᾰᾰᾰᾰ, ἰᾶῖᾶ ᾶ ἠεῖᾶᾶᾰᾰᾰᾰ, ᾶῖᾰᾰᾰ ᵐ, ᾰ. 45.

³⁵ Sᾰ' u ἰᾶῖᾶ ᾶ ἠεῖᾶᾶᾰᾰᾰᾰ, ᾶῖᾰᾰᾰ ᵐ, ᾰ. 10.

³⁶ Sᾰ' u նշվ. աշխ., էջ 10-11:

բոլոր տարբերակներին ընդհանուր հատկանիշներն ու միավորները: ... որևէ հանրության լեզվի ընդհանրությունն ու միասնությունը պետք է դիտել որպես նրա բոլոր տարբերակներին հատուկ, բոլոր տարբերակների մեջ դրսևորվող ընդհանուր հորինվածքի, ընդհանուր բառապաշարի, հնչյունական համակարգի, քերականական ձևերի, հնչյունների, շարահյուսական կառուցվածքի ամբողջությունը»³⁷: Այսպիսով, թե նկատի ունենանք, որ առանձին լեզվի ցանկացած դրսևորում իր մեջ զուգորդում է ընդհանուրը և մասնավորը, հոմբոլդտյան վերը բերված արտահայտությունը հայերենի դեպքում կարող ենք վերաշարադրել հետևյալ կերպ. միատեսակ ճիշտ է ասել, թե ողջ հայությունը խոսում է մեկ լեզվով և թե՛ յուրաքանչյուր բարբառախոս հայ խոսում է իր բարբառով:

Պետք է նշել, որ հայ լեզվաբանության մեջ առավելաբար ուշադրության արժանացել են հայերենի տարբերակների լեզվական առանձնահատկություններն ու տարբերությունները: Այսպես, գրական լեզվի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններում ներկայացվում ու մեկնաբանվում են այդ լեզվավիճակի նորմատիվ իրողությունները, և առանձին դեպքերում մերժվում են հանդիպող սխալ, ոչ գրական իրողությունները, իսկ բարբառներին նվիրված ուսումնասիրություններում շեշտը դրվում է լեզվական տարբերությունների վրա, ընդ որում՝ այդ տարբերությունները վեր են հանվում կա՛մ գրաբարի, կա՛մ արդի գրական հայերենի համեմատությամբ: Բարբառներում դրսևորվող այդպիսի յուրաքանչյուր լեզվական տարբերություն համարվում է բարբառային հատկանիշ, ու բարբառները բնութագրվում են նման հատկանիշների ամբողջությամբ: Վերջին հարյուրամյակում առանձին բարբառների ուսումնասիրությանն ու նկարագրությանը նվիրված հայագիտական աշխատություններում ներկայացվում է տվյալ լեզվական համակարգը՝ իր տարբերակիչ հատկանիշներով, և այդ հատկանիշների հաշվառումով էլ կատարվել են բարբառների ձևաբանական, հնչյունաբանական դասակարգումներ: Առավել ընդգրկունը, իհարկե, Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգումն է՝ հնչյունական և ձևաբանական հարյուր բարբառային հատկանիշների ընդգրկումով, որը լեզվաբանին թույլ է տվել, իր խոսքերով ասած, խոսափել միակողմանիությունից, «բարբառները, ենթաբարբառներն ու խոսվածքներն առանձնացնելիս ելնել օբյեկտիվ չափանիշներից և հնչյունաբանական ու քերականական առանձնահատկությունները բաշխել ըստ պատմաաշխարհագրական սկզբունքների»³⁸: Նշենք նաև, որ Գ.Ջահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» աշխատությունը թե իր մեթոդի ու սկզբունքի նորությունը և թե բերած հսկայական նյութով նոր հեռանկարներ է բացում հայերենի բարբառների հետազոտության ուսումնասիրության համար:

Լեզվական տարբերությունները, տվյալ դեպքում՝ բարբառային հատկանիշները ներկայացնելիս, ինչպես նշում է Գ.Ջահուկյանը, պետք է ունենալ համեմատության

³⁷ Է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 92:

³⁸ Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 28:

որոշակի եզր: «Հայ բարբառագիտության մեջ մինչև հիմա սովորաբար այդպիսի եզր է ծառայել գրաբարը, երբեմն էլ արևելահայ կամ արևմտահայ գրական լեզուն»³⁹, - գրում է Գ.Ջահուկյանը և ապա եզրակացնում. «Այսպիսով, ստացվում են տարբեր դեպքերի համար տարբեր էտալոններ, և կորչում է մի կողմից՝ բարբառային միավորների առանձնացման ընդհանուր չափանիշը, մյուս կողմից՝ միևնույն միավորների տարբեր կողմերի նկարագրության միասնականությունը»⁴⁰: Ելքը մեկն է՝ «ընդհանուր դասակարգում կատարելիս բոլոր դեպքերում ունենալ համեմատության միևնույն էտալոնը», բայց հարց է ծագում՝ «ո՞րը պետք է լինի այդ էտալոնը»⁴¹: Գ.Ջահուկյանը առաջարկում է այսպիսի լուծում. «որոշել բարբառային հատկանիշները և դրանց հետևողական բացառմամբ հասնել մի վերացական «ոչ բարբառային» վիճակի, որ կբնութագրվի բոլոր դեպքերում որպես ոչ նշանակիր անդամ: Այդ վերացական «ոչ բարբառային» վիճակը բոլոր 100 հատկանիշների համար կունենա միայն բացասական (զրո) նիշեր, իսկ գրական լեզուները և բարբառները՝ նաև դրական նիշեր՝ 1 – ից մինչև 100-ի սահմաններում (ավելի ճիշտ մի քանիսից մինչև մի քանի տասնյակ), ընդ որում գրական լեզուները՝ սովորաբար ավելի քիչ չափով»⁴²: Ի դեպ, այդ վերացական «ոչ բարբառային» վիճակը Գ.Ջահուկյանը անվանում է նաև «իդեալական վիճակ», որին և գրական լեզուներին, նրա կարծիքով, որքան ավելի կմոտենան բարբառները, այնքան ավելի մաքուր կլինեն⁴³: Փաստորեն, Գ.Ջահուկյանի նշած «ոչ բարբառային, իդեալական» վիճակը գրական լեզուն է՝ առանց իր համար հիմք դարձած բարբառի բարբառային հատկանիշների: Այստեղից էլ հետևում է մեր կարծիքով ոչ ճիշտ դիտարկումը բարբառների մաքրության մասին: Բարբառը, ինչպես և գրական լեզուն, լեզվական համակարգ է, որը մաքուր կամ անմաքուր լինել չի կարող⁴⁴: Կարելի է խոսել ընդամենը գրական լեզվին տվյալ բարբառի մերձակցության մասին, որը բարբառի համար՝ իբրև լեզվական համակարգի, դրական կամ բացասական բնութագրման ու գնահատման չափանիշ լինել չի կարող:

Կարծում ենք՝ բարբառային հատկանիշները որոշելիս և ներկայացնելիս համեմատության եզր կարող են դառնալ հենց համահայերենյան լեզվական հատկանիշները կամ հանրույթները, որոնց ամբողջական վերհանումն ու նկարագրությունը թույլ կտան ունենալու հայերենի հիմնական և ընդհանուր բնութագիրը՝ ավելի ամբողջական տեսքով: Ունենալով համեմատության նման ճշգրիտ ու միասնական եզր՝ ավելի որոշակի կարելի կլինի ներկայացնել գրական ու խոսակցական լեզուներին, բարբառներին յուրահատկությունները:

³⁹ Նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նշվ. աշխ., էջ 40:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Գրական լեզվի կամ որևէ բարբառի մաքրության ցուցանիշ թերևս կարող է լինել միայն օտար անհարկի փոխառությունների սակավությունը:

Ընդհանրությունները կարելի է որոշել և՛ համաժամանակյա, և՛ տարաժամանակյա կտրվածքներով: Համաժամանակյա մոտեցման դեպքում թերևս ճիշտ կլինի ուսումնասիրության ոլորտում ունենալ միայն բարբառները, որովհետև գրական ու խոսակցական լեզուների ընդհանուրհայերենյան բոլոր հատկանիշները գալիս են հենց բարբառներից: Տարաժամանակյա մոտեցման դեպքում ուսումնասիրության ոլորտում կարող են լինել հայերենի բոլոր դրսևորումները:

Հարցը համաժամանակյա կտրվածքով դիտարկելիս, կարծում ենք, կարելի է առանձնացնել լեզվական հատկանիշների այսպիսի խմբեր.

ա) հատկանիշներ, որոնք հատուկ են հայերենի բոլոր բարբառներին, այսինքն՝ ընդհանուրհայերենյան են.

բ) հատկանիշներ, որոնք հատուկ են բարբառների բացարձակ մեծամասնությանը և իրենց բնույթով նույնպես ընդհանուրհայերենյան են, ուղղակի ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով բացակայում են մեկ-երկու բարբառներում.

գ) հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են տարբեր բարբառների, բարբառների որևէ խմբի և կարող են բնութագրիչ լինել այդ խմբի համար.

դ) հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են առանձին բարբառների և կարող են բնութագրական լինել դրանց համար:

Հատկանիշների նշված չորս խմբերի համար հերթականությամբ բերենք մեկական օրինակ.

ա) հայերենի բոլոր բարբառները բառակազմում ունենում են փ,թ,ք,ց,չ բաղաձայններ.

բ) հայերենի գրեթե բոլոր բարբառներում միավանկ բառերի սկզբնային ե - ից առաջ առկա է յ - ի հավելում⁴⁵.

գ) Վասպուրականի և Պարսկահայքի բարբառներում հինհայերենյան հ - ի դիմաց առկա է խ.

դ) Բայագետի բարբառում չրթնային $\hat{}$ ձայնավորը ունի գերհնչույթի արժեք. այն մի դեպքում ա հնչույթի տարբերակն է, մեկ այլ դեպքում ներկայացնում է երկբարբառային արտասանությամբ ո : Օրինակ՝ բարբառումս բացարձակապես նույն հնչումն ունեն շ $\hat{}$ ր (շարել) և շոր (հագուստ), պ $\hat{}$ չ (համբույր) և պոչ (ագի) բառազույգերը:

Հատկանիշների վերջին երեք խմբերը կարելի է ձևավորել՝ նկատի ունենալով Գ.Ջահուկյանի ներկայացրած հարյուր հատկանիշները, ինչպես նաև նորանոր բարբառային տվյալների հաշվառումով: Ինչ վերաբերում է հատկանիշների առաջին խմբին, ապա այն կարելի է ձևավորել ըստ հնչյունական, բառապաշարային և քերականական մակարդակների՝ առանձնացնելով այն ընդհանուրը, որը դրսևորվում է

⁴⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 63 – 81:

ուսումնասիրությունն ենթակա բոլոր բարբառներում: Բերենք այս կարգի հանրությունների մեկական օրինակներ՝ ըստ լեզվի տարբեր մակարդակների.

ա) հնչյունաբանական - հայերենի բոլոր բարբառներն ունեն աս,է,ի,օ,ու,ը ձայնավորները.

բ) քերականական - հայերենի բոլոր բարբառներն ունեն եր հոգնակերտ մասնիկ⁴⁶.

գ) բառապաշարային - հայերենի բոլոր բարբառներն ունեն հայր, մայր, քույր, ես, երկու և նման բազմաթիվ այլ բառեր⁴⁷ :

Կրկին անդրադառնալով լեզվական հատկանիշների վերը բերված չորս խմբերին՝ նշենք, որ դրանցից առաջին երկուսն ունեն ընդհանուր բնույթ և կազմում են լեզվի բուն միջուկը, իսկ վերջին երկուսն ունեն մասնավոր բնույթ և կազմում են բարբառային հատկանիշների ամբողջությունը: Ի դեպ, բարբառային հատկանիշների հետ համեմատելի են գրական լեզուների առանձնահատկությունները՝ իբրև դրանց տարբերակիչ հատկանիշներ, որոնք նույնպես ակնհայտ կդառնան գրական լեզվից ընդհանուրհայերենյան հատկանիշները առանձնացնելուց հետո:

Արդի հայերենում դրսևորվող լեզվական բոլոր հատկանիշների վերհանումը, դրանց տարբերակված քննությունն ու դասակարգումը, այսպիսով, թույլ կտան ոչ միայն համարել մեր լեզվի մասին եղած գիտելիքներն ու պատկերացումները, այլ նաև կնպաստեն հայերենի յուրաքանչյուր տարբերակի առանձնահատկությունները ճանաչելուն, դրանց ուսումնասիրությունն առնչվող մի շարք հարցեր ճշգրտելուն:

⁴⁶ Ար. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

⁴⁷ Քերականական և բառապաշարային մակարդակներում հնչյունական զանազանությունները հական չեն:

Տարբերակայնությունը իբրև բարբառի կարևոր հատկանիշ

Ինչպես մարդկային լեզուն ընդհանրապես, այնպես էլ ամեն մի կոնկրետ լեզու գործառուժ է որպես բազմազանությունների, տարբերակային ձևերի մի ամբողջություն⁴⁸: Տարբերակայնությունը լեզվի կարևորագույն հատկանիշներից է, և իրականություն մեջ լեզվական ցանկացած համակարգ ու լեզվի ցանկացած մակարդակի միավորներ հանդես են գալիս տարբերակային ձևերով⁴⁹: Լեզվական միավորների տարբերակային դրսևորումները դիտարկելի են ինչպես համակարգի գործառուժյան ներսում, լեզվական նույն հանրույթի լեզվագործածություն մեջ՝ առանց խոսողների շերտավորման, այնպես էլ նույն համակարգի տարբերակային դրսևորումները (հասարակական և տարածական) համեմատելիս: Տարբերակայնությունը, այսպիսով, ունենում է ներհամակարգային և արտահամակարգային արտահայտություններ: Ներհամակարգային տարբերակայնությունը նույն լեզվական արժեքով և իմաստով մեկից ավելի համազոր ձևերի զուգահեռ գործածությունն է նույն լեզվակիրների խոսքում, իսկ արտահամակարգային տարբերակայնությունը լեզվի տարածական ու հասարակական դրսևորումներում նույն լեզվական արժեքով և իմաստով տարբեր ձևերի գործածությունն է տարբեր լեզվակիրների խոսքում⁵⁰: Այսպիսով, եթե առաջին դեպքում լեզվական տարբերակայնությունը դրսևորվում է նույն լեզվակիրների խոսքում, ապա երկրորդ դեպքում տարբերակայնությունը դրսևորվում է տարբեր լեզվակիրների խոսքում: Տարբերակայնությունը արտահայտվում է և՛ գրական լեզվում (թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր), և՛ ժողովրդախոսակցական լեզվում, սակայն տարբեր ծավալներով: Գրական լեզուն, հասկանալի է, ձգտում է ձևերի ըստ հնարավորին միօրինականացման, ուստի այստեղ տարբերակայնության ծավալմանը խանգարում է նորմավորման գործընթացը: Ժողովրդախոսակցական լեզվում տարբերակայնությունը դրսևորման ավելի լայն հնարավորություններ ունի, սակայն ընդհանուրի կողմից հասկանալի և ընդունելի լինելու մղումը, այնուամենայնիվ, որոշակի սահմանափակումների պատճառ է դառնում: Երևույթը առավել ազատ դրսևորվելու հնարավորություններ ունի բարբառային խոսքում, որտեղ լեզվական ցանկացած ձև կարող է գոյատևել, եթե հասկանալի է տվյալ լեզվական հանրությունը և այս կամ այն չափով գործածական է լեզվական այդ միջավայրում: Այլ կերպ ասած՝ բարբառում, ինչպես կենդանի բնություն մեջ, իրողությունները զանազանությունների ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն, քան լեզվի այլ գոյավիճակներում: Տարբերակայնությունը պայմանավորված է լեզվի էությունը, խոսքային յուրաքանչյուր դրսևորման դեպքում անհատական դրոշմ կրելու

⁴⁸ Տե՛ս է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 90-92:

⁴⁹ Խոսքը ոչ թե լեզվի համակարգային նույնարժեք ձևերի մասին է, որոնք գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերությունների մեջ և իրար փոխարինել չեն կարող, այլ նույն իրողության ձևային զուգահեռ դրսևորումների մասին է, որոնք ազատ իրար փոխարինում են համակարգի ներսում կամ համարժեք են համակարգի տարբեր դրսևորումներում:

⁵⁰ Երկու դեպքում էլ նկատի չունենք ոճական զուգահեռությունները:

յուրահատկությամբ: Միաժամանակ, լեզվի կենդանի գործառույթյան ընթացքում լեզվակիրների ֆիզիկական, մտավոր, հոգևոր, սեռատարիքային ու այլ հատկանիշների հետ տարբերակվածություն ու բազմաձևությունների առաջացմանը նպաստում են նաև լեզվական հանրության տարածական որոշակի անմիասնականությունը, լեզվի զարգացման տարաբնույթ գործընթացները, ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, ներքին ու արտաքին լեզվական ազդեցությունները և այլն: Այսպիսով, որևէ լեզու, լինելով միասնական ու կայուն գործառույթ համակարգ, միաժամանակ իր դրսևորումներում տարբերակային միավորների ու հատկանիշների մի ամբողջություն է:

Որևէ տարածքի լեզվական հանրության խոսքում տվյալ լեզվի մեջ եղած տարբերակային միավորների ու հատկանիշների ոչ գիտակցական, պատմականորեն ձևավորված յուրօրինակ համատեղումը առաջ է բերում համակարգի մասնավոր ու ինքնատիպ դրսևորում՝ բարբառ: Հայ լեզվաբանությունը անդրադարձել է բարբառային տարբերակվածությանը նպաստող միայն արտալեզվական հանգամանքներին (ցեղերի տրոհում ու միավորում, ֆեոդալական մասնատվածություն, գրագիտության պակաս և այլն)⁵¹, և անտեսվել է լեզվի բուն էությունից բխող տարբերակայնությունը՝ իբրև բարբառի առաջացման գլխավոր պայման: Պետք է նկատի ունենալ, որ տարբերակային են ոչ միայն լեզվական միավորները, այլ նաև հատկանիշները, և բարբառը ընդհանուր լեզվի մի դրսևորումն է դառնում նախ և առաջ նրանով, որ ունի այդ լեզվում գործառույթ տարբերակային հատկանիշների միայն իրեն հատուկ փունջ, երբեմն էլ՝ միայն իրեն հատուկ հատկանիշներ: Հատկանիշների յուրաքանչյուր նման փունջ, այսպիսով, բարբառային առանձին միավոր է, տարբերակային մի համակարգ ընդհանուր լեզվի շրջանակներում: Բարբառում հատկանիշները գուգորդվում են լեզվակիրների կամքից անկախ, ընդ որում՝ բարբառի ներսում յուրաքանչյուր իրողություն կամ հատկանիշ կարող է իր հերթին ունենալ տարբերակային դրսևորումներ: Սակայն այդ համընդհանուր տարբերակայնությունը չի նշանակում, թե բարբառներում քառս է, և ամեն կարգի շեղում ու տարբերակ կարող է գործառույթ: Յուրաքանչյուր բարբառային միավորի շրջանակներում հստակ գիտակցվում են թույլատրելի տարբերակները, որոնք հասկանալի ու գործածական են լեզվական հանրության անդամների կողմից: Այլ կերպ ասած՝ բարբառային խոսքում տարբերակայնությունը չի խոչընդոտվում, բայց ամեն մի կոնկրետ պահի գործառույթ են հանրության կողմից ընդունված և հասկանալի տարբերակները: Ընդ որում՝ տարբերակային ձևերը անհատական բնույթ չունեն և գործածական են շատերի կողմից, բայց, մյուս կողմից էլ, գուգաձևությունների գործածությունը պարտադիր չէ բոլոր լեզվակիրների համար:

⁵¹ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 64-65. Ա. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 49-57:

Տարբերակայնությունը դրսևորվում է լեզվի թե՛ հնչյունական, թե՛ բառապաշարային և թե՛ քերականական մակարդակներում: Բայագետի բարբառի ընձեռած նյութի միջոցով անդրադառնանք հնչյունական գուգաձևություններին⁵²:

Հնչյունական տարբերակայնություն դիտարկվում է, երբ գուգահեռ գործառուծ են՝

1) նույն բառային միավորի հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ ձևերը, ընդ որում՝ հնչյունափոխված եզրը կարող է ներկայացնել հնչյունափոխական զանազան իրողություններ, ինչպես՝

ա) հավելում. կրճեփ - կրճեփ, դրրկել - հրղրրկել, լիքը - լինքը, քըսանխինգ - քըսանըխինգ, տըսնութ - տըսնըութ, ճիրել - ճիրքել, բալա - բալամ և այլն.

բ) անկում. խիվընդնալ - խիվըննալ, հառավտընէ - հառավնէ, բըխկըռտալ - բըկըռտալ, հիմանալ - հիմնալ, ժողվել - ժողել և այլն.

գ) դրափոխություն. ծըզղալ - ծըզղալ, չըփաղ - չըփաղ, զըզվալ - զըզվալ, լըվասկ - վըլասկ, սօլրել - սօրվել, փըշրել - փըրշել, կէսրար - կէրսար և այլն.

դ) առնմանում. ըսպիշկա - ըշպիշկա, դ՛ալար - դ՛ալալ, հ՛ավել - հ՛եվել, ըզգուշ - ըշկուշ և այլն.

ե) տարնմանում. գուլըլել - գուլըրել, լուկա - լուրկա, հ՛էրես - հ՛րես, հ՛էդեվ - հ՛րդեվ և այլն.

զ) դիրքով պայմանավորված այլ փոփոխություններ. կօդրել - կօյրել, պըռծընել - պըռզնել, հընցընել - հընսնել, ջըղիգ - ջըղինձ և այլն.

է) համաբանություն. շինել - շիքել, ուցուն - ութանասուն, յօթանասուն - յօցուն և այլն.

ը) կրճատում. բ՛առցէք - բ՛առց, հ՛ըլը - լը, մէ փշուր - մէշու, մէ փըշուր էլ - մէշօլ, քառսունմէկ - քառմէկ, յեռսունէրկու - յեռկու և այլն.

թ) մասնավոր այլ փոփոխություններ. բ՛արլուս - բ՛այլուս, մեռլի - մեռնի, սըխալ - սըղալ, գ՛ըթալ - գ՛ըթէլ, գ՛իշեր - գ՛ըշեր, գիժ - գէժ, դ՛ըրկից - դ՛ըրկեց, դ՛էմ - դ՛եմ, քէռթել - քըռթել և այլն.

ժ) հաջորդական փոփոխություններ.

ժա) երբ հնչյունական մի փոփոխություն հետևանքով բառի մեջ կատարվում է մեկ այլ փոփոխություն ևս. կըմըշտել - կըմըթել, հընցըցընել - հընսցընել, ջըղիգ - ջըղինձ, պըռծընել - պըռզնել, թըզբեխ - թըզբէս, ըշպիշկա - իպիշկա և այլն.

⁵² Հասկանալի է, որ հնչյունները ինքնին իմաստակիր միավորներ չեն, ուստի հնչյունական տարբերակայնությունը նպատակահարմար է դիտարկել բառային մակարդակում, երբ բառային նույն միավորը նույն իմաստով դրսևորվում է հնչյունական այս կամ այն տարբերակներով: Իհարկե, յուրաքանչյուր հնչյուն ունի նաև արտաբերական ու ձայնաբանական տարբերակներ, սակայն դրանց մենք այստեղ չենք անդրադառնում:

ժբ) երբ հնչյունական մի փոփոխություն ուղղակի հաջորդում է մեկ այլ փոփոխության. հէրեվանց – հիդեվանց – հիդվանց, հէրեսանց – հիրեսանց – հիրսանց, հէրեսուվ – հիրեսուվ – հիրսուվ, հէրեսատեղ – հիրեսատեղ – հիրսատեղ և այլն.

2) նույն նախնական ձևին հանգող և տարբեր զարգացման ընթացք ներկայացնող տարբերակներ. հարիր – հարուր (հարեւր), ղըրկել – հըղըրկել – հօղըրկել (յուղի արկանել), հըղեղ – հըղօղ (ուղեղ), շընոխկ – շընորք (շնորհք), տըսնէրկու – տըսվէրկու (տասնուերկու), յեռթում – հօռթում (երդումն), գիդալ – գինալ (գիտենալ) և այլն.

3) փոխառյալ բառի հնչյունափոխական տարբեր ձևեր. ղէլանցի – ղէլրացյա, ջըհուղ – ջըվուղ, մըխտւնն – մուխտւնն, մուրազ – մուրադ, տէլէվիզըր – տէլէվիզօր և այլն.

4) գրական լեզվի ազդեցությամբ առաջացած և բուն բարբառային ձևեր. խառնիս – հառսանիք, խառնըսվոր – հառսանքավոր, խավսար – հավասար, շընոխկ – շընորք, օխտ – յօթ, լուս – լույս, խանգիստ – հանգիստ, խանէլուկ – հանէլուկ, խօքի – հօքի և այլն:

Ինչպես տարբեր են հնչյունական տարբերակայնության առաջացման ուղիները, այնպես էլ նույնական չեն այդ իրողությունը պայմանավորող մասնավոր գործոնները: Բերված օրինակներից երևում է, որ հաճախ տարբերակայնություն դրսևորվում է հնչյունափոխական գործընթացների հետևանքով, երբ նախնական ձևը շարունակում է գործառել հնչյունափոխված ձևին զուգահեռ: Դեպքերի մի մասում լեզվական հանրության մտապատկերում և խոսքում անհնչյունափոխ ձևի պահպանումը կարող է պայմանավորված լինել բառի բաղադրիչ ձևույթի՝ այլ պայմաններում անհնչյունափոխ գործածությունամբ: Օրինակ, խիվընդնալ ~ խիվըննալ, հառավտընէ – հառավնէ, սովրել – սօրվել, մեռլի – մեռնի և բառի աճմամբ պայմանավորված նման այլ դեպքերում անհնչյունափոխ ձևերի գործածությունը թերևս պայմանավորված է խիվանդ, հառավոտ, սովոր, մեռել ձևերի գիտակցմամբ և հաճախակի գործածությունամբ (նաև՝ այլ կազմություններում, ինչպես՝ խիվընդնէրի, հառավտուն, սովօրուտկ, մեռըլնէրի): Ամբողջական և կրճատ ձևերի զուգահեռ գործածությունը թերևս պայմանավորված է առաջինների՝ անհրաժեշտության դեպքում իմաստը առավել ամբողջական և տարբերակված արտահայտելու ունակությունամբ (բ՛առցէք – բ՛առց, մէ փշուր – մէշու, մէ փըշուր էլ – մէշօլ, քառսունմէկ – քառմէկ, յեռսունէրկու – յեռկու): Խոսքի տեմպը, իմաստը ընդգծելու մղումը, շեշտադրությունը նույնպես կարող են հիմք դառնալ տարբերակների գոյության: Օրինակ, հընցըցընել – հընսցընել կարգի դեպքերում դեր է խաղում խոսքի տեմպը. առաջինը բնորոշ է դանդաղ, երկրորդը՝ արագ տեմպին: Խոսքային իրադրությունը ևս կարող է պայմանավորել տարբերակներից մեկի ընտրությունը. օրինակ, խոսողի բուռն ցանկությունը և Աստծուն ներկայացվող ի սրտե խնդրանքը կարող են պայմանավորել ղստըված ձևի գործածությունը (ղստըված, էնենց

ի՞րա՛ մեզի փօռցանք ուստ չիգ՛ա), մինչդեռ սովորական հիշատակման դեպքում գործածական է սլաված ձևը (սլաված յեդ ու յեռուն նա): Նախնական ձևի գործառութայն շարունակումը կարող է պայմանավորված լինել նաև լեզվական հանրութայն մեջ արտասանական ավանդույթների պահպանմամբ, հնի և նորի միջև իմաստային տարբերության բացակայությամբ: Թերևս այդ պատճառով է, որ հանդիպում են այնպիսի գուգաձևություններ, ինչպիսիք են՝ հ'երես – հ'իրես, հ'եդեվ – հ'իդեվ, գ'իչեր – գ'ըչեր, դ'եմ – դ'եմ, քեռթեկ – քըռթեկ, լիքը – լինքը, գ'ըթալ – գ'ըթէլ և այլն: Երբեմն տարբերակայնության առկայությունը կարող է պայմանավորված լինել բառի հնչյունական ձևավորման ոչ հստակ պատկերացմամբ և այս կամ այն ձևի գործածությունը առանձնապես չկարևորելով, ինչպես՝ գուլըլեկ – գուլըրեկ, լուկա – լուրկա, խալալ – խալար, չըփաղ – չըփաղ, թըզբեխ – թըզբէս և այլն:

Նույն նախնական ձևին հանգող և տարբեր զարգացման ընթացք ներկայացնող տարբերակների առկայությունը թերևս կարող է պայմանավորված լինել բարբառի շրջանակներում խոսվածքային տարբերակների ընդհանրայնացմամբ և գուգահեռ գործածությամբ, նաև բարբառային այլ միավորներից կատարված ներթափանցումներով, ինչպես՝ կ'ը – կ'եր, հարիր – հարուր, գիդալ – գինալ, պ'դրաստ – պ'յրաստ, կօդրեկ – կօյրեկ, հիրար – հիրուր և այլն:

Բանավոր փոխառությունների պարագայում տարբերակայնության առաջացմանը նպաստում են օտար բառերի հնչապատկերների տարատեսակ յուրացումներն ու ընկալումները, ինչպես՝ կ'ստուրկա – կ'ստըրուկա – կ'ստըրուտկա, ջըհուդ – ջըվուդ, տէլէվիզըր – տէլէվիզօր, մուրազ – մուրադ, կ'լբաս – կ'լբաստ և այլն: Զուգաձևություններ առաջ են գալիս նաև այն դեպքում, երբ նույն բառը բարբառ է մուտք գործում և՛ խոսակցական, և՛ գրական աղբյուրներից (կ'պեկ – կօպէկ, չ'կալաթ – չօկօլաթ, պ'մադօր – պ'միդօր): Տարբերակայնություն առկա է նաև այն դեպքում, երբ գրական լեզվից բարբառ մուտք գործած ձևը դեռևս լիովին չի փոխարինել համարժեք նախնական, բարբառային ձևին, ինչպես՝ հառասնիք – խառնիս, շընորք – շընոխկ, յօթ – օխտ, հավատալ – վատալ, կ'յծակ – կէծակ և այլն:

Շատ դեպքերում տարբերակայնությունը կարող է բացատրվել մեկից ավելի գործոններով: Օրինակ, պ'կասուլթուն – պ'քսուլթուն գուլգի դեպքում առաջին ձևի գործառությունը կարող է պայմանավորված լինել պ'կաս արմատի (նաև՝ պ'կասավոր և նման այլ կազմությունների) առկայությամբ, խոսքի դանդաղ տեմպով, բառի արմատական իմաստը ընդգծելու մղումով, արմատի վրա երկրորդական շեշտ ընկնելու հանգամանքով և այլն:

Նշենք, որ խոսքը վերաբերում է գուգահեռ ձևերի գոյության հիմունքներին ընդհանրապես, բայց շատ դեպքերում բարբառային խոսքին հատուկ այս կամ այն ձևի

ընտրութիւնը կարող է լինել ակամա, առանց որևէ նախադրյալի, այսինքն՝ եթե բարբառախոս միջավայրում տարբերակային ձևերը շրջանառում են, ապա դրանցից որևէ մեկի օգտագործումը կարող է և տեղի ունենալ առանց որևէ հիմունքի:

Պետք է նկատի ունենալ, որ տարբերակայնութիւնը ներկայացնող ձևերը միշտ չէ, որ հավասարաչափ գործածական են: Հաճախ դրանցից մեկը պակաս գործածական է և, թվում է, դուրս է մղվում նոր սերնդի խոսքից: Օրինակ, հետևյալ տարբերակային ձևերում առաջին եզրը ներկայացնում են նման ձևեր. խազար – հազար, շընոխկ – շընորք, օխտ – յօթ, կէծակ – կ՛ծակ, տըսվէրկու – տըսնէրկու, հօռթում – յեռթում և այլն: Սակայն այդ դուրսմղումը բավականին դանդաղ է ընթանում, որովհետև բարբառային խոսքը գիտակցական կանոնարկման չի ենթարկվում, և տարբերակային այս կամ այն ձևը շարունակում է գործառել լեզվական հանրութեան առանձին հատվածներում: Ի դեպ, այսօր Բայազետի բարբառում գործառում են տարբերակային ձևեր, որոնք դեռևս միջինհայերենյան շրջանից են գալիս⁵³: Օրինակ, միջին հայերենի յղրկել – յողրկել գուգաձևութեանը համապատասխանում են բարբառային հըղրկել – հօղըրկել տարբերակները, այդպես նաև՝ միջ. հյ. մուրադ / մուրատ / մուրազ – Բ. մուրադ / մուրազ, միջ. հյ. ջհուտ / ջֆուտ – Բ. ջըհուդ / ջըվուդ, միջ. հյ. սֆաթ / սիֆաթ – Բ. սըֆաթ / սիֆաթ, միջ. հյ. սովրիլ / սորվել – Բ. սօվրել / սօրվել, միջ. հյ. տափկիլ / տափկնալ – Բ. տափկել / տափկընալ և այլն:

Ինչպես արդեն նշել ենք, բարբառում տարբերակային ձևերի գուգահեռ գործածութիւնը տարատեսակ դրսևորումներ ունի նաև բառապաշարում և քերականական համակարգում, ներհամակարգային տարբերակայնութիւնը գուգորդվում է տարածական և հասարակական տարբերակայնութեամբ, ուստի բարբառի համար տարբերակայնութիւնը պետք է համարել էական և բնութագրիչ հատկանիշ:

⁵³ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Ե., հ. Ա – 1987, 420 էջ, հ. Բ – 1992, 472 էջ:

ՄԱՍ 2

Ա. ձայնավորի դրսևորումները Բայազետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը»

Բայազետի բարբառում ընդհանուր հայերենյան ա ձայնավորից բացի գործառուում են նաև քմային արտասանությամբ *յ* և շրթնային արտասանությամբ *յ* հնչյունները:

Քմային *յ*-ն առաջնային շարքի ստորին բարձրացման ձայնավոր է, որ արտասանությամբ նույնանում է հայերենի այլ բարբառներում հանդիպող համապատասխան ձայնավորին: Ա. Ղարիբյանը նշում է, որ այսպիսի հնչյուն «ուներ հիմնականում մեր արևելյան բարբառները, համարյա բոլոր այն բարբառները, որոնք ուներ ձայնեղների խլացում»⁵⁴: Ըստ Հ. Մուրադյանի՝ ինչպես *յ* հնչյունը, այնպես էլ քմային մյուս ձայնավորները (օ և ու հնչյունների՝ առաջնային շարքի, քմային տարբերակները) հատուկ են հատկապես Վասպուրականի, Սյունիքի ու Արցախի տարածքի բարբառներին⁵⁵: Նշվում է նաև, որ կենտրոնական և հարակից բարբառները (Արարատյան, Մուշի, Կարնո, Նոր Զուղայի, Սասունի, Թբիլիսիի, Արզվիլի, Մալաթիայի և այլն) հիմնականում կա՛մ քմային ձայնավորներ չունեն, կա՛մ էլ ուներ միայն փոխառյալ բառերում և այն էլ, որպես կանոն, դրանցից միայն մեկը⁵⁶:

Շրթնային *յ*-ի արտասանության սկզբում շրթունքները լարվում են և ձգվում առաջ, ձևավորվում է շրթնային հնչարան, որի հետևանքով ստացվում է սերտ օա արտասանություն: Հայ բարբառագիտության մեջ նշվել է, թե այս հնչյունը ստորին բարձրացման կամ կոշտ ա է, որը որոշակիորեն ունի շրթնայնացման երանգ⁵⁷: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ այս հնչյունն «ուներ Երևանի ենթաբարբառին պատկանող Բայազետի, ինչպես և Մարտունու շրջանի գյուղերի խոսվածքները»⁵⁸: Հ. Մուրադյանը գրում է, որ այն հատուկ է Բայազետի և Մոկսի բարբառներին, իսկ որոշ բարբառներում շրթնայնացած ա - ն վերածվել է օ - ի (Հաջընի, Ագուլիսի, Համչենի բարբառներ) կամ ու - ի (Սվեդիայի բարբառ)⁵⁹: Մյուս կողմից՝ հայ բարբառագիտության մեջ որոշ չափով շրթնայնացած ա դիտարկվել է Վասպուրականի բարբառային միավորներում: Այսպես,

⁵⁴ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

⁵⁵ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 44:

⁵⁷ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 45, Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁵⁸ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁵⁹ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

ՀԱՃԱՌՅԱՆՐ ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՂՐՍԵՆՈՐՎՈՂ ԱՅՂ ՀՆՋՅՈՒՆԻ մասին գրում է. «Ա-ն արտասանվում է (հատկապես շեշտի տակ) փակ ձևով, անգլիական օձայնի նման, բայց նրանից մի քիչ բաց- հյ. ա և օ ձայնավորների միջին աստիճանն է»⁶⁰, իսկ Մ.Մուրադյանը իր «Շատախի բարբառը» աշխատության մեջ բարբառային այդ միավորում հանդես եկող ա ձայնավորի մասին գրում է, որ այն «ունի կոշտ, որոշ չափով չրթնայնացված արտասանություն՝ լեզվի ստորին բարձրացմամբ: Կատկային ձայնավոր է»⁶¹: Ժ.Միքայելյանի կարծիքով՝ Վանի, Շատախի, Մոկսի խոսվածքներում գործառուղ խնդրո առարկա ձայնավորը «հետին շարքի ստորին բարձրացման հնչյուն է, որի արտասանությանը չրթունքները գրեթե չեն մասնակցում: Նրա արտաբերման տեղը, զրական հայերենի ա-ի համեմատությամբ, ավելի հետնալեզվային և ստորին բարձրացման է... Այն, իհարկե, տարբերվում է Բայազետի բարբառում գործառուղ չրթնայնացած ֆ-ից, որի արտասանությանը չրթունքները, իրոք, մասնակցում են»⁶²: Թվում է՝ Բայազետի բարբառի ֆ-ն, այսպիսով, միջին դիրք է գրավում նվազ չրթնայնացած ա - ի (Վասպուրականի խոսվածքներ) և խիստ չրթնայնացման արդյունքում օ կամ ու դարձած տարբերակների միջև (Հաջընի, Ագուլիսի, Համչենի, Սվեդիայի բարբառներ):

Շրթնային ֆ ձայնավորի առկայությունը Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի առավել ցայտուն յուրահատկությունն է: Սակայն բարբառիս հպանցիկ անդրադառնալով՝ ուսումնասիրողները բարբառային խոսքում այս հնչյունի բաշխման որևէ օրինաչափություն չեն արձանագրել, և բերված օրինակներից էլ այնպիսի տպավորություն է ստացվում, թե այն կարող է հանդես գալ ցանկացած դիրքում, կամ էլ թե՛ Բայազետի բարբառում ա ձայնավորը գրեթե միշտ չրթնային է⁶³: Մասնավորապես, Հ.Մուրադյանը գրում է. «Նոր Բայազետի (Կամոյի) ու Մարտունու շրջանի գյուղերի խոսվածքներին հատուկ ֆ ձայնավորը ա - ի արտասանական ազատ տարբերակն է, որ կարող է հանդես գալ համարյա բոլոր դիրքերում, որպես այդ խոսվածքների արտասանական բազային հատուկ ձայնավոր»⁶⁴:

Մեր դիտարկումները, սակայն, ցույց են տալիս, որ իրականում Բայազետի բարբառում ա և ֆ հնչյունները գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ, որը զրսևորվում է հետևյալ կերպ⁶⁵.

1. ֆ հնչյունը հանդես է գալիս՝

⁶⁰ Հ.Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 14:

⁶¹ Մ.Մուրադյան, Շատախի բարբառը, Ե., 1962, էջ 28:

⁶² Ժ.Միքայելյան, Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն), Ե., 2009, էջ 16 – 17:

⁶³ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 108, 229. Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁶⁴ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

⁶⁵ Այս պարագայում նկատի չենք ունենում նոր և նորագույն այն փոխառությունները և հարևան բարբառների ազդեցություն ներկայացնող այն դեպքերը, որոնցում հանդես է գալիս ֆ հնչյունը:

ա) բացարձակ բառասկզբում, օրինակ՝ ^օբրանք, ^օտամ, ^օխճիկ, ^օթօռ, ^օստըղ, ^օմբ, ^օլուր, ^օծիկ, ^օղանձ, ^օճառ, ^օճ և այլն (բացառություն են կազմում սակավաթիվ բառեր, որոնք սկսվում են ա ձայնավորով, ինչպես՝ այ, ահա, այսի, այտի, այնի, այտենց, այսենց, առու, ախար, ա հա հա, այմառ[թ]).

բ) բառասկզբի խուլ բաղաձայններից (բացառությամբ խ շփականը) և մ, ն հպական ձայնորդներից հետո. օրինակ՝ պ^օտ, պ^օնիւր, տ^օկ, տ^օվար, կ^օր, կ^օտու, ծ^օփ, ծ^օրավ, ճ^օր, ճ^օգար, Ֆ^օն, Ֆ^օյտոն, ս^օր, ս^օնգա, շ^օտ, շ^օբաշ, մ^օտ, մ^օքուր, ն^օվ, ն^օմակ, կ^օ , պ^օ (պ^օպա) և այլն (բացառություն են մի երկու ձայնարկություններ՝ պա՛ պա՛ պա՛, պա՛հօ՛, պա՛հ, տա՛շ, ա՛յմառ[թ]).

2. ա հնչյունը հանդես է գալիս՝

ա) բառասկզբի ձայնեղ, շնչեղ ձայնեղ և շնչեղ խուլ բաղաձայններից, խ խուլից, ձայնորդներից (բացի մ և ն հպականները) հետո, օրինակ՝ բալա, բ՛անցըր, գայկա, գ՛առ, դադ, դ՛ար, ճ՛ավար, ջան, ջ՛առթել, փագ, քար, թան, ցավ, չար, չ՛ավէս, չ՛առէչ, խաց, խափել, լալ, լակոտ, ռաստ, ռաֆադա, յարա, յան, յա, խա, հ՛ա՛, քա և այլն. այս դիրքում ^օ հնչյունը բացառված է.

բ) երկվանկ և բազմավանկ բառերի ոչ բառասկզբի վանկերում. գ՛էրան, բօստան, շինական, ջ՛օջընալ, գ՛ազանավարի, տըղա, ծ՛ռա և այլն (բացառություն են այն բաղադրությունները, որոնցում ^օ հնչյունն ունեցող արմատը սկզբից ստանում է որևէ ձևույթ, ինչպես՝ լեղապ^օտառ, ջըրծ՛ղիկ, տընակ^օլ, ^օնտ^օշ և այլն⁶⁶):

Այսպիսով, քանի որ Բայազետի բարբառում ա և ^օ հնչյունները ունեն իրենց գործառական հստակ ոլորտները և որևէ դիրքում հակադրական գույգ չեն կազմում ու իմաստատարբերակիչ դեր չունեն, ուրեմն դրանք ա հնչյունների դիրքային տարբերակներն են, ընդ որում՝ չըթնային ^օ հնչյունը դիրքային պարտադիր տարբերակ է բացարձակ բառասկզբում և բառասկզբի որոշակի բաղաձայններից հետո, իսկ բառասկզբում այլ բաղաձայններից հետո և բառի մյուս դիրքերում հանդես է գալիս ոչ չըթնային ա տարբերակը:

Դիրքային նման հստակ բաշխվածությունը և ^օ-ի գործառական սահմանափակվածությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ ^օ-ի հանդես գալը կարող է պատճառաբանված լինել որևէ գործոնով, որը իր բացատրությունը կարող է ստանալ հետևյալ երկու իրողությունների դիտարկումով.

ա) ^օ հնչյունը հաջորդում է որոշակի բաղաձայնների և չի կարող հաջորդել մյուս բաղաձայններին,

⁶⁶ Եթե նման կազմությունների բաղադրիչները առանձին հստակ չեն գիտակցվում, ապա դրսևորվում է ա ձայնավորը. բացակա, ջ՛րտար, վըսկապ և այլն:

բ) և հնչյունը հանդես է գալիս միայն բառասկզբում (բացարձակ և բաղաձայնահաջորդ):

Առաջին իրողությունը ենթադրում է, որ շրթնային $\hat{\text{}}$ - ի գործառությունը դեպքերի մի մասում պայմանավորված է նախորդող բաղաձայնի որակով: Այլ կերպ ասած՝ $\hat{\text{}}$ - ին նախորդող բաղաձայնները թերևս ունեն ընդհանուր հատկանիշ, որն էլ այդ դիրքում ա հնչույթի շրթնային տարբերակի դրսևորման պայման է, իսկ մյուս բաղաձայնները, որոնցից հետո շրթնային տարբերակը բացառվում է, չունեն այդ հատկանիշը: Այդպիսով, իրար են հակադրվում՝ ա) խուլ բաղաձայնները (բացի խ - ն), մ, ն ձայնորդները և բ) ձայնեղները, շնչեղ ձայնեղները, շնչեղ խուլերը, ձայնորդները (բացի մ - ն և ն - ն), խ խուլը: Ուրեմն, այս երկու խմբերը միմյանցից զատող հատկանիշով էլ հենց պետք է պայմանավորված լինի $\hat{\text{}}$ - ի դրսևորումը: Բաղաձայնական այդ հատկանիշը չի կարող վերաբերել արտաբերության եղանակին կամ տեղին, որովհետև խմբերում ընդգրկված հնչյունները արտաբերական այդ յուրահատկություններով միմյանց չեն հակադրվում: Այդ հատկանիշը կարելի էր բխեցնել բաղաձայնների մեջ ձայնի, աղմուկի և շնչի դրսևորումների տարբերություններից, եթե առաջին խմբում լինեին միայն խուլ բաղաձայնները, իսկ երկրորդ խմբում՝ մյուս բաղաձայնները, սակայն նման մոտեցմանը հակասում են մ, ն ձայնորդների առկայությունը առաջին խմբում և խ խուլի առկայությունը երկրորդ խմբում: Ուրեմն, հիշյալ երկու խմբերը կարող է սահմանազատել այնպիսի մի հատկանիշ, որով խուլերը տարբերվում են մյուս բաղաձայններից, մ և ն ձայնորդները՝ մյուս ձայնորդներից, իսկ խ խուլը՝ մյուս խուլերից:

Թվում է՝ այս դեպքում հական դեր է խաղում բաղաձայնների որակը ըստ լարվածության հատկանիշի, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ խուլ բաղաձայնները, ինչպես նշում են ուսումնասիրողները⁶⁷, հայերենի առավել լարված հնչյուններն են, իսկ ձայնորդները, ձայնեղները և շնչեղ խուլերը լարվածության առումով թույլ բաղաձայններ են⁶⁸: Այնուհետև, ձայնորդների մեջ մ և ն հնչյուններն առանձնանում են նրանով, որ հպականներ են, ինչը ենթադրում է ավելի մեծ լարվածություն, քան ունեն մյուս ձայնորդները, որոնք արտաբերության եղանակով չփական են: Մինչդեռ խ շփականը մնացած խուլերից առանձնանում է պակաս լարվածությամբ՝ այդպիսով հարելով բաղաձայնների՝ ոչ լարված արտասանություն ունեցող խմբին: Այս բաղաձայնի թույլ լարվածության մասին են վկայում Ա.Նաչատրյանի հետևյալ դիտարկումները. խ - ի «ինտենսիվությունը ավելի թույլ է մյուս շփականների համեմատությամբ», «խ - ն ու ղ - ն ավելի շատ իրենք են ազդվում հարևան ձայնավորներից՝ իրենց սպեկտրային էներգիայի կազմավորմամբ նմանվելով

⁶⁷ Տե՛ս է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 203. Ա.Նաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Ե., 1988, էջ 91:

⁶⁸ Նույն տեղերում:

նրանց»⁶⁹, «խ - ն և ղ - ն ավելի հետնալեզվային կազմութիւն ունեն, քան կ, գ, ք - ն», և, վերջապես, շրթունքները խ - ի և ղ - ի արտասանութեան ժամանակ «չեզոք ձևով բացված են և այդ հնչյուններին լրացուցիչ երանգավորում չեն տալիս»⁷⁰: Այսպիսով, մ, ն հպականները, լինելով առավել լարված ձայնորդներ, ընդհանրութիւն ունեն խուլերի հետ, իսկ, խ խուլը ընդհանրութիւն ունի ձայնեղների, ձայնորդների, շնչեղ խուլերի հետ՝ պակաս լարված լինելով:

Հետևում է, որ վերը բերված բաղաձայնական երկու խմբերը իրապես տարբերվում են լարվածութեան հատկանիշով, և քանի որ այդ հատկանիշով բնութագրվում են առաջին խմբի, այսինքն՝ շրթնային ^ - ին նախորդող բաղաձայնները, ուրեմն տվյալ դիրքում ա - ի շրթնային տարբերակի հանդես գալու պայման է նախորդ բաղաձայնի արտասանական լարվածութիւնը:

Շրթնային ^ հնչյունի դրսևորմանն առնչվող երկրորդ իրողութիւնը՝ միայն բառասկզբում (բացարձակ կամ բաղաձայնահաջորդ) նրա հանդես գալը, վկայում է, որ այդ հնչյունի գործառութիւնը ընդհանրապես պայմանավորված է բառասկզբի դիրքով, ավելի ճիշտ՝ Բայազետի բարբառի բառասկզբի արտասանական յուրահատկութեամբ: Այդ յուրահատկութիւնը հասկանալուն կարող է նպաստել վերն ասվածից բխող հետևյալ պնդումը. Բայազետի բարբառում բառասկզբում (բացարձակ կամ բաղաձայնահաջորդ) որպես կանոն հանդես է գալիս ա հնչույթի շրթնային տարբերակը, բացառութեամբ այն դեպքերի, երբ բառն սկսվում է ա - ին նախորդող թույլ լարվածութիւն ունեցող բաղաձայնով: Այսինքն՝ ա - ի շրթնային արտասանութիւնը բացառվում է բառասկզբում արտասանական անհրաժեշտ լարվածութեան բացակայութեան պատճառով, ուրեմն՝ դրա արտասանութեանը նպաստում է լարվածութեան առկայութիւնը: Հետևում է, որ Բայազետի բարբառում բառասկզբը ընդհանրապես բնորոշվում է արտասանական որոշակի լարվածութեամբ, որը, սակայն, որոշակիորեն թուլանում է, երբ բառն սկսվում է լարվածութեան առումով թույլ հնչյունով, և ^ - ի դրսևորման համար անհրաժեշտ լարվածութեան բացակայութիւնը բացառում է այդ դիրքում նրա հանդես գալը: Այդ է վկայում նաև հետևյալ հանգամանքը. բառասկզբում բացառութեան կարգով սովորական ա ունեցող բառերը (այ, ահա, այսի, այտի, այնի, այտենց, այսենց, առու, ախար, ա հա հա, պա պա պա, պահօ, պահ, տաշ, այմառթ) ունեն մեկ ընդհանուր հատկանիշ, այն է՝ բոլորն էլ անբռնազբոս, ակամա արտասանվող բառեր՝ ձայնարկութիւններ, ձայնարկութեան արժեք ստացած բառեր կամ այ ձայնարկութեամբ բաղադրված ցուցականներ են: Հասկանալի է, որ ակամա արտասանութիւնը ենթադրում է արտասանական լարվածութեան թուլացում կամ բացակայութիւն, որն էլ ա հնչույթի ոչ շրթնային տարբերակի արտասանութեան պայման է դառնում:

⁶⁹ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 182:

⁷⁰ նշվ. աշխ., էջ 181:

Այսպիսով, վստահաբար կարելի է պնդել, որ Բայազետի բարբառում ^ հնչյունի դրսևորումը պայմանավորված է բառասկզբի արտասանական որոշակի լարվածությամբ, և այդ առումով հետաքրքրական է նաև Ռ.Բաղրամյանի մի դիտողությունը: Համարելով, որ Բայազետի բարբառում ^ և ù հնչյունները ա ձայնավորի փոփոխություններն են ներկայացնում՝ ուսումնասիրողը գրում է. «Թե ինչ կանոններ կան դրանց համար, չկարողացանք գտնել»⁷¹, սակայն քիչ անց նկատում է. «Ա < ^ փոփոխության համար նկատեցինք միայն մեկ պայման, այն է՝ երբ տրամաբանական շեշտը դրվում է ա - ով սկսվող կամ նախավանկում ա ունեցող բառի վրա, ապա այդ ա - ն դառնում է ^ , որով այս փոփոխությունը տարածվում է ավելի շատ բառակազմի առաջին, քան երկրորդ կամ հաջորդ վանկերում գտնված ա - ի վրա»⁷²: Ստացվում է, որ, չլինելով Բայազետի բարբառը կրող, ուսումնասիրողը ^ հնչյուն նկատել է տրամաբանական շեշտով ընդգծված, այսինքն՝ առավել լարված դիրքում⁷³, որն իր հերթին գալիս է հավաստելու Բայազետի բարբառի բառասկզբի լարված արտաբերության (և դրա հետևանքով ա ձայնավորի չրթնայնացման) վերաբերյալ մեր դիտարկման ճշմարտացիությունը: Այդ առումով հետաքրքրական է նաև բարբառիս բառասկզբում շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների առկայությունը: Ինչպես նշում է Ա.Խաչատրյանը, հայերենի բառասկզբում շնչեղ ձայնեղների առկայությունը որոշակիորեն կապվում է առաջին վանկի ուժգին արտասանության հետ⁷⁴: Հնչյունաբանը նշում է նաև, որ «Բայազետի շնչեղ ձայնեղները, ի տարբերություն Ալաշկերտի, ավելի ուժեղ են»⁷⁵: Բայց եթե բառասկզբի արտաբերական ուժգնության (կամ լարվածության) պատճառով այդ դիրքում ունենք ձայնեղների համեմատ ավելի լարված շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ապա վերջիններս խուլերի համեմատ այնուամենայնիվ պակաս լարված, ուրեմն և թույլ հնչյուններ են, ուստի նրանցից հետո, անհրաժեշտ լարվածության բացակայության պայմաններում, ա - ի չրթնային արտասանությունը բարբառումս բացառվում է: Տեղին է նշել նաև, որ հնչյունաբանական փորձառական ուսումնասիրությունները հաստատել են, որ լարված հնչյունների ժամանակ բերանի մկանները ավելի ակտիվ են գործում, քան ոչ լարվածների ժամանակ, սակայն լարվածության հատկանիշը ունի ոչ թե երկակի, այլ հարաբերական բնույթ, որը կարող է բնորոշվել պակաս կամ ավելի հակադրություններով⁷⁶:

⁷¹ Ռ.Բաղրամյան, Հայերեն բարբառներ, Ե., 1972, էջ 15:

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Բայազետի բարբառում տրամաբանական շեշտն ընկնում է բառի առաջին վանկի վրա: Ի դեպ, այստեղ տեղին է նաև հիշել Վանի բարբառի ա-ի չրթնային արտասանության մասին Հ.Աճառյանի՝ վերը բերված այն դիտողությունը, թե հատկապես շեշտի տակ է այդ արտահայտվում:

⁷⁴ Ա.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 146-147: Տե՛ս նաև Վ.Առաքելյան, Ա.Խաչատրյան, Ս.Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979, էջ 149:

⁷⁵ Ա., Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

⁷⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 123:

Կարող է հարց ծագել, թե ինչու արտասանության ուժգնությամբ կամ լարվածությամբ պայմանավորված հիշյալ իրողությունները (ա - ի շրթնային արտասանությունը կամ բաղաձայնների շնչեղ ձայնեղ արտասանությունը) չեն դրսևորվում բազմավանկ բառերի շեշտակիր, այսինքն՝ արտասանության ուժգնությամբ առանձնացող վանկում: Հարցի պատասխանը գտնելուն օգնում են հայերենի շեշտի վերաբերյալ կատարված փորձառական ուսումնասիրությունները⁷⁷: Պարզվել է, որ հայերենում շեշտակիր վանկը, ունենալով ուժային բնույթ, իր ուժգնությամբ ամենաուժեղը չէ, սակայն նախորդող վանկի համեմատությամբ այն գրեթե միշտ ունի ավելի մեծ ուժգնություն: Մյուս կողմից՝ հայերենում բառասկիզբը ուժեղ դիրք է, և այդ դիրքի վանկը բառամիջի ու բառավերջի վանկերի համեմատությամբ ունի ուժգնության ավելի բարձր արժեքներ⁷⁸: Ահա հայերենի բառասկզբի այս հատկության յուրօրինակ մի դրսևորումն է այն, որ Բայագետի բարբառում բառասկիզբն ավելի լարված արտասանություն ունի, քան նույնիսկ շեշտված վանկը:

Իհարկե, արտասանական լարվածությունն ինքնին չի ենթադրում հնչյունի շրթնային արտասանություն, սակայն այն կարող է ընդգծել այդ հնչյունի՝ խոսվածքին հատուկ արտաբերական յուրահատկությունը՝ տվյալ դիրքում առաջ բերելով հնչույթի շրթնայնացած տարբերակ: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր լեզու ունի իրեն հատուկ ոչ միայն հնչյունները, այլև դրանց յուրահատուկ արտասանությունը. բնականաբար ասվածը վերաբերում է նաև բարբառներին: Վերևում արդեն հիշատակել ենք, որ Բայագետի բարբառին պատմաաշխարհագրականորեն մերձավոր Վասպուրականի խոսվածքներում դրսևորվում է ա հնչյունի մի տարբերակ, որի արտաբերական յուրահատկությունը ուսումնասիրողներին թույլ է տալիս այն համարել որոշ չափով շրթնայնացած ձայնավոր: Կարծում ենք՝ ա - ի արտասանական նման յուրահատկությունը հատուկ է և Բայագետի բարբառին, որտեղ այն զուգորդվում է բարբառի արտասանական մեկ այլ առանձնահատկության՝ բառասկզբի արտաբերական զգալի լարվածության հետ և առաջ է բերում այդ դիրքում ա - ի շրթնային արտասանություն՝ համաձայն վերը նշված օրինաչափությունների: Պետք է կարծել նաև, որ Վասպուրականի խոսվածքներում դիտարկված որոշ չափով շրթնայնացած ա - ն Բայագետի բարբառի ^ - ի պես հստակ շրթնայնացած արտասանություն չունի հենց այն պատճառով, որ այդ խոսվածքների բառասկզբին հատուկ չէ Բայագետի բարբառին բնորոշ արտասանական լարվածությունը, որի արտահայտությունն է նաև այդ խոսվածքներում շնչեղ ձայնեղների բացակայությունը: Մյուս կողմից՝ Բայագետի բարբառին պատմաաշխարհագրականորեն մերձավոր Դիադինի բարբառը չնայած ունի շնչեղ ձայնեղ հպականներ և հպաշփականներ (որը բառասկզբի ուժգին արտասանություն է վկայում), սակայն, ի տարբերություն Վասպուրականի

⁷⁷ Տե՛ս Ռ.Թոխմախյան, Ժամանակակից հայերենի շեշտի բնույթը, «Լեզվի և ոճի հարցեր», պրակ 3, Ե., 1975, 123-207 էջ:

⁷⁸ Տե՛ս Վ.Առաքելյան, Ա.Խաչատրյան, Ս.Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 122:

խոսվածքների և Բայազետի բարբառի, իր արտասանական բազայում չունի և ձայնավորի այն որակը, որը, գուցե որովհետև արտասանության որոշակի լարվածությանը (կամ ուժգնությանը), պետք է առաջ բերեր շրթնայնացած [^] ձայնավոր:

Նկատենք, որ Բայազետի բարբառի բառակազմում շնչեղ ձայնեղներ հանդես են գալիս հինհայերենյան բառաչերտում, լեզվաբանները ավելի հակված են կարծելու, որ գրաբարյան բառակազմի ուներ ոչ թե ձայնեղ, այլ շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, իսկ Գ.Ջահուկյանն էլ համարում է, որ 5-րդ դարի հայ բարբառներին հատուկ հատկանիշներից են «Բառակազմի ձայնեղ պայթականների և կիսաշփականների շնչեղ ձայնեղությունը» և «Ա - ի շրթնայնացման երևույթի առկայությունը»⁷⁹: Այսինքն՝ կարող ենք ենթադրել, որ Բայազետի բարբառի բառակազմի լարվածության և ա - ի շրթնային արտասանության հատկանիշները գալիս են հնագույն ժամանակներից, դեռևս նախագրաբարյան շրջանից: Այն հանգամանքը, որ բարբառիս բառակազմի դիրքում նոր և նորագույն փոխառություններում գործառում են միայն մաքուր ձայնեղ հպականներ ու հպաշփականներ, վկայում է այդ դիրքի արտաբերական յուրահատկություններում հետագայում տեղի ունեցած որոշ տեղաշարժերի մասին, սակայն իրողության նման սահմանափակվածությունը, այնուամենայնիվ, նշանակում է, որ արտասանական նախկին սովորությունները բավականին կայուն են (ոչ միայն հինհայերենյան որևէ բառի կամ արմատի սկզբի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնի արտասանությունը չի փոխել, այլ նաև դրանցով ձևավորված նորակազմություններում կամ գրական լեզվից կատարված փոխառություններում պահպանվում է շնչեղ ձայնեղ արտասանությունը, ինչպես՝ դ՛ասարան, բ՛առցըրագույն, բ՛ընութագիր, գ՛ոռծարան, ճ՛եռագիր, ջ՛ըրագ՛իծ և այլն): Մյուս կողմից՝ համապատասխան դիրքերում [^] հնչյունի կայուն դրսևորումը նաև նոր և նորագույն փոխառություններում ([^]դաշ, [^]ղզուն, [^]նջախ, [^]սլան, մ՛րալ, շ՛նջու, շ՛պկա, ս՛լաթ, ս՛լըխ, ս՛ղըր /թրք./, [^]բիվկա, [^]դյալ, [^]կուշկա, մ՛լէրօվնի, մ՛լյար, ն՛սկի, կ՛լիդօր, կ՛մանդ, կ՛նզինգա, կ՛մպուտըր, պ՛գրիչկա, պ՛դվալ /ռուս./) վկայում է, որ Բայազետի բարբառում այսօր ևս բառակազմը բավականին լարված է, շարունակում է այդ դիրքում դրսևորվել ա - ի շրթնային արտասանության արտաբերական միտումը, և բարբառիս արտասանական բազան իրեն է հարմարեցնում փոխառյալ բառերի արտասանությունը:

Ա ձայնավորի մյուս՝ քմային տարատեսակը՝ անհնչյունը, Բայազետի բարբառում հանդիպում է և՛ բառակազմում, և՛ բառամիջում, և՛ բառավերջում, ընդ որում՝ հիմնականում նոր փոխառյալ բառերում⁸⁰ (խոսքը ոչ միայն այլ լեզուներից, այլ նաև արտասանական բազայում անհնչյուն ունեցող հարևան բարբառներից կատարված փոխառությունների մասին է), որը նշանակում է, որ այդ հնչյունը պայմանավորված չէ բարբառիս արտասանական բազայի առանձնահատկությամբ, և դրա դրսևորումը

⁷⁹ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 163 - 165:

⁸⁰ Այս հատկանիշով Բայազետի բարբառը հարում է հայերենի կենտրոնական բարբառներին:

բարբառիս հնչյունական օրինաչափություններից չի բխում: Փաստորեն, Բայազետի բարբառում փոխառյալ բառերի արտասանությունը տվյալ դեպքում չի ենթարկվել արտասանական բազայի յուրահատկություններին, փոխառությունները պատճենվել են իրենց բնիկ արտասանությամբ, և բարբառի արտասանական բազան ընդհանուր առմամբ չի խանգարել նոր արտասանությանը: Ավելին՝ որոշ դեպքերում հարևան բարբառների ազդեցությամբ և՛ հնչյուն է ի հայտ եկել նաև հինհայերենյան բառաչերտի բնիկ և փոխառյալ բառերում (ինչպես՝ գնտիկ, թնթիկ, թնննք, ժննգ, ժնթեկ, լննց, խննլի, կիրնկի, հննչկ, հննէչ, հննու, միյննկ, շիտնկ, վըրն, տէքնրկընիկ, փնն, փէսն, քննի և այլն): Իբրև արդյունք՝ բարբառային խոսքում ի հայտ է եկել նոր հնչյուն, որը, սակայն, ա հնչույթի՝ բարբառի արտասանական բազայի որևէ առանձնահատկությամբ պայմանավորված տարբերակ չէ:

Իհարկե, Բայազետի բարբառում և՛ ի բաշխումը հիմնականում պայմանավորված է փոխառյալ բառերի հնչյունական կազմությամբ, բայց բարբառում այդ հնչյունի դրսևորումները հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ըստ բառապաշարի պատմական շերտերի և հնչյունական համակարգի զարգացման, ինչպես նաև առանձին դեպքերում արտասանական բազայի հնարավոր դիմադրություն առումով: Ըստ այդմ՝ բացարձակ բառասզբում և՛ հնչյուն հանդիպում է մի շարք բառերում՝ ձայնեղ և ձայնորդ բաղաձայններից առաջ, օրինակ՝ ննգնթ, ննդիգ, ննթնտես, ննջնլ, ննք, նննբի, ննմնկ, ննլիբ, ննգննլ, ննվնլ, ննջնլ և այլն: Այս դիրքում, ըստ մեր ունեցած տվյալների, և՛ ձայնավորը խուլ հնչյունի նախորդում է միայն ննիկ, ննփնչկննրն, ննսըլ բառերում: Բառասկզբի բաղաձայնահաջորդ դիրքի և՛ ին ավելի հաճախ նախորդում են ձայնեղներ և ձայնորդներ (բննբն, բննչ, գննդն, դննրնկ, դննստն, ձննձն, ջննյէլ, վննիկ, գննյլն, գնն նեկ, ժննգ, հննչկ, հննու, հննյվնն, հննդգն, լննց, ոննգ, ննգննր, մննյլն, յննիկ, յննքն), նաև շնչեղ խուլեր (թննգն, թննու, փնն, փննչ, քննր, քննթու, չննդըր, չննն), խուլ շփականներ (շնն, շննվն, սննբն, սննթ, խնննք, խննքննդննգ, խննլի, ֆննյմ, ֆննդ):

Բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո ւն ձայնավոր հանդիպում է միայն դ'աննակ, դ'անը, դ'անրման, ճ'նք բառերում⁸¹, իսկ խուլ հպականներից, հպաշփականներից հետո՝ միայն ճննկ (ճննկաննակի), կննթ, կնն բառերում⁸²: Հաճախ խուլ հպական կ բաղաձայնին ւն հաջորդում է փոխառյալ այն բառերում, որոնցում այդ կ ~ ն ծագում է ավագ սերնդի խոսքում տակավին դրսևորվող օտար կ' հնչյունից, օրինակ՝ կննստու, կննրիբ, կննլիբ, կննմիշ, կննլբ և այլն: Սակայն նման այլ դեպքերում այդպիսի կ – ից հետո առկա է շրթնային ^, ինչպես՝ կ^գան, կ^փաղ, կ^գ, կ^լչա, կ^մագ, կ^վուրմա, կ^մակալ, կ^չաղ, կ^լին և այլն⁸³:

Բավական հաճախ է ւն հնչյուն հանդես գալիս բառի մյուս վանկերում, օրինակ՝ ւնդոննթնթն , ւնվնդ, բննրնքննթ, բըլնդ, բըլննգուկ, գուգննմ, գուլննչ, գօղնն, դ'աննակ, դ'անրնակ, դօշննկ (դէշննկ), գննվգննկ, թուլթննկ, ժէշտննչի, շըլննկ, շիտննկ, պէնջննկ, սիֆտննկ, օրիննակ, թննմբննլ, թննլնք, լննչննու, խօննր, կննչննդ, կէյբննթ, կուլննբ, ճ'ննլբննթ, ճննիսննթննթիկ, հուեննր, ճըղննդ, մինդննր, նննֆննս, մըլիտննու, նօքննր, շըշկննու, ոուլմննթ, տէքննրկընիկ, քննբննբ, քօուլննֆննյմ, բուգնն, գիվնն, գիլլնն, գօրնն, գուգնն , թիքնն, թուլնն, կըսնն, շուշնն /շիշնն, սըբնն, փուլքնն, փէսնն, փուգնն, քուլֆտնն /քիֆտնն և այլն:

Ս ձայնավորի գործածությունը առումով նկատելի է նաև, որ մեկից ավելի առնեցող բաղաձայնիկ բառի առաջին ւն ~ ին սովորաբար հաջորդում են նույնպես քմային ա ~ եր, ինչպես՝ բննբնն, դննստնն, թննվնքննլի, ճ'ննննկննջօ, ճննճնն, ճննկաննակի, մննսննլնն, չնննն, ջննյէլննակ, քննստնննն և այլն: Բայց բառի աճման դեպքում այս

⁸¹ Բայագետի բարբառում շնչեղ ձայնեղներ դրսևորվում են միայն հինհայերենյան բառաչերտում, մինչդեռ ւն հնչյունը բարբառ է թափանցել հիմնականում նոր փոխառություններում, ուստի այս ձևերը ակնհայտորեն արդյունք են իրենց արտասանական բազայում այդ հնչյունն ունեցող հարևան բարբառների, հատկապես՝ Դիադինի բարբառի ազդեցություն, որտեղ ւն ձայնավորին բառասկզբում շնչեղ ձայնեղ հպականներ ու հպաշփականներ նախորդում են:

⁸² Դիադինի բարբառում ևս, որտեղ բառասկզբի խուլ հպականներից ու հպաշփականներից հետո հանդես է գալիս ա ձայնավորը, այս բառերն իրենց կազմում ունեն քմային ա, և քանի որ քմային արտասանությունը հատուկ է Դիադինի բարբառին, ուրեմն Բայագետի բարբառը այս դեպքում ևս կրել է Դիադինի կամ հարևան մեկ այլ բարբառի ազդեցությունը:

⁸³ Նման մի շարք դեպքերում ւն չի դրսևորվում նաև ինոյի և Դիադինի բարբառներում (դ'ավուրմա, դ'աչաղ, դ'ամմագ, դ'ալին, դ'ազ), որը կարող է նշանակել նաև փոխատու լեզվում կամ բարբառում այդ բառերում ւն -ի բացակայությունը:

կանոնը կարող է և չգործել, օրինակ՝ կլարիբական, անգլիկոսական, դանիական, գնդակահարիկ, հանգիստավ և այլն: Նույն բառի մեջ ա (կամ ճ) և ան հնչյուններ կարող են հանդիպել նաև, եթե ան ունեցող բառը սկզբից ստանա ա - ի այլ տարբերակ պարունակող ձևով, ինչպես՝ անգլիկոս, անգլիկոս, անգլիկոս, գնդակահարիկ, թամախիկ, թամիկ, լավակիկ և այլն: Մյուս կողմից, հստակ գործում է այն օրինաչափությունը, որ ա կամ ճ հնչյուններից հետո արմատի կազմում կամ նրան հաջորդող երկրորդական ձևովում ան հանդես գալ չի կարող, օրինակ, անանակ, բաժակ, բանակ, բարակ, դադաստան, անամ, կոթակ, բակ, գաթակ, գառակ, կոթակ, դադակ և այլն:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Բայագետի բարբառում ան հանդիպում է հիմնականում ա հնչյունի դիրքերում (բառասկզբում ձայնեղ բաղաձայնների հարևանություն, բառի ոչ բառասկզբի վանկեր), մինչդեռ ճ հնչյունի դիրքերում, հատկապես՝ բառասկզբի խուլ հպականներից ու հպաչփականներից հետո, արտասանական բազան դիմադրում է, այսինքն՝ այդ դիրքի արտասանական լարվածությունը որոշակիորեն խանգարում է ոչ շրթնային, տվյալ դեպքում՝ քմային ա - ի արտասանությունը: Նկատելի է, որ եթե բարբառիս հինհայերենյան բառաչերտում հարևան բարբառների ազդեցությունը ան դրսևորվում է հիմնականում բառի ոչ առաջին վանկերում և որպես կանոն չի հանդիպում բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլ և շնչեղ ձայնեղ հպական ու հպաչփական բաղաձայններից հետո, ապա նոր բառապաշարի փոխառյալ բառերում այդ հնչյունը հանդիպում է նաև բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի ձայնեղ հպականներից ու հպաչփականներից հետո, և միայն բառասկզբի խուլ հպականներին ու հպաչփականներին հաջորդող դիրքն է ան - ի դրսևորման համար մնում ոչ նպաստավոր: Այսպիսով, եթե շնչեղ ձայնեղներին հաջորդող դիրքում ան - ի բացակայությունը (բացառությամբ մի երկու դեպքերի) բացատրվում է պատմական գործոններով (երբ Բայագետի բարբառի բառասկզբում բոլոր ձայնեղ հպականներն ու հպաչփականները նաև շնչեղ էին, դեռևս ան - ի ներթափանցումը զանգվածային բնույթ չէր կրում և պայմանավորված կարող էր լինել հարևան բարբառների որոշ ազդեցությամբ), ապա բառասկզբի խուլ հպականներին ու հպաչփականներին հաջորդող դիրքում թե՛ հինհայերենյան և թե՛ նոր բառապաշարում ան - ի բացակայությունը բացատրելի է բարբառիս արտասանական բազայի յուրահատկությամբ, համաձայն որի՝ այդ դիրքի արտասանական լարվածությունը

առաջ է բերում ա ձայնավորի շրթնային արտասանություն և բարենպաստ է քմային արտասանության համար:

Ասվածից կարելի է ենթադրել, որ առանձին դեպքերում Բայազետի բարբառում նախապես \ddot{u} ձայնավոր կարող էր գործառել արտասանական բազայում այդ հնչյունն ունեցող հարևան բարբառների ազդեցությամբ, սակայն \ddot{u} -ն զանգվածաբար Բայազետի բարբառ է ներթափանցել առավելաբար նոր՝ արաբաթուրքական ու պարսկական փոխառություններում, այսինքն՝ 11 – ը դարից սկսած:

Ինչևէ, բարբառումս լինելով ազդեցությունների հետևանք՝ քմային \ddot{u} ձայնավորը ունի հնչույթի արժեք, քանի որ ա հնչույթի հետ կարող է կազմել հակադրական զույգեր և ունենալ իմաստատարբերակիչ դեր, օրինակ, բ \ddot{u} նդ (պատնեշ) – բանդ (կալանատուն), թ \ddot{u} թ (ձեռքի թաթ) – թաթ (անհասկացող), թ \ddot{u} փուկ (անասունի ոտքի հարված) – թափուկ (թափված), լ \ddot{u} րել (հետապնդել) – լարել (գործի դնել), շ \ddot{u} ն (զրպարտություն) – շ \hat{u} ն (գունդ) և այլն: Այլ դեպքերում, երբ ուղղակի հնարավոր է կազմել հակադրական զույգեր՝ համապատասխան բառեր չունենալու պատճառով, \ddot{u} – ի փոխարինումը ա – ու առաջացնում է ոչ թե իմաստի փոփոխություն կամ շփոթ, այլ բարբառի արտասանական նորմայից շեղում և գրական արտասանության տպավորություն (օր. դ \ddot{u} ռը – դ \hat{u} ռը, թ \ddot{u} ն \ddot{u} ք – թանաք, ժ \ddot{u} նդ – ժանդ), մինչդեռ հակառակ գործողությունը՝ ա – ի փոխարինումը \ddot{u} – ու, բառը վերածում է անիմաստ հնչյունախմբի:

Այսպիսով, եթե Բայազետի բարբառում շրթնային \hat{u} ձայնավորի դրսևորումը պայմանավորված է արտասանական բազայի երկու յուրահատկությունների (Վասպուրականի տարածքին ևս հատուկ՝ ա – ի որոշ չափով շրթնային արտասանության երանգ և բառասկզբում արտաբերական ուժգնություն ու լարվածություն) զուգորդմամբ, ու սովյալ դիրքում \hat{u} – ն ա հնչույթի պարտադիր տարբերակ է, ապա քմային \ddot{u} ձայնավորը որևէ կերպ բարբառիս արտաբերական յուրահատկություններով պայմանավորված է, օտարամուտ հնչյուն է, որ ունի առանձին հնչույթի արժեք:

Բայազետի բարբառում թե՛ \hat{u} և թե՛ \ddot{u} հնչյունների գործառության վերաբերյալ արված այս դիտարկումները հնարավորություն են տալիս անդրադառնալ հայերենի մի շարք բարբառների արտասանական բազայում \ddot{u} հնչյունի դրսևորումներին և «Աճառյանի օրենքին» ու փորձել նորովի մեկնաբանել իրողությունը:

Ինչպես հայտնի է, հայերեն որոշ բարբառների հնչյունական համակարգերին հատուկ օձ հնչյունի գործառուլթյան վերաբերյալ առաջին անգամ օրինաչափություն է դիտարկել և օրենք սահմանել Հ.Աճառյանը Վանի բարբառի հնչյունական համակարգը քննելիս: Ըստ Աճառյանի օրենքի՝ «Վանի բարբառում ա ձայնավորը, գտնվելով գրաբարի թրթռուն պայթականից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է օ, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ մնում է ա»⁸⁴: Հետագա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ Աճառյանի կարծիքով՝ ա ձայնավորը օ - ի է վերածվել նախորդ բաղաձայնի ձայնեղ լինելու պատճառով և նախքան դրա խլանալը⁸⁵: Օրենքի գործողություն Աճառյանը տեսնում է նաև Մարաղայի, Խոյի, Սալմաստի, Ղարաբաղի, Շամախի բարբառային միավորներում⁸⁶: Նա նկատում է, որ իր հայտնաբերած օրենքին Վանի բարբառում ենթարկվում է նաև օ - ն⁸⁷, Ղարաբաղի բարբառում՝ ու - ն⁸⁸: Հետագայում Հ.Մուրադյանը արձանագրում է, որ «Աճառյանի օրենքը» գործում է բավականին մեծ տարածքի վրա՝ Վասպուրականից դեպի Սյունիք՝ մինչև Արցախ, և վերաբերում է ոչ թե միայն ա ձայնավորին, այլ առհասարակ հետին շարքի բոլոր ձայնավորներին, որոնք ձայնեղ պայթականներից հետո դառնում են առաջնային շարքի ձայնավորներ⁸⁹: Լեզվաբանը «Աճառյանի օրենքը» վերաձևակերպում է այսպես. Վասպուրական – Սյունիք – Արցախ տարածքի բարբառներում հին հայերենի բառակազմի ձայնեղ պայթականներից հետո գտնվող հետին շարքի ձայնավորները (ա, օ, ու) փոխարկվում են առաջնային շարքի համապատասխան ձայնավորներ⁹⁰: Ըստ Հ.Մուրադյանի՝ ա > օ փոփոխության դրդապատճառները միշտ էլ, որ հայտնի են, սակայն Վասպուրական – Սյունիք – Արցախ տարածքի բարբառներում այդ փոփոխությունը պատճառաբանվում է այսպես. «Այստեղ այն կատարվել է հին ձայնեղ պայթականներից ու պայթաչփականներից հետո ընկած դիրքում և պայմանավորված է այդ բաղաձայնների երբեմնի ունեցած հնչարտասանական մի ինչ-որ առանձնահատկությամբ, որը մեզ անհայտ է»⁹¹: Այնուհետև ուսումնասիրողները նկատում են, որ «օրինակ, Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներում, որտեղ օրենքը շատ հետևողականորեն է գործել, խնդրո առարկա դիրքում բոլոր ձայնավորներն են ստացել առաջնալեզվային կամ փակ արտասանություն»⁹²: Կատարելով Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորների համաժամանակյա և տարաժամանակյա հանգամանալից քննություն՝

⁸⁴ Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 21:

⁸⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 40:

⁸⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 21:

⁸⁹ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 92-93:

⁹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 93:

⁹¹ Նշվ. աշխ., էջ 106-107:

⁹² Ժ.Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 62-63, տե՛ս նաև Ա.Ե.Նաչատրյան, Բարբառների քննության Աճառյանի սկզբունքները, ՊՔՀ, Թ. 1, Ե., 1976, էջ 153, Մ.Աղաբեկյան, Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, ՀԲԱ, պրակ. 3, Ե., 2010, էջ 72:

Ժ.Միքայելյանը եզրակացնում է, որ հայերեն բարբառների մի որոշակի խմբի պատմականորեն հատուկ է եղել ձայնեղ բաղաձայնի և նրան հաջորդող ձայնավորի փոխազդեցական կապ, որի հետևանքով ոչ առաջնային շարքի ձայնավորը քմայնացել է: Նա առաջարկում է «Աճառյանի օրենքը» սահմանել այս կերպ. «Հայերեն որոշ բարբառներում գրաբարյան ձայնեղ (հպական, կիսաշփական, շփական) բաղաձայններին համապատասխանող հնչյուններից հետո ձայնավորները ձեռք են բերել առաջնալեզվային արտասանություն»⁹³: Ժ.Միքայելյանը նկատում է, որ Վանի բարբառում հինհայերենյան ձայնեղ բաղաձայններից հետո առաջընթաց արտասանություն ստանում են ոչ միայն հետին շարքի ձայնավորները, այլ նաև միջին շարքի ը - ն⁹⁴: Նա նշում է նաև, որ Վասպուրականի տարածքի բոլոր խոսվածքներում ձայնավորների քմայնացում դիտվում է և այլ դեպքերում, ինչպես՝ բառասկզբի ձայնեղ Հ՛ հազագից հետո, բառի տարբեր դիրքերում նաև ձայնորդներից հետո⁹⁵: Հետաքրքրական է նաև Ժ.Միքայելյանի այն դիտարկումը, թե ձայնավորների քմայնացման առումով ուղղայինները տարբերվում են մյուս ձայնորդներից, և «Վասպուրականի բարբառային քիչ միավորներում է դիտվում այդ հնչյունների ազդեցությամբ ձայնավորների քմայնացում, այն էլ հաճախ՝ ոչ կանոնական ձևով: Խնդրո առարկա դիրքում ձայնավորները առաջնալեզվայնություն են ստանում մեծամասամբ ներդաշնակության օրենքի գործառություն հետևանքով»⁹⁶:

Այն, որ քմային և հնչյուն Վանի բարբառում հանդիպում է նաև իր սահմանած օրենքից դուրս գտնվող դիրքերում, նկատել է և Աճառյանը՝ բերելով բառերի օրինակներ, որոնցում քմային այդ հնչյունը դրսևորվում է բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի ձայնեղ և խուլ շփական, շնչեղ խուլ, ձայնորդ բաղաձայններից հետո, բառի ոչ առաջին վանկերում⁹⁷: Համանման օրինակներ Ուրմիայի (Խոյի) բարբառում դիտարկել է Մ.Ասատրյանը⁹⁸: Միաժամանակ, նկատվել է, որ Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի և հարակից բարբառներին հատուկ են քմային գ,կ,ք պայթականներ, որոնց դրսևորումը հաճախ պայմանավորված չէ հաջորդող ձայնավորի բնույթով: Ինչպես նշում է Հ.Մուրադյանը, «Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառներում հիշյալ քմայինները հանդես են գալիս նաև բառավերջի դիրքում, երբ այլևս բաղաձայնին հաջորդող ձայնավոր չկա»⁹⁹, իսկ Վանի, Մոկսի, Դիադինի և հարակից այլ բարբառներում առկա է բառասկզբի ք - ի ուժեղ ու արտահայտված քմայնացում, որը նույնպես պայմանավորված չէ հաջորդող ձայնավորի բնույթով¹⁰⁰: Ի վերջո Հ.Մուրադյանը եզրակացնում է. «Նման բաղաձայնի արտասանությունը, որը

⁹³ Ժ.Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 69:

⁹⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 86-87:

⁹⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 91-106:

⁹⁶ Նշվ. աշխ., էջ 107:

⁹⁷ Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 24-26:

⁹⁸ Տե՛ս Մ.Ասատրյան, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962, էջ 24:

⁹⁹ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 311:

¹⁰⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 311-312:

պայմանավորված չէ հնչյունական դիրքով ու պայմաններով, կարող է բացատրվել ենթաշերտային կամ այլ կարգի, մեզ անհայտ, պատճառներով»¹⁰¹:

Այսպիսով, հայերենի մի շարք բարբառներում ձայնավոր հնչյունների քմային արտասանության վերաբերյալ մի կողմից ունենք «Աճառյանի օրենքը», որը ներկայացնում է երևույթի արտահայտությունը մասնավոր (թեկուզ և առավել ցայտուն) դիրքում և ինչպես Աճառյանի, այնպես էլ հետագա ուսումնասիրողների կողմից պայմանավորվում է ձայնեղ բաղաձայնների ազդեցությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ ունենք քմայնացման ավելի լայն ընդգրկում, երբ հետին (նաև՝ միջին) շարքի ձայնավորների, նաև հետնայեզվային Գ,Կ,Ք պայթականների քմայնացում դիտվում է ամենատարբեր դիրքերում, հնչյունական տարբեր միջավայրերում: Լեզվաբանները ձայնեղների՝ քմայնացում առաջացնող հատկության հետ միասին փորձում են երևույթը բացատրել նաև առանձին հնչյունների (հ,լ,ր) արտաբերական յուրահատկություններով, ձայնավորների ներդաշնակության օրենքով և համաբանությամբ¹⁰², իսկ Գ,Կ,Ք – ի քմայնացման դեպքում, ինչպես վերևում տեսանք, երևույթի պատճառը համարվում է անհայտ: Փաստորեն, քմայնացման երևույթը, մասնավոր դեպքում պայմանավորվելով նախորդող բաղաձայնի ձայնեղությամբ, ընդհանրության մեջ ամբողջական ու համոզիչ բացատրություն չի ստանում, մանավանդ որ ունենք, օրինակ, Տիգրանակերտի բարբառին բնորոշ այնպիսի իրավիճակ, երբ բարբառում ձայնավորի քմայնացում առկա է գրաբարյան թե՛ ձայնեղ և թե՛ խուլ ու շնչեղ խուլ հպականներին ու հպաշփականներին համապատասխանող բաղաձայններից հետո, որի արդյունքում «ա - ի քմայնացումը բարբառում գրեթե չի ճանաչում սահմաններ և չի ենթարկվում որևէ կայուն օրինաչափության»¹⁰³:

Այնպես որ, հայերենի բարբառներում քմայնացման դրսևորումները շատ ավելի ընդգրկուն իրողության արտահայտություն են, քան ներկայացվում է «Աճառյանի օրենքի» տարբեր սահմանումներով, և դրանք, մեր համոզմամբ, չեն կարող մեկնաբանվել այդ օրենքից բխող՝ ձայնավորների վրա նախորդող բաղաձայնների ազդեցության վերաբերյալ դրույթով ու կարիք ունեն ընդհանուր, բոլոր դեպքերին վերաբերող բացատրության, մանավանդ որ, ինչպես նկատում է Գ.Ջահուկյանը, «բարբառային փոփոխությունները կատարվում են ոչ թե «ատոմային» ձևով, այլ համակարգորեն»¹⁰⁴:

Կարծում ենք՝ հայ բարբառային խոսքում, մասնավորապես՝ Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառներում, ձայնավորների քմայնացման իրողությունը կարող է բացատրվել, եթե հանդես բերենք հարցի քննության՝ Բայազետի բարբառի ձայնավորների առնչությամբ վերը կիրառված մոտեցումը: Այսինքն՝ հարկ է նախ և

¹⁰¹ Նշվ. աշխ., էջ 312:

¹⁰² Տե՛ս Ժ.Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 91-116, Ա.Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, Ե., 1978, էջ 33:

¹⁰³ Ա.Հանեյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁰⁴ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

առաջ դիտարկել այն հարցը, թե որ դիրքերն են հստակ սահմանադատվում քմայնացման դրսևերման և բացակայության իմաստով¹⁰⁵:

Վերն ասվածից կարող ենք բխեցնել նշված բարբառներում քմային և ոչ քմային ձայնավորների բաշխման ընդհանրական պատկերը՝ մանրամասն չանդրադառնալով բոլոր դիրքերին և խոսվածքներում երևան եկող առանձնահատկություններին¹⁰⁶:

Իհարկե, նախ և առաջ նկատելի է դեռևս Աճառյանի դիտարկած այն իրողությունը, որ քմային ձայնավորներ օրինաչափորեն հանդես են գալիս նախկին ձայնեղ պայթականներից ու հպաշփականներից առաջացած խուլերին հաջորդող դիրքերում, ընդ որում՝ ապացուցված է, որ քմայնացումը տեղի է ունեցել նախքան ձայնեղների խլացումը, այսինքն՝ քմայնացում տեղի է ունեցել ոչ թե խուլերից, այլ ձայնեղներից հետո: Մինչդեռ բուն խուլերից հետո ձայնավորները քմայնացումից ազատ են: Եթե երևույթը սահմանափակվեր միայն այս հակադրությամբ, և քմայնացումը ընդգրկեր միայն հիշյալ մասնավոր դիրքը, ապա գուցե և կարելի կլիներ հնչյունական այդ իրողությունը պայմանավորել դիրքի առանձնահատկությամբ՝ նախորդ պայթական կամ հպաշփական բաղաձայնի ձայնեղությամբ: Սակայն ձայնավորների քմայնացում կանոնավորապես առկա է նաև ձայնեղ շփականներից, բառասկզբի ձայնեղ Հ՝ հազագից, ձայնորդներից հետո (բացի մ,ն ու գայինները), քմային ձայնավորներ ոչ շատ հաճախ, բայց հանդիպում են նաև բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլ շփականներից ու շնչեղ խուլերից հետո: Եթե հավելենք նաև այն իրողությունը, որ քմային ձայնավորներ հանդիպում են բառամիջի ու բառավերջի զանազան բաղաձայնական շրջապատներում, ապա պետք է արձանագրենք, որ դեպքերի գոնե մի մասում քմայնացումը նախորդ բաղաձայնի ձայնեղությամբ բացատրվել չի կարող:

Իրականում ուրվագծվում է առաջընթաց արտասանության կամ քմայնացման ընդհանուր միտում (հիշենք նաև ԳԱՔ - ի քմային արտասանությունը), որը կարող է բացատրվել ոչ թե այս կամ այն դիրքով, այլ արտաբերական համակարգում, ապա և արտասանական բաղաձայնում տեղի ունեցած տեղաշարժով:

Ավելի հստակ առանձնանում է այն դիրքը, որտեղ ձայնավորները քմայնացման չեն ենթարկվում, այսինքն՝ խուլ պայթականներին ու հպաշփականներին, ինչպես վերևում տեսանք՝ նաև մ,ն ձայնորդներին հաջորդող դիրքը: Այլ կերպ ասած՝ նկատվում է իրողության ընդհանուր դրսևերում (սովյալ դեպքում՝ քմայնացման, այսինքն՝ բերանի հետին մասից առաջին մասը ձայնավորների տեղաշարժի միտում), և առանձնանում է այդ իրողությունը խոչընդոտող մասնավոր դիրք: Վերևում տեսանք, որ ընդհանուրի և մասնավորի նման զուգորդում առկա է Բայազետի բարբառում, որտեղ ա ձայնավորի ոչ

¹⁰⁵ Օրենքի աճառյանական սահմանումը մատնանշում է այդ սահմանադատումը (ձայնեղից առաջացած խուլի մոտ քմայնացում կա, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ չկա), սակայն հետագա սահմանումներում այդ իրողությունը անտեսվում է:

¹⁰⁶ Վասպուրականի խոսվածքներում քմային ձայնավորների դրսևերման առանձնահատկությունները հանգամանորեն ներկայացրել է Ժ.Միքայելյանը իր «Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները» աշխատության մեջ:

չրթնային տարբերակը ունի ընդհանուր գործառություն՝ բացառությամբ մասնավոր բնույթ ունեցող այն դիրքերի, որոնցում ա - ն ունի չրթնային արտասանություն: Եվ եթե Բայազետի բարբառի դեպքում մասնավոր դիրքի դիտարկումը թույլ է տալիս բացահայտել երևույթի (չրթնայնացման) դրսևորման պատճառը, ապա Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի խոսվածքներում մասնավոր դիրքի դիտարկումը թույլ կտա բացահայտել երևույթի (քմայնացման) տարածումն առավել խոչընդոտող իրողությունը: Ու քանի որ չրթնայնացմանը նպաստող և քմայնացումը խոչընդոտող իրողությունները ունեն ընդհանրություն (խուլ պայթականներին, հպաշփականներին, մ և ն ձայնորդներին հաջորդող դիրք), ուրեմն կարող ենք փաստել, որ եթե Բայազետի բարբառում առավել լարված հնչյունները բառակազմում իրենցից հետո պայմանավորում էին ա - ի չրթնայնացում, ապա դիտարկվող տարածքի խոսվածքներում նույն այդ լարված հնչյունները խոչընդոտում են ձայնավորների քմայնացումը: Ուրեմն, քմայնացում դիտարկելու մեկնակետը փոխելով, նախ և առաջ անհրաժեշտ է սահմանել, որ դիտարկվող խոսվածքներում ձայնավորների քմայնացում տեղի չի ունեցել առավել լարված բաղաձայններից հետո: Հետևում է, որ լարվածությունը տվյալ դեպքում խանգարում է քմայնացմանը: Ի դեպ, այն, որ արտասանության լարվածությունը կամ ուժը կարող է հակադարձ հարաբերության մեջ լինել քմայնացման հետ, երևում է նաև Շատախի բարբառի օրինակով, որտեղ շեշտակիր վանկի ա - ն, շեշտից զրկվելով ու թուլանալով, կարող է վերածվել ù - ի, ինչպես՝ տուն - տան - տանդրիկին, և ընդհակառակը՝ երկվանկ կամ բազմավանկ բառի շեշտակիր վանկում ձայնեղ շփականից հետո ենթադրվող ù - ի դիմաց առկա է ա, ինչպես՝ գնվակ, շիվար, ծնվար, նվնվակ, խնննվան և այլն¹⁰⁷:

Նշանակում է՝ բնական է, որ ձայնավորների քմայնացումը ավելի տարածված է պակաս լարված բաղաձայններից՝ ձայնորդներից (բացի մ - ն և ն - ն) ու ձայնեղներից, նաև ձայնեղ հ՝ հազագից հետո: Բայց պետք է նկատի ունենալ մեկ այլ հանգամանք ևս. հնչյունաբանները գտնում են, որ ձայնեղ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ լեզվի արմատը ինչ-որ չափով առաջընթաց դիրք է գրավում¹⁰⁸, մասնավորապես «ձայնեղ հպականների արտաբերման համար լեզվի արմատի առաջ շարժվելը անխուսափելի է»¹⁰⁹, որը և ձայնեղներին հաջորդող դիրքը առավել նպաստավոր է դարձնում ձայնավորների քմայնացման միտումի դրսևորման համար:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների արտասանական բազայում ինչ-որ ժամանակ սկսվել է առաջընթաց արտասանության արտաբերական միտում, որին իբրև հետևանք՝ քմայնացման են

¹⁰⁷ Մ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 32-33: Այս երևույթը Ժ.Միքայելյանը բացատրում է նշուխավորման կանոնով: Տե՛ս Ժ.Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

¹⁰⁸ Տե՛ս Ժ.Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

¹⁰⁹ Vaux Bert, The Phonology of Armenian, Clarendon press, Oxford, 1998, p. 178:

ենթարկվել ինչպես ձայնավորները, այնպես էլ վախճաբ բաղաձայնները: Ձայնավորների քմայնացման միտումը այս կամ այն չափով ընդգրկել է տարբեր դիրքեր, բայց հատկապես՝ ձայնեղ բաղաձայններից հետո դիրքը, որի համար պայման է եղել այդ բաղաձայնների թուլությունը լարվածության առումով (ի դեպ, առաջին շարքի ձայնավորները ևս իրենց արտասանությամբ պակաս ինտենսիվ են, քան հետին շարքի ձայնավորները), այլև՝ թերևս դրանց արտաբերական մեկ այլ յուրահատկությունը՝ արտասանության ժամանակ լեզվի արմատի առաջընթաց դիրքը: Մյուս կողմից՝ քմայնացման միտումին խանգարում է խուլ հնչյունների, նաև՝ մյս ձայնորդների արտասանական լարվածությունը:

Ուրեմն՝ ձայնեղները (նաև ոչ հպական ձայնորդները, Հ՛ շփականը) ոչ թե պատճառ են դառնում քմայնացման կամ ինքնին քմայնացնող հատկանիշ ունեն, այլ նպաստավոր պայման են հաջորդող ձայնավորի քմայնացման համար, իսկ խուլները իրենց լարված արտասանությամբ խանգարում են արտասանական բազայում գործող քմայնացման միտումին: Մնացած դիրքերը քմայնացման համար ոչ այնքան նպաստավոր են, բայց և այդ իրողությունը չեն բացառում:

Իհարկե, առաջընթաց կամ քմային արտաբերության միտումը բարբառից բարբառ կարող է տարբեր ընդգրկում ու ուժ ունենալ, դրսևորվել՝ տարբեր իրողությունների հետ պայմանավորված, բայց որքան էլ ուսումնասիրողները փորձեն քմայնացման՝ «Աճառյանի օրենքից» դուրս մնացող դեպքերը մեկնաբանել համաբանության, ներդաշնակության կամ նշույթավորման կանոններով, շեշտափոխական իրողություններով, միևնույն է, քմայնացման բոլոր այդ երևույթները (նաև «Աճառյանի օրենքով» բացատրվողները) կարող են դրսևորվել, եթե տվյալ խոսվածքում առկա է առաջընթաց արտաբերության կամ քմայնացման միտում, որը կարող է առաջանալ տվյալ խոսվածքը կրողների արտաբերական համակարգում ու արտաբերական սովորություններում տեղի ունեցած ինչ-ինչ տեղաշարժերով: Հասկանալի է՝ արտաբերական միտումի առկայությամբ հնչյունական փոփոխությունների վրա կարող են իրենց ազդեցությունը թողնել նաև հնչույթաբանական գործոնները:

Ինչ վերաբերում է «Աճառյանի օրենքին», ապա այն թերևս ավելի ճիշտ կլինի կարևորել ոչ միայն քմայնացման առավել բնորոշ դիրքը նշելու, այլ նաև (և գուցե ավելի շատ) քմայնացումից ազատ մնացած դիրքը մատնանշելու առումով:

Կարելի էր սպասել, որ հաջորդող ձայնավորի քմայնացումից հետո խլացած ձայնեղները, արդեն խուլ լինելով, պետք է խոչընդոտեին այդ ձայնավորի քմային արտասանությունը: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այդ խլացումը, այնուամենայնիվ, չի նշանակում խլացած ձայնեղների և բուն խուլների լիակատար նույնացում: Օրինակ, Շատախի բարբառի վերաբերյալ Մ.Մուրադյանը նկատում է, որ ձայնեղ պայթականներից ու հպաշփականներից առաջացած խուլները ունեն ձայնեղության որոշ երանգ, իսկ գրաբարյան խուլերին համապատասխանող

խուլերը նման երանգ չունեն¹¹⁰: Մյուս կողմից՝ հայտնի է, որ ձայնեղներից առաջացած խուլերը բուն խուլերից տարբերվում են՝ դրանց համեմատ լինելով ավելի թույլ, այսինքն՝ ունենալով պակաս լարվածություն¹¹¹, որն էլ չի խոչընդոտում հաջորդ ձայնավորի արդեն սովորական դարձած քմային արտասանությունը, ինչպես որ չեն խոչընդոտում մյուս դիրքերը (խուլ պայթականներին ու հպաշփականներին հաջորդող դիրքից բացի):

Ամփոփելով հայերեն բարբառներում ա ձայնավորի շրթնայնացման ու քմայնացման (այս դեպքում՝ նաև մյուս ձայնավորների քմայնացման) մասին վերն ասվածը՝ կարող ենք արձանագրել, որ երկու դեպքում էլ հնչյունական յուրահատուկ իրողություն դրսևորումը պայմանավորված է սովյալ դիրքերում լարվածություն/թուլություն հատկանիշի գործողությամբ: Եթե շրթնայնացման դեպքում բառասկզբի, ինչպես նաև այդ դիրքում նախորդ բաղաձայնի լարվածությունը պայման է դառնում ձայնավորի արտաբերական յուրահատուկության ընդգծման ու շրթնային տարբերակի դրսևորման, ապա քմայնացման դեպքում արտասանական միտումի գործողությանը նպաստում է նախորդ բաղաձայնի թուլությունը, և խոչընդոտում՝ լարվածությունը: Այլ կերպ ասած՝ դիտարկված նյութի շրջանակներում ի հայտ է գալիս հնչյունական օրինաչափության ձևավորման երկու ուղի՝

ա) երբ հնչյունի արտաբերական որևէ հատկանիշ բառային որոշակի դիրքի ընդհանուր հատկանիշի ազդեցությունը ձեռք է բերում նոր որակ, և դրսևորվում է նույն հնչույթի դիրքային մեկ այլ տարբերակ.

բ) երբ արտաբերական համակարգում տեղի ունեցած տեղաշարժի հետևանքով սկիզբ առած արտասանական միտումի ծավալման համար հնչաչղթայում առկա են նպաստող և խոչընդոտող պայմաններ:

¹¹⁰ Մ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

¹¹¹ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

Հ ~ Խ Համապատասխանությունը հայերենի բարբառներում

Հայերենի հնչյունական համակարգի դրսևորումներում հետաքրքրական իրողություն է մի շարք բարբառներում գրաբարյան հ կոկորդային շփականի դիմաց հետնալեզվային խ շփականի հանդես գալը: Բարբառային այս հատկանիշը ընդգրկում է խիստ որոշակի տարածք և բացարձակապես չի դրսևորվում այլ տարածքների բարբառներում: Ինչպես նշում է Հ.Մուրադյանը, «Նրա սահմանները անցնում են Ողմ, Մոկս, Շատախ, Վան, Ուրմիա, Մարաղա, Թավրիզ, Սալմաստ, Խոյ, Մակու, Բայազետ, Դիադին, Մանազկերտ բնակավայրերով և այնուհետև Վանա լճի հյուսիս - արևմտյան ծովեզրով ձգվում դեպի հարավ՝ ներառելով Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ բնակավայրերը»¹¹², իսկ Գ.Ջահուկյանը գրում է, որ «երևույթը տարածված է հատկապես Վասպուրականում և Պարսկահայքում»¹¹³: Հ ~ Խ համապատասխանությունը, այսպիսով, միավորում է պատմաաշխարհագրական առումով հարևան Վանի, Խոյ – Մարաղայի, Բայազետի, Դիադինի բարբառները մեկ խմբում¹¹⁴ և դառնում այդ բարբառախմբի համար տարբերակիչ հատկանիշ, որի ծագումնաբանական ակունքների բացահայտումը կարևորվում է ոչ միայն ընդհանրապես պատմական քերականության համար, այլ նաև վերոհիշյալ բարբառների փոխհարաբերությունները ճշգրտելու առումով:

Բայազետի, Վանի, Դիադինի և Խոյ – Մարաղայի բարբառներում Հ ~ Խ համապատասխանությունը բացարձակ է և բարբառային փոխազդեցությունների հետևանք լինել չի կարող: Չնայած հետազոտողները երբեմն մատնանշում են միայն բառակազմի դիրքը¹¹⁵, բայց այդ համապատասխանությունը հին հայերենից ավանդված բառերում առկա է բոլոր դիրքերում: Այսպես, բառակազմը՝ հայր – խելը, հաց – խաց, հինգ – խինգ (Բ.), հիւանդ – խիվանդ, հին – խին, հարիւր – խարիւր (Վն.), համարել – խամբել, հարսանիք – խառնիս, հանել – խանել (Խ.), հայելի – խայլի, հարցանել – խառցուցել, հատանել – խատնել (Դ.), բառամեջ՝ շնորհաւոր – շընախավոր, պահել – պախել, զարհուրել – զախախօրել (Բ.), պատուհան – պախան, քահանա – քախանա, օրհնել – օխնել (Վն.), շնորհավոր – շընախավոր, պահել – պախել, օրհնել – օխնել (Խ.), ջրօրհնեք – ջըրօխնէք, պահել – պախել, սանահայր – սանախէր (Դ.), բառավերջ՝ բահ – բախ, գուհ – գըուխ, սրահ – սըրախ (Բ.), ահ – ախ, դեհ – դեխ, մահ – մախ (Վն.), ճանապարհ – ճամբախ, շահ – շախ, բահ – պախ (Խ.), բահ – բախ, գուհ – գըուխ, մահ – մախ (Դ.) և այլն:

¹¹² Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 264:

¹¹³ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 267:

¹¹⁴ Այս բարբառներից դուրս մնացող խոսվածքները մեր ուսումնասիրության ոլորտում չեն:

¹¹⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 267:

Ընդհանուր առմամբ՝ Մշո բարբառին հատուկ չէ հ - ի դիմաց խ - ի դրսևորումը. այն արտահայտվում է այդ բարբառի առանձին բառերում¹¹⁶, բայց օրինաչափորեն հանդես է գալիս Արձեշի, Արծկերի, Խլաթի և Բաղեշի խոսվածքներում: Այս իրավիճակը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Մշո բարբառում հ ~ խ համապատասխանությունը կա՛մ արդյունք է Վանի բարբառի ազդեցության, կա՛մ ենթաշերտային երևույթ է:

Դիտարկվող հատկանիշը բնորոշ չէ նաև Արարատյան բարբառին: Ճիշտ է, Ռ.Մարկոսյանը իր «Արարատյան բարբառ» աշխատանքում հ - ի դիմաց խ արձանագրել է Արարատյան բարբառի Գառնո, Գեղաշենի, Ակունքի, Կոտայքի, Կաթնաղբյուրի, Բալահովտի խոսվածքներում և այդ հատկանիշը վերագրել Արարատյան բարբառին¹¹⁷, սակայն անտեսվել է այն հանգամանքը, որ նշված գյուղերի բնակիչների նախնիները ամբողջովին կամ մասամբ գաղթել են Խոյից, Բայազետից կամ դրանց հարակից շրջաններից¹¹⁸, հետևաբար այդ բնակավայրերում հ - ի դիմաց խ արտասանությունը գալիս է կա՛մ Խոյի, կա՛մ Բայազետի բարբառից, և ուրեմն այդ հատկանիշը Արարատյան բարբառին բացարձակապես հատուկ չէ:

Հետազոտողները որպես կանոն հ ~ խ համապատասխանությունը դիտարկել են իբրև հնչյունափոխության արդյունք և այն մեկնաբանել այդ տեսանկյունով: Հարցին անդրադարձող հեղինակները համոզված են, որ հայերենի նախնական հ բաղաձայնը պատմական որոշակի ժամանակահատվածում վերոհիշյալ տարածքի խոսվածքներում վերածվել է խ - ի: Այսպես, Հր.Աճառյանը իր «Քննություն Վանի բարբառի» աշխատությունում գրում է. «Վանի բարբառի հ > խ ձայնափոխությունը իրոք հին է և տեղի է ունեցած արաբների արշավանքից հետո և թուրքերի տիրապետությունից (ԺԱ դար) ավելի առաջ: Այս շրջանին են պատկանում այն փոխառությունները, որոնք ցույց են տալիս հ > խ ձայնափոխությունը»¹¹⁹: Երևույթն իբրև հնչյունափոխություն են մեկնաբանում նաև Մ.Ասատրյանը¹²⁰, Վ.Խաչատրյանը¹²¹, Ռ.Մարկոսյանը¹²²: Հարցին ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է Հ.Մուրադյանը¹²³, որը փորձում է պարզել, թե «հ-խ փոփոխությունը որ ժամանակի ծնունդ է և ծագումնաբանական ինչ ակունքներ ունի»¹²⁴: Մատնանշելով միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում հանդիպող հ > խ փոփոխության օրինակները՝ Հ.Մուրադյանը եզրակացնում է. «Գրավոր առաջին նման տեղեկությունը կա Մազիստրոսի «Մեկնութիւն քերականին» աշխատության մեջ, որտեղ հայերենի բարբառներում առկա հնչյունական շեղումների շարքում նշվում է նաև հ - ի փոխարեն խ - ի գործածությունը: Մազիստրոսը 11-րդ դարի հեղինակ է, ուստի պետք է ընդունել, որ հ > խ անցումը 11-րդ դարից առաջ կատարված երևույթ

¹¹⁶ Ս.Բաղդասարյան - Թափալցյան, Մշո բարբառ, Ե., 1958, էջ 66:

¹¹⁷ Ռ.Մարկոսյան, Արարատյան բարբառ, Ե., 1989, էջ 74-75:

¹¹⁸ Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի համապատասխան բաժինները:

¹¹⁹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 67:

¹²⁰ Տե՛ս Մ.Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

¹²¹ Տե՛ս Վ.Խաչատրյան, Վարդենիսի բարբառ, Ե., 2004, էջ 51:

¹²² Տե՛ս Ռ.Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

¹²³ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 262-267:

¹²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 264:

է»¹²⁵ : Մյուս կողմից՝ Հ.Մուրադյանը դեմ է այն ենթադրությանը, թե Հ > խ փոփոխությունը կյանքի է կոչվել դեռևս հայերենի նախագրային շրջանում: Նա համամիտ է Ա.Ղարիբյանի և ապա նաև Գ.Ջահուկյանի այն կարծիքին, թե Հ - ի դիմաց խ - ի առկայությունը ենթաշերտային երևույթ է, ուրարտերենի ազդեցություն: Այդ մասին Հ.Մուրադյանը գրում է. «Այս վարկածը, ինչպես տեսնում ենք, խարսխված է սոսկ այն դիտողության վրա, որ նշված երևույթը հատուկ է ուրարտերեն լեզվին և որ նույն օրինաչափությունն ունեցող հայ բարբառների զբաղեցրած տարածքը հիմնականում համընկնում է Ուրարտական պետության և նրան հարակից շրջանների հետ: Կարծում ենք, որ այդքանը բավարար հիմք չի կարող ծառայել նման մի ծանրակշիռ եզրակացության համար»¹²⁶ : Իրավացիորեն անհամոզիչ համարելով Աճառյանի տեսակետը հնչյունափոխության կատարման ժամանակի վերաբերյալ՝ Մուրադյանը հավանական է համարում, որ «Հ > խ հնչյունափոխությունը գործել է այնպիսի ժամանակահատվածում, որի ավարտի ժամանակ դեռևս շատ քիչ արաբական բառեր կային հայերենում և դրանք են, որ ընկել են Հ > խ հնչյունական օրենքի տակ: Հ-ով արաբապարսկական ծագման մյուս բառերը այս տարածքի բարբառներում մուտք են գործել այդ հնչյունական օրենքի գործառություն դադարից հետո և, բնականաբար, Հ-ն չեն փոխել խ-ի»¹²⁷ : Տրամաբանական այս դիտողությունից հետո Հ.Մուրադյանը հանգում է անհամոզիչ եզրակացության. «Անկախ այս բոլորից, քանի որ Հ > խ հնչյունափոխությանը ենթարկվում են հին հայերենից Հ - ով ավանդված բոլոր բառերը, այդ թվում նաև հին փոխառությունները, ինչպես նաև արաբական փոխառությունների մի մասը, հիշյալ հնչյունական օրենքը ժամանակագրորեն ավելի հին լինել չի կարող, քան արաբական տիրապետության սկիզբն է»¹²⁸ : Եվ ապա շարունակում է. «Հ > խ հնչյունափոխության գործառության մոտավոր ժամանակը կարելի է դնել 6-8 - ը դարերի սահմանագծում»¹²⁹ : Անհասկանալի է մնում, թե ինչու հնչյունական օրենքը չէր կարող իր գործառությունը սկսել ավելի վաղ և դադարել արաբական տիրապետության շրջանում:

Ինչպես արդեն երևաց վերը շարադրվածից, Ա.Ղարիբյանը և Գ.Ջահուկյանը Հ - ի դիմաց խ - ի առկայությունը համարել են ենթաշերտային ազդեցության հետևանք: Մասնավորապես, Ա.Ղարիբյանը այդ մասին գրում է. «Վանի, Ուրմիայի, Խոյի, Մարաղայի, Դիաղինի բարբառներում, Մշո բարբառի հյուսիս - արևելյան հատվածում, Բայազետի ենթաբարբառում և Նոր Զուղայի բարբառի քաղաքի խոսվածքում «Հ» բաղաձայնի դիմաց արտասանվում է ետնալեզվային շփական «խ» բաղաձայնը: ... «Հ» բաղաձայնը խ - ի վերածելու մեջ հետևողական է միայն Վանի բարբառը: Մյուս բարբառները որոշ դեպքերում շեղումներ են կատարում: ... հնչյունական այդ երևույթը

¹²⁵ Նշվ. աշխ., էջ 264:

¹²⁶ Նշվ. աշխ., էջ 264 – 265:

¹²⁷ Նշվ. աշխ., էջ 266:

¹²⁸ Նույն տեղում:

¹²⁹ Նշվ. աշխ., էջ 267:

Վանի բարբառը ժառանգություն է ստացել խալդական լեզվից, որն ըստ երևույթին չի ունեցել «Հ» բաղաձայնը, ինչպես այժմ Վանի բարբառը: Պատահական չէ, որ հնչյունական այդ երևույթը գոյություն ունի բոլոր այն բարբառներում, որոնք շրջապատում են Վանի բարբառը, այսինքն՝ այդ հատկությունը ունեցել են բոլոր այն տոհմական լեզուները, որոնք շրջապատած են եղել Բիայնայի լեզուն և գտնվել են նրա խիստ ազդեցություն տակ: Մենակ այդ հատկությամբ չէ, որ այդ բարբառները նման են Վանի բարբառին և նրա միջոցով նաև Բիայնայի լեզվին»¹³⁰: Այս տեսակետին համահունչ է Գ.Ջահուկյանի կարծիքը. «Բառասկզբի Հ - ի դիմաց Խ - ի առկայությունը, անշուշտ, ենթաշերտային, թերևս, ինչպես կարծում են, ուրարտական ազդեցություն արդյունք է, մանավանդ որ այդ երևույթը տարածված է հատկապես Վասպուրականում և Պարսկահայքում»¹³¹: Նշանավոր լեզվաբանների այս տեսակետը, կարծում ենք, բավականին ուշագրավ է և կարող է հիմք դառնալ երևույթը նորովի մեկնաբանելու համար:

Մեր կարծիքով, բարբառներում դիտարկվող Հ - Խ համապատասխանությունը իրոք գալիս է հայերենի նախագրային շրջանից, ավելին՝ այն կարող է ուղղակի ժառանգություն լինել նախալեզվից: Հասկանալի է, որ հնդեվրոպական նախալեզվից առանձնանալու շրջանում հայերենը դեռևս չէր կարող ներկայանալ իբրև միասնական հնչյունական և քերականական համակարգ ունեցող լեզու. այդպիսին կարող է լինել գրավոր մշակման որոշակի ճանապարհ անցած լեզուն միայն (ի դեպ, մերօրյա որևէ բարբառ ևս չի կարող բնութագրվել լեզվական բոլոր իրողությունների միասնականությամբ): Իրավացի է Գ.Ջահուկյանը, երբ գրում է. «Ձևավորվելով հնդեվրոպական լեզվի ընդերքում որպես առանձին բարբառ՝ հայերենը պիտի ունենար խոսվածքային ներքին տարբերություններ, որոնք պիտի պահպանվեին և նույնիսկ մեծանային նրա լեզվական անկախ գոյության՝ վաղնջահայերենի շրջանում»¹³²: Այնպես որ, նախալեզվից առանձնանալու շրջանում հայերենը ընդհանրություններ, բայց և որոշակի յուրահատկություններ ունեցող խոսվածքների ամբողջություն կարող էր լինել ընդամենը: Խոսվածքները հնդեվրոպական ընդհանրությունից իրենց հետ բերած յուրահատկություններով անշուշտ կտարբերվեին իրարից: Նման առանձնահատկություններից մեկն էլ, կարծում ենք, որոշ խոսվածքներում (որոնց հիմքի վրա հետագայում ձևավորվել են Վասպուրականի և Պարսկահայքի բարբառները) Հ - ի բացակայությունը և դրա դիմաց Խ - ի գործածությունն է եղել: Այս տեսակետը պնդելու համար թերևս կարևոր փաստարկ է այն, որ հնդեվրոպական լեզուներում գոյություն չունի կայուն և պարտադիր Հ - Խ հակադրություն: Օրինակ, ռուսերենը չունի Հ, իսկ ֆրանսերենը՝ Խ: Փաստորեն, գտնում ենք, որ քննարկվող բարբառները հայերենի այլ բարբառների Հ - ի դիմաց Խ ունեցել են ի սկզբանե, և այս

¹³⁰ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 131:

¹³¹ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 267:

¹³² Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 252:

դեպքում հնչյունափոխության մասին խոսք լինել չի կարող: Ա.Ղարիբյանի նշած «Բիսյանյի լեզուն» իրականում թերևս Վանի բարբառն է՝ իր հնագույն վիճակում: Լինելով Վանի թագավորության կենտրոնական բարբառ՝ Վանի հնագույն բարբառը իրոք կարող էր որոշակիորեն ազդել իր հարևան բարբառների վրա, սակայն հ - խ համապատասխանության առումով դժվար է հարցը հանդեցնել ազդեցություններին, որովհետև իրականում ոչ թե միայն Վանի բարբառը, այլ նաև Բայազետի, Խոյ - Մարաղայի, Դիադինի բարբառները ևս հ - ի դիմաց խ ունեն բավականին հետևողականորեն¹³³: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Վանի, Բայազետի, Խոյ - Մարաղայի, Դիադինի բարբառները ծագումնաբանական որոշակի ընդհանրություն ունեն:

Այսպիսով, կարծում ենք, նշված բարբառները հ շփական չեն ունեցել ի սկզբանե: Այդ բարբառներում խ - ի առկայությամբ հ բաղաձայնի առաջացումը թերևս արդյունք է ընդհանուր հայերենում կատարված հնչյունափոխական գործընթացների: Ընդ որում այդ գործընթացները կատարվել են ինչպես լեզվի ներքին զարգացման արդյունքում, այնպես էլ արտաքին ազդեցությամբ: Այսպես, հայտնի է, որ հինհայերենյան բառասկզբի յ - ն միջին հայերենի շրջանում արդեն վերածվել էր հ - ի: Հենվելով Ս. Ավագյանի տվյալների վրա¹³⁴ Հ.Մուրադյանը եզրակացնում է, որ այդ երևույթի «թերևս ամենահնագույն վկայությունը կարելի է համարել Երեբունքի 1028թ. մի արձանագրության մեջ ի/յ/ նախդիրի փոխարեն, ըստ արտասանության, հ գրությունը»¹³⁵: Հայերենի բոլոր բարբառներն ընդգրկած բառասկզբի յ > հ անցումը կրել է համընդհանուր բնույթ և որևէ բացառություն չի ճանաչում: Կարևոր հանգամանք է, որ չունենք որևէ օրինակ, որտեղ յ - ից առաջանար խ, կամ առաջացած հ - ն դառնար խ: Մեզ հավանական է թվում Գ.Ջահուկյանի այն ենթադրությունը, թե հնարավոր է, որ բառասկզբում հայոց լեզվի զարգացման հին շրջանի վերջերից առաջացել է հավելական շունչ¹³⁶, որի հետևանքով էլ տեղի է ունեցել յ > հ անցում: Յ - ից առաջացած հ - ն բոլոր բարբառներում էլ խուլ է, որին նպաստել է հավելական շնչի ազդեցությամբ յ - ի խլացումը¹³⁷: Հավելական շնչի առաջացումը արտահայտվել է նաև ձայնավորով սկսվող մի շարք բառերում հ' - ի ավելացմամբ. օրինակ՝ հառու, հ'իրկուն, հ'երկէն, հ'ուս (Բ), հ'իւնթ, հ'ըմէն, հ'էր, հ'է՞ր (Վն), հանգ'աճ, հախպուր, հ'ըմէն, հաչկ (Դ.), հ'ըմմէն, հ'ընգնել, հառչի (Մ.): Ծնչի հավելման գործընթացը այլ բարբառներում պետք է որ ավելի վաղ սկսված լինի, քան խ-ախոս (այսուհետ պայմանականորեն այսպես ենք անվանում գրաբարյան հ - ի դիմաց խ ունեցող բարբառները) բարբառներում: Այդ են վկայում ալևոր և ագանել բառերի ձևերը

¹³³ Տե՛ս այդ բարբառների ուսումնասիրությանը նվիրված վերը նշված աշխատությունները:
¹³⁴ Տե՛ս Ս.Ա.Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Ե., 1973, էջ 325:
¹³⁵ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 229:
¹³⁶ Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 266:
¹³⁷ Բայազետի բարբառում այսօր էլ կա շունչ + յ խուլ կապակցություն, որն արտասանվում է իբրև դժգոհության արտահայտություն:

Բայագետի (խալիվոր, խաքնել), Վանի (խալիվոր, խայնել), Խոյ – Մարաղայի (խալվոր, խահյնել), Դիադինի (խալիվոր, խաք'նել) բարբառներում. թերևս ազանել և պևոր բառերը, այլ բարբառներում ստանալով հավելական շունչ, ներթափանցել են խ-ախոս բարբառներ՝ ենթարկվելով արտասանական բազայի ազդեցությունը, երբ այդ բարբառներում դեռևս չկար հ - ի արտասանությունը և գիտակցումը:

Ի դեպ՝ բարբառներում ձայնավորով սկսվող բառերի սկզբում ավելացող հ - ն կարող էր լինել խուլ կամ ձայնեղ: Այս առնչությունը հետաքրքիր դիտողություն ունի Հ.Մուրադյանը: Նա նշում է, որ տարբեր տարածքների հայերեն բարբառներում բառասկզբում ավելացել են երկու տարբեր հագագներ. մեկը՝ խուլ, իսկ մյուսը՝ ձայնեղ: Խուլ հ - ի հավելումը տիպական է արևելյան բարբառներին, իսկ ձայնեղ հ' - ի հավելումը հատուկ է Արարատյան, Կարնո, Մշո, Բայագետի և հարակից այլ շրջանների բարբառներին¹³⁸: Ընդհանրապես, այս առումով դրսևորվում է հետաքրքիր մի օրինաչափություն, որը նկատելի է Գ.Ջահուկյանը. «...կարևոր է նշել, որ մի շարք խոսվածքներում մենք ունենք ձայնեղ հ (j), որ հանդիպում է հատկապես շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ ունեցող խոսվածքներում. սա ենթադրել է տալիս դրանցում շնչեղ սկիզբ՝ և՛ ձայնավորով, և՛ ձայնեղներով սկսվող դեպքերի համար»¹³⁹: Լեզվաբանի կարևորած այս իրողությունը կարող ենք զուգադրել ոչ պակաս կարևոր մեկ այլ իրողություն. բառասկզբում խուլ հ - ի հավելում նկատում ենք հատկապես այն խոսվածքներում, որոնք բառասկզբում ֆ,բ,դ,ծ,ջ ձայնեղների դիմաց ունեն խուլ պ,տ,կ,ծ,ծ, որը դրանցում ենթադրել է տալիս խուլ սկիզբ: Պարզ է դառնում, որ բարբառների բառասկզբում խուլ կամ ձայնեղ հ - ի հավելումը պայմանավորված է բարբառում բառասկզբի արտասանական յուրահատկությունը. եթե բարբառի բառասկզբում ձայնեղ հայականներն ու հպաշփականները շնչեղ են, ապա հավելական հ - ն ձայնեղ է (ձայնեղ հ - ն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շունչ և ձայն), իսկ եթե վերոհիշյալ բաղաձայնները խլացել են, ապա խուլ է և հավելական հ - ն: Եթե հավելական ձայնեղ հ - ն բավականին կայուն հանդես է գալիս Մշո և Բայագետի բարբառներում (սրանցում բառասկիզբն ունի շնչեղ ձայնեղ հպականներ և հպաշփականներ), ապա հավելական խուլ հ - ն Վանի և Խոյ – Մարաղայի բարբառներում (սրանց բառասկզբում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց առկա են պարզ խուլեր) ավելի քիչ բառերում է հանդես գալիս, իսկ առանձին դեպքերում էլ նկատվում է բառասկզբի արմատական հ - ի անկում. օրինակ՝ հաւատալ - աւատալ (Վն., Խ.), հիւս - ուսի (Վն.), հայվան (արաբ) - այվան (Վն.), հավար (քրդ.) - ավար (Վն.), հունձ - ունձ (Խ.): Կարծում ենք, որ այս բառերը բարբառներում սկսել են գործառել այն ժամանակներից, երբ այդ բարբառներն արդեն ունեին հ հնչյուն, սակայն բառասկզբում այդ հ - ն դեռևս անկայուն էր, կարող էր արտասանվել կամ ոչ, ուստի և նշված բառերում արմատական հ - ն չփոթվել է

¹³⁸ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 315:

¹³⁹ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 266:

հավելական հ - ի հետ և ընկել: Ասվածին իբրև ապացույց կարող են ծառայել Վանի բարբառի ավատալ, հավատալ, խավատալ ձևերը¹⁴⁰: Ի դեպ, հավատալ բառը հ - ի անկումով արձանագրվում է նաև Արարատյան, Մուշի, Բայազետի և Դիադինի բարբառներում ևս, ընդ որում՝ հավատալ ձևին զուգահեռ: Ինչպես նշում է Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանը, Մշո բարբառում հավատալ ձևը գործածվում է կրոնական իմաստով, իսկ ավատալ ձևը՝ սովորական իմաստով¹⁴¹: Այս բառում հ - ի անկմանը հավանաբար նպաստել է նաև իմաստային տարբերակման պահանջը:

Ինչպես նշում է Հ.Մուրադյանը, ժամանակագրորեն խուլ հ - ի հավելումը նախորդել է ձայնեղ հ' - ի հավելումին: Իբրև հիմնավորում իր այս տեսակետի՝ լեզվաբանը մատնանշում է բարբառներում արբենալ, ազանել, ալեւոր, արօր բառերի կրած փոփոխությունները: Պարզվում է, որ թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան տարածքներում այդ բառերի սկզբում առկա է հավելական խուլ հ, իսկ խ-ախոս բարբառներում այդ հ - ն վերածվել է խ - ի: Նշվում է նաև, որ ձայնեղ հ' - ի հավելում ունեցող բառերը խ - ով համապատասխանություններ չունեն¹⁴²: Հետևում է, որ բառասկզբում հավելական հ - ի (անկախ խուլ կամ ձայնեղ լինելուց) առաջանալը սկիզբ է առել արևելյան տարածքներում և ապա ներթափանցել խ-ախոս բարբառներ: Այս իրողությունը գիտակցումը թույլ է տալիս բացատրել հ - խ համապատասխանությունները դրսևորման որոշ տարբերությունները Բայազետի, Դիադինի, Վանի բարբառների և Խոյ - Մարաղայի բարբառի միջև: Այդ տարբերություններն արտահայտվում են բարբառային և փոխառյալ բառերում, որոնցում Խոյ - Մարաղայի բարբառը նախնական հ - ի դիմաց ունի հ, իսկ Բայազետի, Վանի, Դիադինի բարբառները՝ խ. օրինակ՝ Խոյ - Մարաղայի բարբառի հանազ¹, հանք (չունչ), թամահ (արաբ.), հալալ (արաբ.), հարամ (արաբ.) ձևերին Բայազետի բարբառում (այդպես նաև՝ Վանի և Դիադինի բարբառներում) համապատասխանում են խաննաք, խանք, թամախ, խալալ, խարամ ձևերը: Այս իրողությունը կարող է նշանակել, որ Խոյ - Մարաղայի բարբառում հ - ի գործառույթը ավելի վաղ է սկսվել, ուստի վերոհիշյալ բառերում հ > խ անցում չի կատարվել, մինչդեռ Բայազետի, Վանի, Դիադինի բարբառներում այդ անցումը կատարվել է, քանի որ այստեղ հ - ն ավելի ուշ է դրսևորվել:

Վասպուրականի և Պարսկահայքի խ-ախոս բարբառներում հ առաջանալու գործընթացին նպաստել են նաև արաբական, թուրքական և պարսկական ազդեցությունները: Հետաքրքրական է, որ սակավաթիվ արաբական փոխառություններում բնիկ հ - ի դիմաց ունենք խ. օրինակ՝ հալալ - խալալ (Բ., Վն.), հարամ - խարամ (Բ., Վն.), հեքիմ - խէքիմ (Վն.), հինա - խինա (Բ., Վն.) և այլն: Արաբական փոխառությունների բացարձակ մեծամասնության մեջ հ - ի դիմաց ունենք

¹⁴⁰ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

¹⁴¹ Ս.Բաղդասարյան - Թափալցյան, նշվ. աշխ., էջ 262:

¹⁴² Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 314 - 321:

և համեմատվող բոլոր բարբառներում. օրինակ՝ հւնզը (Բ., Վն.), հւնզվան (Բ., Վն.), հւնզիք (Բ., Վն.), հալ (Բ., Վն., Դ.), հւնզիք (Բ., Խ., Դ.), համբալ (Բ., Խ., Դ.), հասար (Բ., Խ.) և այլն:

Այս դեպքում ևս սկզբնական շրջանում, երբ խ-ախոս բարբառները չեն ունեցել, արտասանական բազայի ազդեցութեամբ սակավաթիվ բառերում հ > խ անցում կատարվել է, բայց աստիճանաբար բարբառներում սովորական է դարձել հ - ի արտասանությունը, որի հետևանքով էլ հ > խ անցումը դադարել է: Արաբական փոխառություններին զուգընթաց կատարվող կամ հաջորդող պարսկական նոր և թուրքական կամ միջնորդավորված փոխառություններում հ > խ փոփոխություն տեղի չի ունեցել, որովհետև խ-ախոս բարբառներում արդեն սովորական էր նաև հ - ի արտասանությունը, օրինակ՝ հալվա (արաբ., պրսկ.), հախ (արաբ., պրսկ.), համ (պրսկ.), հւնզիք (պրսկ., թրք.), հավես (արաբ., պրսկ., թրք.), հէքիմ (արաբ., պրսկ., թրք.), հէջ (պրսկ.), հուննիր (պհլ., պրսկ.) և այլն¹⁴³:

Այնուամենայնիվ, խ-ախոս բարբառներում հ գոյանալու հարցում հիմնական դերը խաղացել է բառասկզբում շնչի հավելումը, որի վկայություն կարող է լինել այն հանգամանքը, որ, օրինակ, Բայազետի բարբառում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում հետգրաբարյան գրական և օտար փոխառություններում համեմայն դեպս հ հնչյուն այդպես էլ մուտք չգործեց. նշված դիրքերում նախնական հ - ի դիմաց ունենք ո՛չ խ և ո՛չ էլ հ, այլ յ կամ ոչինչ. օրինակ՝ ագահ - փայ, գոհ - գոյ, դահլիճ - դայլիճ, դահլա - դայլան, դահրումար - դայրուման, թահմընել - թայմընել, թազուհի - թաքուլի, մահլա - մայլան, նախագահ - նախակա, շահ - շայ, պահեստ - պայեստ, ջահել - ջայլել, սահման - սայման, դեգոհ - տըգո, շահի - ջայի, փահլեվան - փայլեվան և այլն:

Այսպես է վիճակը նաև Դիադինի բարբառում¹⁴⁴: Ի դեպ՝ Խոյ - Մարաղայի բարբառում այս կարգի բառերում նախնական հ - ի դիմաց հանդես է գալիս հ հնչյունը կամ հյ կապակցությունը. օրինակ՝ ալահ, դահյըմար, մահլա, ջահել, շահի, փահլեվան և այլն: Սա ևս մեկ անգամ հաստատում է, որ Խոյ - Մարաղայի բարբառում հ հնչյունը ավելի վաղ է դրսևորվել, քան, օրինակ, Բայազետի բարբառում: Նշենք նաև, որ Բայազետի բարբառում բառամիջում կամ բառավերջում հ հնչյունի դրսևորումը հնարավոր է դարձել միայն նոր գրական և պարսկական փոխառություններում. օրինակ՝ հակին, մըհանա (պրս.), դըհա (պրս.), պահակ, գէհ (պրս.), նըհախ (պրս.) և այլն:

¹⁴³ Առանձին դեպքերում բառի հնչյունական կազմից երևում է, թե հավանական որ լեզվից է կատարվել փոխառությունը: Օրինակ, Բայազետի բարբառի հավես բառի դիմաց ունենք արաբ. havas, պրսկ. havas և թրք. haves, հէքիմ բառի դիմաց ունենք արաբ. hakim, պրսկ. hakim և թուրքերեն hekim: Ակնհայտ է, որ բարբառիս փոխատու լեզուն տվյալ դեպքերում թուրքերենն է:

¹⁴⁴ Վ. Մաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 147-150:

Ասվածից կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Վանի, Բայազետի, Խոյ – Մարաղայի, Դիադիների բարբառներում գրաբարյան շրջանի բառաչերտում ζ - ի դիմաց $\iota\alpha$ – ի առկայությունը հնչյունափոխության հետևանք է:

2. Նշված բարբառները ζ - ի դիմաց $\iota\alpha$ ունենալու իրենց հատկանիշը ժառանգել են թերևս հայերենի հնագույն շրջանից գործառուղ բարբառային վիճակից, որը ζ բաղաձայն չի ունեցել:

3. Արարատյան և Մշո բարբառները ի սկզբանե ունեցել են κ' ζ , κ' $\iota\alpha$ բաղաձայններ: Մշո բարբառի որոշ խոսվածքներ ենթարկվել են $\iota\alpha$ -ախոս բարբառների ազդեցության: Հնարավոր է նաև, որ այդ խոսվածքները կրողների նախնիները եղել են Վանի բարբառի կրողներ, բայց հայտնվելով բարբառախոս այլ միջավայրում՝ հարմարվել են դրան՝ պահպանելով, սակայն, $\iota\alpha$ -ախոսության հատկանիշը:

4. Խ-ախոս բարբառներում ζ բաղաձայն առաջացել է աստիճանաբար՝ ընդհանուր հայերենի բառասկզբում կատարված շնչի հավելումով և $\gamma > \zeta$ հնչյունափոխության հետևանքով, ինչպես նաև ζ - ով սկսվող փոխառյալ բառերի ազդեցությամբ: Ընդ որում՝ Բայազետի բարբառում ζ - ի առաջացումը նախապես ընդգրկել է միայն բառասկզբի դիրքը, և միայն նոր գրական ու պարսկական փոխառություններում է, որ այլ դիրքերում ևս կարող է հանդես գալ ζ :

5. Եթե իբրև հավելական շունչ դրսևորված ζ - ն առանձին դեպքերում դարձել է $\iota\alpha$, ապա γ - ից առաջացած ζ - ն երբեք $\iota\alpha$ չի դարձել: Այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ գալիս է հավաստելու, որ հայերենի բառասկզբում նախ տեղի է ունեցել շնչի հավելում, որի հետևանքով էլ հետագայում տեղի է ունեցել $\gamma > \zeta$ անցում:

6. Այն հանգամանքը, որ վիմագիր արձանագրություններում γ - ի փոխարեն ζ գրությունը դրսևորվել է 11-րդ դարի սկզբներին, վկայում է, որ հայերենում, հետևաբար և $\iota\alpha$ -ախոս բարբառներում, $\gamma > \zeta$ անցումը սկսվել է 11-րդ դարից առաջ:

7. Բառասկզբում ձայնավորից առաջ ζ - ի հավելումը և $\gamma > \zeta$ անցումը նույն գործընթացի՝ բառասկզբում շնչի հավելման դրսևորումներ են: Գործընթացն սկսվել է արևելյան բարբառներում և աստիճանաբար տարածվել դեպի արևմուտք: Խուլ բառասկիզբ (բ,գ,դ,ձ,ջ – ի փոխարեն՝ պ,տ,կ,ծ,ճ) ունեցող բարբառներում, իբրև արտասանական բաղայի ընդհանուր հատկության դրսևորում, ձայնավորից առաջ ավելացող ζ - ն ևս խուլ է, այսինքն՝ թույլ և հաճախ անկայուն: Թույլ է նաև γ - ից առաջացած ζ - ն, որն առանձին դեպքերում ընկնում է: Այն տարածքներում, որտեղ բառասկիզբը ունի շնչեղ ձայնեղներ, հավելական շունչը ձայնեղ է և կայուն: Այսպիսով, հավելական ζ - ի խուլ կամ ձայնեղ լինելը պայմանավորված է տվյալ բարբառի բառասկզբի արտասանական յուրահատկությամբ:

Հայերենի բարբառներում ցուցական դերանունների դրսևորման առանձնահատկությունների մասին

Հայ բարբառագիտության համար ձևային, ձևաբանական և կիրառական առումներով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում ցուցական այս, այդ, այն և սա, դա, նա դերանունների բարբառային դրսևորումները: Ընդհանրապես այդ դերանունները թե՛ հայերենի զարգացման տարբեր շրջաններում, թե՛ բարբառներում ունեն բազմազան արտահայտություններ, բայց դրանց բոլորի համար ընդհանուր են արմատական ս, դ(տ), ն հնչյունները և դերանվանական համապատասխան իմաստները:

Փրաբարում ցուցական դերանունները ենթարկվում էին դերանվանական հոլովման՝ եզակի սեռական և տրական հոլովներում ունենալով տարբեր ձևեր: Սա, դա, նա դերանունները եզակի սեռականում ավարտվում էին ըս հնչյունախմբով (սորա, դորա, նորա), անկախ էին և գոյականների հետ չէին գործածվում, իսկ այս, այդ, այն դերանունները եզակի սեռականում ավարտվում էին ը ձայնորդով կամ որ հնչյունախմբին հաջորդող իկ մասնիկով (այսը, այսորիկ, այդը, այդորիկ, այնը, այնորիկ), գոյականների հետ գործածվում էին: Միջին հայերենում ցուցականների սեռականն ու տրականը արդեն տարբեր ձևեր չունեին, և երկուսն էլ ունեին ը հոլովակազմիչ, իսկ մյուս հոլովները կազմվում էին տրականից: Այս շրջանում այս, այդ, այն, սա, դա, նա դերանունների հետ գործառում էին նաև իսա, իդա (իտա), ինա ցուցականները, որոնք ունեին միայն ուղղական և հայցական հոլովներ¹⁴⁵:

Բոլոր բարբառներում գործառում են այս, այդ, այն դերանունների համապատասխան ձևեր, իսկ սա, դա, նա դերանունների ձևեր շատ բարբառներում չկան¹⁴⁶: Նաև այս, այդ, այն դերանունների բարբառային ձևերը ավելի բազմազան են և՛ կազմվածքամբ, և՛ քերականական հատկանիշներով:

Իհարկե, անհրաժեշտ եզրահանգումներ կատարելու համար կարիք չկա անխտիր դիտարկել ցուցական դերանունների բարբառային բոլոր դրսևորումները և դրանց բոլոր հատկանիշները, բայց մյուս կողմից՝ բարբառային իրողությունների հետազոտումը ավելի արդյունավետ և մեկնաբանությունը ավելի հավաստի կարող է լինել տարբեր բարբառախմբերի բարբառների տվյալների համադրմամբ և համեմատությունամբ, ուստի ցուցական դերանունների բարբառային ձևերի որոշ առանձնահատկություններ դիտարկում ենք հիմնականում արևելյան խմբակցության Արարատյան, Բայազետի, Խոյ-Մարաղայի և արևմտյան խմբակցության Վանի, Դիադինի, Մշո բարբառների, առանձին դեպքերում՝ նաև մի երկու այլ բարբառների ընձեռած նյութի շրջանակներում:

¹⁴⁵ Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1981, էջ 249:

¹⁴⁶ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

Յուզական դերանունների բարբառային յուրահատկությունները դրսևորվում են նախ և առաջ ուղիղ ձևերում, հոլովվելիս՝ նաև սեռական հոլովի ձևերում, որոնցից էլ համապատասխան վերջավորություններով կազմվում են մնացած հոլովաձևերը: Հետևաբար, այդ դերանունների ձևային և ձևաբանական հիմնական հատկանիշները դիտարկվում են հենց ուղիղ և սեռականի ձևերի համադրմամբ:

Վերոհիշյալ բարբառներում ցուցականներն ունեն հետևյալ ուղիղ ձևերը. Արարատյան բարբառ՝ էս, էտ, էն և սա, դա, նա, Բայազետի բարբառ՝ էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսիկ, էտիկ, էնիկ, էսա, էտա, էնա, էսակ, էտակ, էնակ, Խոյ-Մարաղայի բարբառ՝ էտ, էն, էտիկյ, էնիկյ, Վանի բարբառ՝ էս, էսի, էտ, էտի, էն, էնի, էսա, էտա, էնա, էսիկ, էտիկ, էնիկ, Մշո բարբառ՝ իդա, ինա, ըդի, ընի, Դիադինի բարբառ՝ էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսան, էտան, էնան:

Ինչպես երևում է, միայն Արարատյան բարբառն ունի սա, դա, նա ձևերը¹⁴⁷, մինչդեռ բոլոր բարբառներն էլ ունեն այս, այդ, այն խմբի համապատասխանությունները՝ էս, էտ, էն հիմքերով: Մշո բարբառի ձևերը առանձնանում են բառասկզբի ձայնավորի տարբերությամբ՝ իդա, ինա, ըդի, ընի: Խոյ-Մարաղայի և Մշո բարբառներում այս ցուցական դերանվան իմաստով հատուկ ձևեր չկան. սա, սակայն, չի նշանակում նաև իմաստի բացակայություն. էտ, էտիկյ ձևերը Խոյ-Մարաղայի բարբառում և իդա, ըդի դերանունները Մշո բարբառում գործառում են նաև այս դերանվան իմաստով:

Այս, այդ, այն ցուցական դերանունների զուգահեռները բարբառներում հանդես են բերում կազմության զանազանություններ. դրանք կա՛մ պարզ են, կա՛մ հավելվածավոր: Ըստ այդմ՝ դիտարկվող բարբառները բաժանվում են երեք խմբի.

ա) միայն պարզ կազմության դերանուններ ունեցող. այսպիսին է Արարատյան բարբառը (էս, էտ, էն).

բ) միայն հավելվածավոր կազմության դերանուններ ունեցող. այսպիսին է Մշո բարբառը (իդա, ինա, ըդի, ընի).

գ) և՛ պարզ, և՛ հավելվածավոր կազմության դերանուններ ունեցող. այսպիսիք են Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի և Բայազետի բարբառները (էս, էսա, էսի, էսիկ, էսակ, էսան):

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ դերանվանական հավելվածները բարբառներում կարող են ունենալ տարբեր դեր: Այսպես, եթե ի, իկ կամ ակ հավելվածը Բայազետի բարբառում դերանվանը տալիս է կիրառական և քերականական յուրահատկություններ, ապա ա հավելվածը ունենում է սոսկ իմաստային՝

¹⁴⁷ Այս ձևերին չենք անդրադառնա, որովհետև Արարատյան բարբառում դրանք դրսևորվում են այնպես, ինչպես գրական հայերենում:

ցուցականությունը ընդգծող արժեք¹⁴⁸: Այստեղ և՛ էս, էտ, էն ձևերը, և՛ էսա, էտա, էնա ձևերը խոսքում դառնում են միայն որոշիչ և չեն հոլովվում (էս գ'իրքը վէոցա - էսա գ'իրքը վէոցա), այսինքն՝ ունեն ածականական գործածություն: Մինչդեռ ի կամ իկ, ակ հավելվածով ձևերը իրենց դրսևորում են սա, դա, նա դերանունների օրինակով և իմաստով, ունեն միայն գոյականական գործածություն: Սրանք խոսքում որոշիչ չեն դառնում, ի հավելվածով ձևերը հոլովվում են և կատարում գոյականին հատուկ դերեր, իսկ իկ կամ ակ հավելվածով ձևերը գործածվում են միայն եզակի թվի ուղղական և հայցական հոլովներով (էտիկ հընգավ. էտիկ դ'ի տեղը, էտակ էթում. էտակ տու ընծի): Ի դեպ, Հ.Աճառյանը նկատել է, որ հայերենի բարբառներում իկ մասնիկով բոլոր ցուցականներն էլ չեն հոլովվում և հոգնակի չունեն, և տվել է հետևյալ բացատրությունը. «Իկ նշանը դրվում է դերանունը ածականի հետ չչփոթելու համար. չփոթությունը կարող է տեղի ունենալ միմիայն եզակի և անհոլով դեպքում, այն է՝ եզ. ուղ. և հյց., հետևաբար -իկ մասնիկը դրվում է միայն այս դեպքերում, ուրիշ խոսքով՝ անհոլով է»¹⁴⁹:

Բարբառներում դերանունների գործառական յուրահատկություններին անդրադառնալով՝ Հ.Աճառյանը նշում է, որ ցուցական դերանունները կարող են ունենալ ինչպես դերանվանական, այնպես էլ ածականական կիրառություն, այսինքն՝ խոսքում կարող են հանդես գալ նաև իբրև որոշիչ: Ըստ նրա՝ հայերենի բարբառները պարզ ձևերը (այս, սա) դարձրել են ածական (այսինքն՝ որոշչային կիրառություն ունեցող), իսկ սրանց վրա հավելելով -իկ մասնիկը՝ վերածել են դերանվան, որտեղից էլ վերջաձայն կ - ի կրճատումով առաջացել են ի մասնիկով ավարտվող ձևերը, ինչպես՝ ասի, ադի, անի, իսի, իդի, ինի և այլն¹⁵⁰: Բարբառային ցուցականների իկ հավելվածը, կարծում ենք, առնչվում է գրաբարյան այս, այդ, այն ցուցական դերանունների հոլովական երկար ձևերում հանդես եկող իկ մասնիկին (այս, այսորիկ, այսմիկ, այսոքիկ, այսոցիկ և այլն): Այդ մասին դիտողություն ունի նաև Գ.Ջահուկյանը. «Ցուցական դերանունների իկ - ը ամենայն հավանականությամբ հին հայերենի համապատասխան ձևերի մնացորդն է»¹⁵¹:

Բարբառներում ցուցական դերանունները և դրանց սեռական հոլովաձևերը երևան են հանում հետևյալ պատկերը.

Վանի բարբառ			
Եզակի թիվ			
Ուղղ.	էս, էսի, էսա	էտ, էտի, էտա	էն, էնի, էնա
Սեռ.	խոր	խոր	ինոր

¹⁴⁸ Հետաքրքրական է, որ Բայազետի բարբառում ա հավելվածը ցուցականությունն ընդգծող դերով ներմուծվում է ցուցականների բոլոր հոլովաձևերում և ձևավորում է գուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ ըստու - հստու, ըստուց - հստուց, ըստոնք - հստոնք, ըստոնցից - հստոնցից և այլն:

¹⁴⁹ Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Ե., 1954, էջ 235:

¹⁵⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 195-196:

¹⁵¹ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

	Հոգնակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	իսոնքյ իսոնց	իսոնքյ իսոնց	ինոնքյ ինոնց

	Մշո բարբառ		
	Եզակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	-	իդա իդոր	ինա ընի ընդոր ընդրա

	Հոգնակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	-	իդոնք իդոնց	ընդոնք ընդոնք ընդոնց ըն/դ/ոնց

	Խոյ – Մարաղայի բարբառ		
	Եզակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	-	էտ, էտիկյ տանր	էն, էնիկյ դանր

	Հոգնակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	-	տանքյ, տանքյիկյ տանց	դանքյ, դանքյիկյ դանց

	Դիադինի բարբառ		
	Եզակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	էսան ըստոր	էտան ըտոր	էնան ընդոր

	Հոգնակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	(է)ըստոնք՝ (է)ըստոնց	(է)ըտոնք՝ (է)ըտոնց	(է)ընդոնք՝ (է)ընդոնց

	Արարատյան բարբառ		
	Եզակի թիվ		
Ուղղ. Սեռ.	էս (է)ըստուր	էտ (է)ըտուր	էն (է)ընդուր

		Հոգնակի թիվ	
Ուղղ.	(է)ըստօնք	(է)ըստօնք	(է)ընդօնք
Սեռ.	(է)ըստօնց	(է)ըստօնց	(է)ընդօնց

Բայազետի բարբառ

		Եզակի թիվ	
Ուղղ.	էսի	էտի	էնի
Սեռ.	ըստու	ըտու	ընդու

		Հոգնակի թիվ	
Ուղղ.	/ը/ստոնք	ըտոնք	ընդոնք
Սեռ.	/ը/ստոնց	ըտոնց	ընդոնց

Դերանունների սեռական հոլովածները բարբառներում ունեն ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ տարբերություններ: Նախ և առաջ նկատելի է եզակի թվում այդ հոլովում ը տարրի առկայությունը բոլոր բարբառներում (իսոր, իդոր, տայր, ըստոր, ըստուր), բացի Բայազետի բարբառը: Ընդհանրապես հայերենում դերանունների հոլովման մեջ սեռական հոլովում ը տարրը տարածված իրողություն է (մենք – մեր, դուք – ձեր, ինքը – իր, սա – սորա, դա – դորա, նա – նորա, սոյն – սորին, դոյն – դորին, նոյն – նորին, այս – այսր, այսորիկ, ո – ոյր, զի՞ – է՞ր, ոմն – ուրումն, ոք – ուրուք, իմն – իրիք), հետևաբար՝ դիտարկվող ձևերում ը – ի առկայությունը հայերենի դերանվանական համակարգին բնորոշ ընդհանուր իրողություն արտահայտություն է: Թերևս Բայազետի բարբառում ցուցական դերանունների եզակի սեռականում տեղի է ունեցել ը – ի անկում, մանավանդ որ Արարատյան բարբառի համապատասխան ձևերը Բայազետի բարբառի ձևերից տարբերվում են միայն ը – ի առկայությամբ՝ ըստուր, ըտուր, ընդուր (Ար.) – ըստու, ըտու, ընդու (Բ.): Այդ անկմանը հավանաբար նպաստել է այն հանգամանքը, որ դերանունները ուղիղ ձևում ավարտվել են ի հնչյունով (էսիկ, էտիկ, էնիկ > էսի, էտի, էնի)՝ այդպիսով նմանվելով ՈՒ հոլովման ենթարկվող բառերին և հոլովվելով դրանց պես:

Այսպիսով, դիտարկվող բարբառներում ցուցական հիշյալ դերանունները եզակի թվում ենթարկվում են դերանվանական հոլովման, բացառությամբ Բայազետի բարբառի, որտեղ դրանք ենթարկվում են անվանական ՈՒ հոլովման: Հոգնակի թվում ցուցական դերանունները բոլոր բարբառներում ենթարկվում են Յ անվանական հոլովման:

Եթե մի կողմ թողնենք Բայազետի բարբառի ձևերը, մյուս բարբառներում ցուցական դերանունները եզակի սեռականում ունենում են ուր, ուր մասնիկներ: Վանի, Մչո և Դիագինի բարբառներում հանդես է գալիս ուր մասնիկը (իսոր, իդոր, ըստոր), Արարատյան բարբառում՝ ուր մասնիկը: Կարծում ենք՝ այս երկու մասնիկներն էլ

առնչվում են հինհայերենյան որ մասնիկին (այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ)¹⁵²: Ի դեպ, ժամանակին համանման կարծիք Վանի բարբառի ձևերի վերաբերյալ հայտնել է Ա.Ղարիբյանը. «սեռականը ստանում է «որ» վերջավորութունը, որ գտնում ենք գրաբարյան սորա, դորա, նորա, այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ ձևերի մեջ»¹⁵³: Թվում է՝ Արարատյան բարբառում որ – ի դիմաց ուր մասնիկի զրսևորումը արդյունք է ՈՒ հոլովման ազդեցություն, մանավանդ եթե նկատի ունենանք բացառականի ձևը՝ ըստուց:

Ինչ վերաբերում է Խոյ – Մարաղայի բարբառի տււր, դււր սեռականներին, ապա դրանք ստացել են տարբեր մեկնաբանություններ: Հ.Աճառյանը գտնում է¹⁵⁴, որ այդ սեռականները կազմվում են ոչ թե ուղղականի էտ, էտիկյ, էն, էնիկյ ձևերից, այլ սա, դա, նա դերանուններից: Ըստ նրա՝ որոշ բարբառներում (ինչպես նաև Մարաղայում) սա, դա, նա դերանունների սորա, դորա, նորա սեռականներում ո ձայնավորը վերածվել է ա - ի, և առաջացել են սարա, դարա, նարա ձևեր, որոնց վերջածայն ա - ի անկումով էլ ձևացել են Մարաղայի տււր, նււր (դրա, նրա) ձևերը: Մյուս կողմից՝ Աճառյանը գտնում է, որ նա դերանվան նրա սեռականում դ հնչյունի հավելումով ստացվել է նդրա, ապա ընդրա, և այդպես ձևացել են ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառի ընդըրա, ընդըրան ձևերը, այլ նաև Մարաղայի ինդււր, ինդււրււ, ինդււրււն ձևերը, իսկ ին մասի անկումով էլ ստացվել է Ուրմիայի դււր ձևը¹⁵⁵: Այլ տեսակետ ունի Ա.Ղարիբյանը, որը Ուրմիայի էն դերանվան դււր սեռականը բխեցնում է նախնական ամբողջական էնդււր ձևից, որի ն հնչյունի ձայնեղացնող հատկությամբ էլ պայմանավորում է բառասկզբում ձայնեղ չունեցող բարբառում դււր ձևի սկզբում ձայնեղ դ - ի առկայությունը¹⁵⁶:

Կարծում ենք, որ Խոյ – Մարաղայի բարբառում դերանունների սեռական հոլովաձևերը (տււր, դււր) իրենց կազմում ունեն ււր բաղադրիչը, որը համապատասխանում է այլ բարբառների որ մասնիկին (հնարավոր է՝ այս բարբառում որոշ դեպքերում ո > ււ հնչյունափոխություն միտում է եղել, եթե նկատի ունենանք ով > վււվ, ջով > ճււվ օրինակները): Նախնական ամբողջական ձևերի սկզբում տեղի ունեցած հնչյունական անկումների հետևանքով էլ առաջացել են Մարաղայի տււր, նււր և Ուրմիայի տււր, դււր ձևերը: Այլ կերպ ասած՝ մենք գտնում ենք, որ դիտարկվող

¹⁵² Հ.Աճառյանը կարծում է, թե իսոր, իդոր, ըստոր, ըստուր և այդ կարգի մյուս սեռականները առաջացել են գրաբարյան այսր, այդր, այնր ձևերից, և բարբառային ձևերում ո և ու ձայնավորները ներմուծված են ներդաշնակության համար և իրար հետ կապ չունեն: Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 227 – 230:

¹⁵³ Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 386:

¹⁵⁴ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 227:

¹⁵⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 228:

¹⁵⁶ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 347: Ի դեպ, համանման իրողություն էս դերանվան հոլովման մեջ դիտարկել է և Հ.Աճառյանը Վանի բարբառում:

սեռականները ոչ թե դա, նա, այլ էտ, էն (այդ, այն) դերանունների ձևերն են: Այս տեսակետը պնդելու համար ունենք հետևյալ փաստարկները.

ա) Բարբառներում, որպես կանոն, իկ հավելված ստանում են էս, էտ, էն (այս, այդ, այն) ցուցականները: Խոյ – Մարաղայի բարբառում իկ հավելվածով զուգահեռ ձևեր դրսևորվում են ոչ միայն եզակի ուղղականում (էտ, էտիկ էն, էնիկ), այլ նաև այլ հոլովներում, ինչպես՝ տր., հայց. տնրը – տնրիկը, դնրը – դնրիկը, բաց. տնրէն – տնրիկէն, դնրէն – դնրիկէն, գործ. տնրով – տնրիկով, դնրով – դնրիկով, և ինչպես տեսնում ենք, բոլորում էլ պահպանվում է ը տարրը: Ճիշտ է, սա, դա, նա դերանունները ևս առանձին բարբառներում երբեմն ունենում են հավելվածավոր ձևեր (սայիկա, դայիկա, նայիկա, սվիկա, դվիկա, նվիկա, սավիկա, դավիկա, նավիկա և այլն), բայց սրանց սակավադեպ հավելվածավոր թեք հոլովաձևերը իրենց կազմում երբեք ը չեն ունենում (դավգէ, դագէց, դրգէց, նագէ, նգէ, նվգէ /Պլ./, սագէց /ՆՆխ/), այսինքն՝ սեռական-տրականից չեն կազմվում:

բ) Թե՛ գրաբարում, թե՛ միջին հայերենում և թե՛ բարբառներում այս, այդ, այն, էս, էդ, էն ցուցականների հոգնակի ուղղականը կազմվում է եզակի ուղղականից, ուստի այդտեղ բացակայում է սեռականի ը մասնիկը (այսք, այսոքիկ, այսոք, էստոնք, ըստոնք, էստունք, աստոնք, իսոնք, իսոնք, ըսունք, անսունք, և այլն, Խոյ-Մարաղայի բարբառում՝ տննքյ, տննքյիկյ, դննքյ, դննքյիկյ), մինչդեռ սա, դա, նա դերանունների հոգնակի ուղղականը բարբառներում և գրական արևելահայերենում, ի տարբերություն գրաբարի, որպես կանոն կազմվում է եզակի տրականից, ուստի իր մեջ ունի սեռական-տրականի ը մասնիկը, ինչպես՝ նրա-նրան-նրանք (Թբ., Շմ.), տրա – տրան – տրանք (Աստրխ.), սո(սա)-սրո-սրուք (Ագլ.): Բացառությու են, օրինակ, Պոլսի և Նոր Նախիջևանի բարբառները, որոնցում սա, դա, նա դերանունները հոգնակի ուղղականի կազմում ը չունեն. փոխարենը դրանք կամ ակնհայտորեն գրաբարատիպ են (ինչպես՝ սաքա, դաքա, նաքա – ՆՆխ.), կամ իրենց կազմում «ներդաշնակուծյան համար»¹⁵⁷ ունեն վ հնչյուն (ինչպես՝ սավոնք, դավոնք, նավոնք – Պլ.): Ի դեպ, Նոր Նախիջևանի սաքա, դաքա, նաքա հոգնակիների թեք հոլովներում այնուամենայնիվ ը հանդիպում է (ինչպես՝ սեռ.-տր. սարանց, դարանց, նարանց, բաց. սարանցմէն, դարանցմէն, նարանցմէն, գործ. սարանցմով, դարանցմով, նարանցմով): Մինչդեռ էս, էտ, էն դերանունները հոգնակի թվի որևէ հոլովում ոչ մի բարբառում (նաև՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառում) իրենց կազմում ը չունեն:

Կարելի է նաև կարծել, որ, օրինակ, Մարաղայի ննր սեռականը համապատասխան է վանի բարբառի ինոր ձևի: Այդ է վկայում Մարաղայում առկա

¹⁵⁷ Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 198:

զուգահեռ ինդյունը ձևը՝ դ - ի հավելումով, իսկ այս ձևն էլ ակնհայտորեն համապատասխանում է Մշո, Դիադինի բարբառների ընդոր ձևին:

Անդրադառնալով ցուցական դերանունների հոգնակի ուղղականի ձևերին՝ Աճառյանը գրում է, որ բարբառներում ամենատարածված ասոնք, ադոնք, անոնք ձևերի և դրանց բոլոր տարբերակների (իսոնք, իդոնք, ինոնք, ըսոնք, ընոնք, ասոնք, ադոնք, անոնք և այլն) նախաձևերն են միջինհայերենյան «այսոք, այդոք, այնոք, որոնք առաջանում են գրք. այսք, այդք, այնք ձևերից՝ ներդաշնակութային համար ներմուծելով ո ձայնավորը», իսկ այնուհետև ավելացել է «ն (այսոնք, այդոնք, այնոնք)՝ նմանությունը բազմաթիվ այլ կարգի հոգնակիների անք, եանք, ունք՝ ինչ. հիմունք, շարժմունք և այլն»¹⁵⁸ : Հարկավ, բոլոր այս ձևերը՝ թե՛ գրաբարյան, թե՛ միջինհայերենյան և թե՛ բարբառային, միմյանց փոխկապակցված են և նույն իրողության տարատեսակ դրսևորումներն են՝ ներկայացնելով լեզվի զարգացման տարբեր փուլերը: Սակայն համոզիչ չէ միջինհայերենյան և բարբառային ձևերում ո կամ ու ձայնավորների առկայությունը ներդաշնակութային համար իբրև ձայնավորական ներմուծում ներկայացնելը: Կարծում ենք՝ ավելի տրամաբանական կլինի միջինհայերենյան, ապա և բարբառային ձևերը առնչակցել հինհայերենյան այսոքիկ, այդոքիկ, այնոքիկ ձևերին, ինչպես որ եզակի սեռականի ձևերն են առնչվում հինհայերենյան այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ ձևերին: Թվում է՝ երկու դեպքում էլ բարբառային ձևերում ո կամ ու ձայնավորի առկայությունը ներդաշնակութային համար հետագա ներմուծում չէ, այլ արձագանք է հնագույն իրողության, որի մասին վկայում է հենց ինքը՝ Աճառյանը: Խոսելով ցուցական այս, այդ, այն դերանունների հինհայերենյան կարճ ու երկար ձևերի մասին՝ նա գրում է. «Երկար ձևը ունի միշտ -իկ վերջավորությունը, որ պատճառ է դառնում նախորդ ձայնավորի պահպանման.- այսպես՝ երկար ձևն է այնորիկ, կարճը՝ այնր, որ առաջացել է նախավոր *այնոր ձևից»¹⁵⁹, ապա և համաձայնում է Մեյերի տեսակետի հետ՝ այս, այդ, այն ցուցականների հին արմատներ համարելով այսո, այդո, այնո ձևերը¹⁶⁰ : Ուրեմն, բարբառային ցուցականների թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի ձևերի ո տարրը կամ դրա հնչյունափոխված տարատեսակը պետք է բխեցնել հենց այդ հին արմատների ո հնչյունից և ոչ թե համարել ներդաշնակութային համար ներմուծված ձայնավոր:

Ցուցական դերանունների եզակի սեռականում կարևոր հատկանիշ է ա - ի ներմուծումը: Ա.Ղարիբյանը նշում է, որ Կը ճյուղի բարբառները «ցուցական դերանունների հոլովված ձևերի մեջ տ - ն չեն ունենում»¹⁶¹: Գ.Ջահուկյանի բերած փաստերը ևս վկայում են, որ ա - ի հավելումը հատուկ է արևելյան բարբառներին, իսկ

¹⁵⁸ Նշվ. աշխ., էջ 231:

¹⁵⁹ Նշվ. աշխ., էջ 174:

¹⁶⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 181:

¹⁶¹ Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 157:

արևմտյաններից այդ հատկանիշն ունեն Մուշն ու Դիադինը¹⁶²: Մեր կողմից դիտարկվող բարբառներում, այսպիսով, ա - ի հավելում չունի միայն Վանի բարբառը:

Այս հավելման վերաբերյալ հայ լեզվաբանությունը մեջ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ: Աճառյանը երևույթի սկզբնավորումը ներկայացնում է այսպես. «Ընդհանուր ձայնաբանական երևույթ է բոլոր լեզուների մեջ էլ՝ դ ատամնականի հավելումը ն և ը բաղաձայնների միջև. հայերենից իբրև օրինակ հիշենք ծանր – ծանդր, մանր – մանդր: Այս օրենքի համաձայն՝ նրա դարձավ նդրա և հնչման հեշտության համար հենարանի հավելումով՝ ընդրա: Այսպես ձևացան Ղրբ. ընդըրա, ընդըրան, Մրդ. ինդւնր, ինդւնրան, ինդւնրան ձևերը»¹⁶³: Այդ նույն եղանակով, ըստ Աճառյանի, «այնր ձևից դ - ի հավելումով առաջացել է *այնդր > *էնդր. և որովհետև վերջաձայն երեք բաղաձայնների հանդիպումը դժվար հնչելի երևույթ է, մեջտեղում ավելացել է ու ձայնավորը»¹⁶⁴: Արևելյան բարբառների այդ ու ձայնավորին Կը ճյուղի բարբառներում համապատասխանում է ասոր, ատոր, անոր սեռականների ո - ն: Բայց այդ երկուսի միջև Աճառյանը կապ չի տեսնում և համարում է, որ դրանք անկախաբար ներմուծված են ներդաշնակության համար¹⁶⁵: Ընդուր ձևի նմանությունը էլ, ըստ Աճառյանի, առաջացել են էստուր, էտուր ձևերը: Ի վերջո, լեզվաբանը այս, այդ, այն (էս, էտ, էն) ցուցական դերանունների սեռականների ծագումը ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Այսպիսով էստուր, էտուր, էնդուր և ասոր, ադոր, անոր միևնույն ձևերն են և հավասարապես ծագում են գրբ. այսր, այդր, այնր ձևերից, նախաձայնը (այ) դարձնելով մի տեղ է, մյուս տեղ ա, և բացի սրանից առաջին խմբի մեջ ներմուծելով դ, որ ն և ը բաղաձայնների հենարանն է, ինչպես նաև ներդաշնակության համար ավելացնելով մի տեղ ու, մյուս տեղ ո»¹⁶⁶:

Ցուցական դերանունների սեռականներում ա – ի ներմուծումը և ընդհանրապես այդ ձևերի կազմությունը բոլորովին այլ կերպ է բացատրում Ա. Ղարիբյանը: Նրա կարծիքով՝ «այդ ա - ն առաջ է եկել այն պատճառով, որ նախ հոլովվել է «այդ» դերանունը և ապա նրա վրա ավելացել են այս, այդ և այն դերանուններն ու կազմել հոլովում, այսինքն՝ էտ, տուր, տուց, տով, տում, ապա՝

էս+տուր=էստուր, էս+տուց=էստուց, էս+տով=էստով, էս+տում=էստում»¹⁶⁷:

Իր միտքը շարունակելով՝ լեզվաբանը, սակայն, գրում է, թե Ում ճյուղի բարբառներում «ցուցական դերանունների հոլովման հիմքը ընդհանուր հայերենի «դա» դերանվան սեռական ձևն է, որը Ղարաբաղի բարբառում սկզբից ստանում է «էս», «էտ», «էն» ձևերը և կորցնում «ո»-ն. էս + դորա > էստրա > ըստրա և այլն: Իսկ մյուս բարբառներում, ընդհակառակը, «դորա» ձևը կորցնում է «ա» - ն և սկզբից ավելացնում

¹⁶² Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 88 – 99:

¹⁶³ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

¹⁶⁴ Նշվ. աշխ., էջ 229:

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Նշվ. աշխ., էջ 230:

¹⁶⁷ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 157:

նույն էս, էդ, էն. էս + դորա > էսդոր > էստուր – ըստուր > էստու»¹⁶⁸: Ի վերջո լեզվաբանը եզրակացնում է, որ Ում ճյուղի բարբառները «պահել են ընդհանուր հայերենի այս, այդ, այն դերանունների ուղղական ձևը՝ կորցնելով մյուս հոլովները, իսկ սա, դա, նա դերանունների՝ մյուս հոլովները, կորցնելով ուղղական ձևը»¹⁶⁹: Երևույթին Ա.Ղարիբյանը միանշանակ մեկնաբանություն չի տալիս նաև Կը ճյուղի բարբառների առնչությունը: Նախ նա գրում է, որ այստեղ ցուցական դերանունների սեռականը կազմվում է՝ ուղղականի վրա ավելացնելով օր, որ, ուր կամ նույնիսկ ու վերջավորություն¹⁷⁰: Սակայն քիչ անց անում է ասվածին հակասող հետևություն. «Ուրեմն «Կը» ճյուղի բարբառների ցուցական դերանունների հոլովումը տարբեր հիմքով է: Այստեղ հոլովման հիմք են դառնում սա, դա, նա դերանունների սեռական սորա, դորա, նորա ձևերը, որոնք կորցնում են վերջին «ա» - ն և սկզբից ստանում էս, էտ, էն»¹⁷¹:

Կարծում ենք՝ բարբառներում թե՛ ցուցական դերանունների սեռականի ձևերի կազմությունն ընդհանրապես և թե՛ դրանցում ա կամ դ տարրի ներմուծումը կարիք ունեն նորովի մեկնաբանության: Նախ, ինչպես կարելի է ենթադրել վերն ասվածից, բարբառներում այս, այդ, այն դերանուններին համապատասխանող ձևերը (էս, էտ, էն, սա, ստ, ան, էսի, էտի, էնի և այլն) սեռական հոլովում ուղղականի վրա ստանում են օր, որ, ուր կամ ձև վերջավորություն: Դրանք բոլորն էլ, կարծում ենք, առնչվում են հինհայերենյան այսր (այդր, այնր) և հատկապես այսորիկ (այդորիկ, այնորիկ) ձևերին: Այսինքն՝ ցուցական դերանվան՝ բարբառներում հանդիպող սեռականի բոլոր ձևերը (իսոր, իտոր, ինոր, ասոր, ստոր, անոր, ըստուր, ըտուր, ընդուր, ստուր, տուր, Կնդուր, ըսուր, ընուր, անուր, անիւր, անդիւր, աննիւր, ասօր, ադօր, անօր և այլն), որոնք ավարտվում են ը ձայնորդով¹⁷² և նախընթաց որևէ ձայնավորով կամ երկբարբառով (օ, ո, ու, ան, իւ), վերաբերում են այս, այդ, այն դերանուններին, և մեզ համար ընդունելի չէ Ա.Ղարիբյանի այն դիտողությունը, թե այդ ձևերը (ցուցական դերանունների թեք հոլովաձևերը ընդհանրապես) վերաբերում են սա, դա, նա դերանուններին: Չէ՞ որ կան բարբառներ, որոնք զուգահեռաբար պահպանել են սա, դա, նա դերանունները, և դրանց հոլովաձևերը կազմությունը էականորեն տարբերվում են էս, էտ, էն դերանունների հոլովաձևերից՝ այդպիսով ևս մեկ անգամ հավաստելով մեր պնդումը: Այսպես, Արարատյան բարբառում սա, դա, նա դերանունները, հենց Ա.Ղարիբյանի վկայությամբ, հոլովվում են գրականի պես¹⁷³, այսինքն՝ սեռականում ունեն սրա, դրա, նրա ձևերը, մինչդեռ էս, էտ, էն դերանունների սեռականներն են՝ ըստուր, ըտուր, ընդուր: Բերենք

¹⁶⁸ Նշվ. աշխ., էջ 158:

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

¹⁷¹ Նշվ. աշխ., էջ 159:

¹⁷² Երբեմն այդ բ-ն ընկնում է:

¹⁷³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 153:

նաև այլ բարբառների դերանունների ուղղական և սեռական հոլովների գուգահեռ օրինակներ.

Պոլիս		Թբիլիսի		Ագուլիս		Նոր Նախիջևան	
սա	աս	սա	խս	սօ	աս	սա	աս
սըրա	ասօր	սըրա	խստու	սրօ	աստուր	սարա	ասօր

Մշո բարբառում ցուցական դերանվան երրորդ դեմքի համար գուգահեռ ինա (այն) և ընի (նա) ձևեր է արձանագրել Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանը¹⁷⁴: Այն և նա դերանուններին համապատասխանող այս ձևերը եզակի թեք հոլովներում պահպանել են հոլովական օրինաչափությունները. ինա դերանվան սեռականը ունի որ կազմիչը (ընդոր), իսկ ընի դերանվան սեռականն ավարտվում է ըս խմբով (ընդրա), որը հայերենում հատուկ է սա, դա, նա դերանուններին (սորա, դորա, նորա, սարա, դարա, նարա, սրա, դրա, նրա, ըստըրա, ըտրա, ընդըրա): Հոգնակի թվում այս դերանունները ձևավորման առումով նույնանում են՝ հանդես բերելով այն (էն, ինա) դերանվան հատկանիշներ, միայն ընի դերանվան դեպքում բառի կազմում կարող է լինել դ կամ չլինել (ընդոնց կամ ընոնց), իսկ ինա դերանվան դեպքում գուգահեռություն չկա (ընդոնց): Ասվածը թույլ է տալիս հայերենի բարբառներում այս, այդ, այն և սա, դա, նա խմբերի գուգահեռները որոշելիս նկատի ունենալ հետևյալ տարբերակիչ հատկանիշները. ա) այս, այդ, այն խմբի դերանունների սեռական հոլովաձևերը որպես կանոն ավարտվում են ը բաղաձայնով և նախընթաց որևէ ձայնավորով կամ երկբարբառով (երբեմն ու - ից հետո հնարավոր է ը - ի անկում), իսկ սա, դա, նա խմբի դերանունների սեռական հոլովաձևերը ավարտվում են ը - ին հաջորդող ձայնավորով, բ) ցուցական դերանունների թեք հոլովներում ա հնչյունի ներմուծումը հատուկ է այս, այդ, այն խումբը ներկայացնող ձևերին:

Իհարկե, կան դեպքեր էլ, երբ այս, այդ, այն և սա, դա, նա տիպերի դերանունների թեք ձևերը ազդել են միմյանց վրա, կամ էլ, կարելի է ասել, տեղի է ունեցել դերանվանական երկու տիպերի միաձուլում: Ի դեպ, այս, այդ, այն և սա, դա, նա դերանվանական խմբերի թե՛ միաձուլման, թե՛ փոխադարձ ազդեցությունների մի շարք օրինակներ է բերում Հ.Աճառյանը: Այսպես, ըստ լեզվաբանի՝ միջին հայերենի «իսա, իտա, ինա ձևացել են այս, այդ, այն և սա, դա, նա ցուցականների խառնուրդից»¹⁷⁵, իսկ Պոլսի բարբառում ասօր, ադօր, անօր ձևերի ազդեցությամբ առաջացել են սավի, դավի, նավի դերանունների սավօր, դավօր, նավօր սեռականները¹⁷⁶:

¹⁷⁴ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

¹⁷⁵ Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 188:

¹⁷⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 228:

Կարծում ենք՝ դերանվանական երկու խմբերի ազդեցության օրինակ է երևան բերում նաև Ղարաբաղի բարբառը, որտեղ, օրինակ, էս (այս) դերանունը թեք ձևերում իրեն բնորոշ տ - ի հետ ունենում է սա ձևին բնորոշ ըս հնչյունախումբ.

Եզակի թիվ		Հոգնակի թիվ		
Ուղղ.	էս	ըստըհանք	սըհանք	ըստըրանք
Սեռ.	ըստըրա	ըստըհանց	սըհանց	ըստըրանց

Փաստորեն, այս, այդ, այն և սա, դա, նա ցուցական դերանունների փոխհարաբերությունների առումով հայերենի բարբառները կարող են ներկայացնել երեք կարգի վիճակ.

ա) Ցուցականների երկու տիպերի առկայություն՝ իրենց առանձին հոլովաձևերով: Այսպիսի վիճակ ներկայացնում են, օրինակ, Արարատյան, Թբիլիսիի, Պոլսի, Ագուլիսի, Նոր Նախիջևանի բարբառները:

բ) Միայն այս, այդ, այն տիպի դերանուններ ունեցող բարբառներ, ինչպիսիք են, օրինակ, Բայազետի, Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Դիադինի, ընդհանուր առմամբ նաև Մշո բարբառները: Նկատենք, որ այս բարբառներում ցուցական դերանվան թեք հոլովաձևերը իրականում արտահայտում են սա, դա, նա ցուցականների իմաստ, իսկ ուղիղ ձևերը կարող են արտահայտել և՛ այս, այդ, այն, և՛ սա, դա, նա ցուցականների իմաստ: Ի դեպ, Բայազետի բարբառում եզակի ուղղականում երկու տիպերի ցուցականների իմաստային տարբերությունը դրսևորվում է ձևային տարբերությամբ. այս, այդ, այն դերանունների իմաստը արտահայտվում է էս, էտ, էն, էսա, էտա, էնա ձևերով, իսկ սա, դա, նա դերանունների իմաստը արտահայտվում է էսի, էտի, էնի, էսիկ, էտիկ, էնիկ, էսակ, էտակ, էնակ ձևերով:

գ) Ցուցականների երկու տիպերի խառնուրդ ունեցող բարբառներ, ինչպիսին է, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառը:

Բոլոր դեպքերում պարզ է, որ նշված ցուցական դերանունների թեք հոլովաձևերը բարբառներում միշտ ունեն առարկայական, այսինքն՝ սա, դա, նա դերանունների իմաստ:

Ինչ վերաբերում է ցուցական դերանունների թեք հոլովաձևերում առաջնալեզվային պայթականի ներմուծման խնդրին, ապա կասկած չունենք, որ այն հնչյունական հավելում է և ոչ թե այդ կամ դա դերանվան հոլովաձևի արտահայտություն: Բայց չենք կարծում, թե այդ ներմուծումը սկիզբ է առել նրա կամ այնու ձևերից և ապա տարածվել նաև մյուս ձևերում:

Բայազետի բարբառում երևույթի դիտարկումը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ էսի և էնի դերանունների ըստու և ընդու սեռականներում առաջնալեզվային հավելական հնչյունի առկայությունը նախ և առաջ հետևանք է էտի դերանվան ըտու օրինաչափ սեռականի համաբանական ազդեցության, ընդ որում՝ ընդու ձևում

ներմուծված պայթականի ձայնեղութիւնը ակնհայտորեն հետեւանք է ն ձայնորդի ազդեցութեան: Չենք բացառում, որ պայթականի ներմուծման հարցում կարող է դեր խաղացած լինել և այն հանգամանքը, որ Բայազետի բարբառում (ինչպես և այլ բարբառներում) թե՛ ս, թե՛ ն հնչյուններից հետո նկատվում է տ – ի, դ – ի հավելման միտում, ինչպես՝ պէստ (պէս), կըբաստ (ռուս. կալբասա), հուստակ (հյուս), ծնդըր (ծանր), մնդըր (մանր), սնդըր (սանր), թունդիր (թոնիր): Սակայն առավել կարևորում ենք մեկ այլ իրողութիւն: Արդի գրական արևելահայերենում մենք դիտարկում ենք հնչյունաբանական մի այսպիսի օրինաչափութիւն. միայն ձայնավորից բաղկացած վանկ հնարավոր է երեք դեպքում. ա) բառասկզբում, եթե ձայնավորին հաջորդում է մեկ բաղաձայն (ասել, էջանշան, իմանալ, օտար, ուրախ), բ) որևէ դիրքում, եթե բառում իրար են հանդիպում երկու ձայնավորներ (էի, չէի, էակ, բերել, կակառ, Լաոսի, Լաուրա), գ) միահնչյուն բառում (է,ու): Գրական հայերենում ը ձայնավորը երբեք մեկ այլ ձայնավորի չի նախորդում, բառասկզբում մեկ բաղաձայնից առաջ չի հանդիպում և առանձին իբրև բառ հանդես չի գալիս, հետեւաբար՝ ը – ն երբեք ինքնուրույն վանկ չի դառնում: Այդպես է և Բայազետի բարբառում: Նշանակում է՝ էսի > ըսու, էնի > ընու ձևերը Բայազետի բարբառում դառնում են անհնար՝ բարբառի օրենքներին հակասող վանկակազմութեան (ը – սու, ը – նու) պատճառով: Ահա թե ինչու՝ վիճակը շտկվել է տ – ի ներմուծման միջոցով ը – ից հետո բաղաձայնական խմբի ձևավորումով, որին նպաստել են նախորդ երկու հանգամանքները¹⁷⁷: Մեր դիտարկման ճշմարտացիութիւնն է հավաստում Բայազետի բարբառի նաև հետեւյալ իրողութիւնը. երբ էսի, էտի, էնի դերանունների՝ ը ձայնավորով սկսվող ձևերում (ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց և այլն) առաջին բաղաձայնից հետո ներմուծվում է ցուցականութիւնն ընդգծող ա տարրը, մեկ բաղաձայնից առաջ դիրքը ը – ի համար դառնում է անհնար, և այն փոխարինվում է է հնչյունով, իսկ ն – ից հեռացած դ – ին փոխարինում է նախնական տ – ն՝ էսատու, էտատու, էնատու, էսատոնց, էտատոնց, էնատոնց և այլն: Ի դեպ, համանման իրողութիւնն դիտարկում ենք և գրաբարում: Այսպես, երբ գրաբարյան ինն թվականի թեք ձևերում ի ձայնավորը շեշտից զրկվում էր, տեղի էր ունենում ի > ը փոփոխութիւն (ըննի, յըննէ, ըննից), բայց երբ ը – ն պիտի հայտնվեր մեկ բաղաձայնից առաջ, նման փոփոխութիւնն տեղի չէր ունենում (ինունք, զինունս): Այդպես նաև բառասկզբի ի, ու շեշտակիր ձայնավորները, մեկ բաղաձայնից առաջ լինելով, շեշտազրկվելով չէին հնչյունափոխվում (իթ – իթի, իլ – իլոյ, ութ – ութի, ուլ – ուլու), իսկ երկու բաղաձայնից առաջ հնչյունափոխվում էին (իդձ – ըղձալ, ինձ – ընձենի, ումպ – ըմպել,):

¹⁷⁷ Թվում է, թե ասվածին կարող են հակասել ըտու (ը – տու) սեռականը և դրանից կազմված ձևերը (ըտուց, ըտով, ըտոնք ևլն), սակայն նախ այս դիրքը միակն է, որտեղ ը – ին հաջորդում է մեկ բաղաձայն (ուստի այն չէր կարող խանգարել ընդհանուր օրինաչափութեանը), և բացի այդ՝ տ – ի համար ամենափոքր երկարաձգումն իսկ կարող է ընկալվել իբրև ըտ – տու օրինաչափ վանկակառույց:

Բայագետի բարբառում ցուցական դերանունների սեռական հոլովածներում առաջնալեզվային պայթականի ներմուծման հանգամանքների վերհանումը թույլ է տալիս նույն տեսանկյունով անդրադառնալ այլ բարբառների իրողություններին: Այսպես, թվում է՝ սխալված չենք լինի, եթե նկատենք, որ Վանի բարբառի իսոր, ինոր սեռականներում առաջնալեզվային պայթականի ներմուծումը անհրաժեշտ չի եղել, քանի որ բառասկզբում առկա է ոչ թե ը, այլ ի: Մինչդեռ Դիադինի և Արարատյան բարբառներում այդ ներմուծումը առկա է և ուղեկցվում է բառասկզբի ը ձայնավորով (ըստոր, ընդոր, ըստուր, ընդուր): Իսկ Մշո բարբառում իդա դերանվան իդոր սեռականում մեկ բաղաձայնից առաջ ունենք ի, մինչդեռ ինա դերանվան ընդոր սեռականում ի > ը փոփոխությունն ուղեկցվում է պայթականի ներմուծմամբ և բաղաձայնական խմբի ձևավորումով: Բնականաբար, տարբեր բարբառներում այս, այդ, այն տիպի դերանունների թեք ձևերում տ (դ) հնչյունի ներմուծումը կամ դրա բացակայությունը կարող է պատճառաբանված լինել տարբեր հանգամանքներով, սակայն Բայագետի և այլ բարբառների իրողությունները վկայում են, որ երևույթը հիմնականում պետք է պայմանավորել տվյալ բարբառի հնչյունաբանական յուրահատկություններով, հնչյունական փոխազդեցություններով:

Ասվածից եզրակացնում ենք, որ հայերենի բարբառներում ցուցական դերանունների՝ նախընթաց որևէ ձայնավորով (կամ երկբարբառով) և ը ձայնորդով ավարտվող սեռականի ձևերը (նաև մնացած բոլոր հոլովածները), ինչպես նաև տ հնչյունի ներմուծում ունեցող ձևերը, որպես կանոն, վերաբերում են ցուցականների այս, այդ, այն խմբին, իսկ ը ձայնորդով և նրան հաջորդող ձայնավորով ավարտվող սեռականները (նաև մյուս հոլովածները) վերաբերում են ցուցականների սա, դա, նա խմբին: Այս իմաստով ակնհայտ է առնչակցությունը գրաբարյան համապատասխան ձևերին՝ այս - այսր կամ այսորիկ, սա - սորա: Առանձին բարբառներում դիտարկվում են միաձուլված, ազդեցությունների հետևանքով առաջացած ձևեր: Այս, այդ, այն ցուցականների բարբառային ձևերում (ուղիղ և թեք) իրենց արձագանքներն ունեն հայագետների նշած հնագույն արմատական ձևերի ո հնչյունը, այդ դերանունների գրաբարյան երկար հոլովածների որ և իկ կազմիչները: Ինչ վերաբերում է հիմնականում արևելյան բարբառներում այս, այն ցուցականների համապատասխան թեք ձևերում տ (դ) - ի ներմուծմանը, ապա այն ամենայն հավանականությամբ արդյունք է այդ դերանվան համապատասխան ձևերի համաբանական ազդեցության, որին թերևս նպաստում են նաև բարբառային հնչյունաբանական որոշակի իրողություններ:

Բայի սեռը Բայագետի բարբառում

Բարբառներում բայի սեռի դրսևորման եղանակները ավելի բազմազան են: Սրանցում անցողականություն-անանցողականություն հակադրությունը թե՛ ըստ լծորդությունների և թե՛ ըստ բայաձևերի միշտ է, որ նշույթավորված է: Սեռի կարգը, ինչպես ցույց են տալիս դիտարկումները, կարող է ձևային որևէ ցուցիչ չունենալ և հասկանալի դառնալ միայն բայիմաստից, կարող է արտահայտվել ածանցմամբ, բայական համապատասխան վերջավորություններով և, վերջապես, շարահյուսական միջոցներով:

Բայագետի բարբառում բայի սեռը միայն բայիմաստով հասկանալի է երկու դեպքում.

ա) Երբ սեռային ցուցիչ չունեցող բայը ներկայացնում է ակտիվ ներգործություն իմաստ ունեցող այնպիսի գործողություն, որը, ըստ խոսողի, ինքնին կատարվել է կարող և պահանջում է կրող առարկա, օրինակ՝ [^]նել, [^]ունել, [^]բռնել, [^]բրել, [^]բլտել, [^]բլթնել, [^]օվալ, [^]օղնալ, [^]առսել, գուքել, թօղել, լըցել, խառնել, ծ[^]խել, կ[^]խել, կ[^]թալ, կըրել, հ[^]իմանալ, հ[^]իշկալ, ձ[^]եվել, ճ[^]րել, մօռթել, յերքել, նէրկել, շըպըռտել, չըռթել, պ[^]խել, ջըրել, սընդըխտել, տ[^]նել, ցանել, ուտել, փօրել, քանդել, օլըրել և այլն: Հասկանալի է, որ այս կարգի բոլոր բայերը ներգործական սեռի են:

բ) Երբ սեռային ցուցիչ չունեցող բայը ներկայացնում է ակտիվ ներգործության իմաստ չունեցող, ինչպես նաև, ըստ խոսողի, ինքնին կատարվող գործողություն, օրինակ՝ [^]ճել, [^]սըռել, [^]բրել, [^]օրփըննել, բօռալ, բօյօվնալ, բ[^]անցըրնալ, բըխկալ, [^]բլխկըմել, դիբել, էրէվալ, թախկել, թավըլել, թըմբըրել, թըռնել, լօկընալ, խըռօվել, ծըղզալ, ծ[^]խկել, ծըլել, կ[^]դղել, մօլըրել, վազնել, ցավալ, [^]քլօրնալ, բ[^]լլիչել, բըկըռտալ, գէժըռել, [^]բլլիլըլըրել, գաբընել, թէլկըտալ, լըփօփել, լօճել, կ[^]րկըմել, կըզել, հ[^]իշնել, ճըֆտել, մըլթնել, շըշմել և այլն: Պարզ է, որ այս կարգի բոլոր բայերն էլ չեզոք սեռի են:

Սեռի կարգը ածանցմամբ ևս ունի դրսևորման երկու եղանակ.

ա) Պատճառական ցն ածանցը առավելաբար ձևավորում է անցողական՝ ներգործական սեռի բայեր: Այս ածանցով սովորաբար չեզոք սեռի բայերը (իհարկե ոչ բոլոր) վերածվում են ներգործականների (թըռնել – թըռցընել), իսկ ներգործական սեռի բայերը, ստանալով այդ ածանցը, իրենց սեռը չեն փոխում (խըմել – խըմցընել):

բ) Կրավորական (երբեմն նաև՝ բաղադրական) վ ածանցի առկայությունը պայմանավորում է բայի կրավորական կամ չեզոք սեռ, այսինքն՝ վ ածանց ունեն միայն անանցողական բայերը (բ[^]ըռվել, կըրվել, գըժվել): Ներգործական սեռի բայերը, այս

ածանցը ստանալով, վերածվում են կա՛մ կրավորականների, կա՛մ չեզոքների (տըփել – տըփվել, նեղել – նեղվել):

Բայական վերջավորութուններով սեռի կարգն արտահայտելը, ինչպես հայտնի է, բնորոշ էր գրաբարին, սակայն այդ իրողութունը համընդհանուր չէր (չէր ընդգրկում բոլոր ժամանակաձևերը և բոլոր լծորդութունները), և հաճախ խոնարհման ձևի և բայի սեռի միջև չկար համապատասխանություն¹⁷⁸: Այդպես է իրավիճակը նաև Բայազետի բարբառում, որտեղ ներգործածե և կրավորածե վերջավորութուններ տարբերակվում են անցյալ կատարյալում (ներգ. ի, իր, -/եց, ինք, իք, ին և կրավ. ա, ար, ավ, անք, արք, ան), ըղձական, ենթադրական և հարկադրական ապառնիների եզակի թվի երրորդ դեմքում (ներգ. ա և կրավ. ի), եզակի հրամայականում (ներգ. ա և կրավ. ի): Ընդ որում՝ այդ տարբերակումը չի վերաբերում Ա խոնարհման պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող բայերին (գ՛օվալ – գ՛օվացի, քէլալ – քէլացի, ծըմըրկըտալ – ծըմըրկըտացի): Այս խոնարհման ն (ան)¹⁷⁹, էն ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են կրավորածե, սակայն այդտեղ դեր է խաղում ոչ թե բայի սեռը, այլ կազմութունը, և ներգործական ու չեզոք բայերը խոնարհվում են նույն կերպ (խասկընալ – խասկըցա, մօտկընալ – մօտկըցա, ունէնալ – ունէցա, վախէնալ – վախէցա. ըղձ. խասկընա, մօտկընա, ունէնա, վախէնա): Ընդհանրապես, Ա խոնարհման բոլոր բայերը բոլոր ժամանակաձևերում, բացի անցյալ կատարյալը, խոնարհվում են տվյալ ժամանակաձևին հատուկ միանման ձևով: Փաստորեն, Ա խոնարհման բայերի խոնարհման համակարգում վերջավորութունները սեռի արտահայտման դեր չունեն: Այդպես է նաև Ե խոնարհման ն ածանց ունեցող բայերի դեպքում, որոնք, սեռից անկախ, խոնարհվում են կրավորածե (անց. կատ.՝ գ՛ըթա /գ՛ըթնել/, մըտա /մըղնել/. ըղձ.՝ գ՛ըթնի, մըղնի): Պատճառական ածանց ունեցող բոլոր բայերն էլ, անկախ սեռից, խոնարհվում են ներգործածե (անց. կատ.՝ կուրցըրի, կուրցըրի, կուրցըրեց. խասկըցըրի, խասկըցըրի, խասկըցըրեց. դ՛օխծըրի, դ՛օխծըրի, դ՛օխծըրեց. ըղձ.՝ կուրցընա, խասկըցընա, դ՛օխծընա): Այսպիսով, ներգործածե և կրավորածե վերջավորութունները սեռային տարբերակման դեր են կատարում Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական և կրավորական ածանց ունեցող բայերի դեպքում: Ըստ այդմ՝ պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող ներգործական սեռի բայերը խոնարհվում են ներգործածե (անց. կատ.՝ թափի/թափեցի, թափի/թափեցի, թափեց. խափըռտի, խափըռտի, խափըռտեց. ըղձ.՝ թափա, խափըռտա): Նույն այդ կարգի չեզոք սեռի բայերը խոնարհվում են կրավորածե (անց. կատ.՝ մըռսա, մըռսար, մըռսավ. գէժըռա, գէժըռար, գէժըռավ. պ՛տըռտավ, պ՛տըռտան. թօռմըռտավ, թօռմըռտան, խընթըրվորա, խընթըրվորար, խընթըրվորավ. ըղձ.՝ մըռսի, գէժըռի, պ՛տըռտի, թօռմըռտի, խընթըրվորի): Բացառութուն են կազմում երկու խումբ բայեր, որոնք,

¹⁷⁸ Տե՛ս Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Ե., 1976, էջ 104-105:

¹⁷⁹ Համապատասխանում է գրաբարյան և արդի հայերենի ան ածանցին. խասկընալ – հասկանալ, հէրկընալ – երկայնանալ:

լինելով չեզոք, այնուամենայնիվ խոնարհվում են ներգործածել: Նման բայերի առաջին խումբը կազմում են բնության երևույթներ ցույց տվող այնպիսի բայերը, որոնք դիմավոր ձևերում գործածվում են միայն եզակի թվի երրորդ դեմքով. ^{մբել}, ^{մբըռտել}, ^{րեվել}, ^{ճ՛ընել}, ^{մբբըլկել}, ^{պ՛ուգել}, ^{մբթընդել}: Թվում է՝ այստեղ դեր ունի մարդկանց նախնական պատկերացումը երկնային ուժերի վերաբերյալ, և, օրինակ, «Հէրէկ ս՛րերը ճ՛ընեց» տիպի նախադասութիւններում ենթադրվում է երկնային ուժի գործողութիւն, որն ունի կրող առարկա: Երկրորդ խումբը կազմում են այնպիսի բայեր, որոնց ցույց տված գործողութիւնը իբրև հետևանք չի հանգեցնում առարկայի նոր վիճակի: Օրինակ, եթե նստել գործողութիւնն արդյունքը այդ գործողութիւնը կատարողի նստած վիճակն է, ապա գ՛անգըտել կամ հ՛նստել գործողութիւնը այն կատարողի հետևանքային վիճակ չի ենթադրում: Այլ կերպ ասած՝ եթե «Ճիժը նըստավ» նախադասութիւնը հայտնում է, որ երեխան կատարել է նստելու գործողութիւնը և գտնվում է նստած վիճակում, ապա «Ճիժը հնստեց» նախադասութիւնը ընդամենը վկայում է, որ երեխան չորեքթաթ քայլել է, բայց որևէ վիճակի մասին խոսք չի կարող: Չեզոք սեռի ներգործածել խոնարհվող այս բայերից են՝ ^{նխատել}, ^{գ՛անգըտել}, ^{բ՛անել}, ^{բ՛էտըռկել}, ^{բ՛ըլկել}, ^{գննվըլկել}, ^{թննիկել}, ^{թըրքել}, ^{լօնքել}, ^{խընչել}, ^{խօքէսխընել}, ^{ծըլկել}, ^{կէյբըթել}, ^{հնստել} և այլն: Այսպիսով, պարզվում է՝ Ե խոնարհման չեզոք սեռի պարզ (մասամբ նաև՝ բազմապատկական ածանց ունեցող) բայերը կարող են խոնարհվել ներգործածել կամ կրավորաձև՝ ըստ իրենց իմաստային յուրահատկութիւն. եթե նման բայերը ենթադրում են համապատասխան դրութիւն կամ վիճակ, ապա խոնարհվում են կրավորաձև, իսկ եթե չեն ենթադրում, ապա խոնարհվում են ներգործածել: Հետաքրքրական է նաև, որ կրավորաձև խոնարհվող բայերը ունենում են հարակատար դերբայի ձևեր և կարող են դառնալ որոշիչ կամ հանդես գալ դիմավոր ժամանակաձևի կազմում (քընուկ տըղա, քընուկ եմ), մինչդեռ ներգործածել խոնարհվող և վիճակ ու դրութիւն չենթադրող չեզոք բայերը հարակատար դերբայի ձևեր չեն ունենում:

Կրավորաձև են խոնարհվում վ ածանց ունեցող բոլոր բայերը՝ իբրև անանցողական (չեզոք կամ կրավորական) բայեր (անց. կատ.՝ նեղվա, նեղվար, նեղվալ. բննօժվա, բննօժվար, բննօժվալ. տըփվա, տըփվար, տըփվալ. ըղձ.՝ նեղվի, բննօժվի, տըփվի): Այսպիսով, ներգործածել և կրավորաձև խոնարհումները բայի սեռային պատկանելութիւն ցուցիչ են դառնում միայն Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական և կրավորական ածանց ունեցող բայերի խոնարհման համակարգում և այն էլ՝ ոչ բոլոր դեպքերում: Ընդ որում՝ համապատասխան ժամանակաձևերում այս խմբի ներգործական բայերը խոնարհվում են ներգործածել, իսկ չեզոք (որոշ բացառութիւններով) և կրավորական սեռերի բայերը՝ կրավորաձև: Եթե նկատի ունենանք, որ պատճառական

բայերը ևս խոնարհվում են ներգործածե, կարելի է ասել, որ անցողական բայերը խոնարհվում են ներգործածե, իսկ անանցողական բայերը՝ կրավորածե:

Սակայն այս ամենից զատ, բարբառումս կան բայեր, որոնք հիշյալ ժամանակաձևերում կարող են խոնարհվել և՛ ներգործածե (արտահայտելով ներգործական սեռի իմաստ), և՛ կրավորածե (արտահայտելով չեզոք կամ կրավորական սեռի իմաստ), օրինակ՝ ջ՛ առթեց (ջարդեց) - ջ՛ առթավ (ջարդվեց). ըղձ. ջ՛ առթա (ջարդի) - ջ՛ առթի (ջ՛արդվի). հրամ. ջ՛առթա՛ (ջարդի՛ր) - ջ՛առթի՛ (ջարդվի՛ր): Այդպիսիք են այն բայերը, որոնց ցույց տված իրողությունը խոսողների պատկերացմամբ կարող է կատարվել ինչպես ակտիվ ներգործության միջոցով, այնպես էլ ինքնիրեն, օրինակ՝ ծառի ճյուղը կարող է ինչ-որ մեկը ջարդել, բայց ճյուղը կարող է և ինքնիրեն ջարդվել: Նման բայերից են հետևյալները. ՚լրթուել, բ՛լնթել, բլթել, թացօտել, թափել, թափլուտել, թլմել, թլրբել, թլուչել (թրջել), ճլլխել, լօխկել, խարամել, խլխմել, խլուչել, խլրբել, խողօտել, ծլռել, կլղրել, կօղրել, կլխօտել, կ՛վճօտել, ճօռթել, ճլմլուտել, մ՛շել, մլխտլուել, մլրթուել, շլռճել, պլնդել, ջ՛առթել, վառել և այլն:

Այս կարգի բայերը այլ ժամանակաձևերում նույն ձևով կարող են արտահայտել ինչպես ներգործականության, այնպես էլ չեզոքության կամ կրավորականության իմաստներ: Օրինակ, «Յես քե խառցընում եմ՝ էս բ՛աժակը վո՞րն ա կօղրե, դ՛ուս ՚սում ես՝ հիրան-հիրան ա կօղրե, բ՛այց յես գիղում եմ, վոր էտի քօ ճ՛եռօվ ա կօղրե» նախադասության մեջ կօղրել (կտարել) բայի առաջին կիրառությունը ներգործական սեռ ունի (ո՞վ է կտարել), երկրորդ կիրառությունը՝ չեզոք սեռ (ինքնիրեն է կտարվել), երրորդ կիրառությունը՝ կրավորական սեռ (ինչ-որ մեկի կողմից է կտարվել): Այսպիսով, նման դեպքերում էլ բայի սեռը որոշվում է շարահյուսական հարաբերություններով:

Խոսքում կամ խոսքից դուրս բայի սեռի դրսևորման տարբեր եղանակները կարող են զուգորդվել: Օրինակ, անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում վ կրավորական ածանցը միշտ զուգորդվում է կրավորածե վերջավորություններով, նույն այդ ժամանակաձևում ներգործական և չեզոք սեռային իմաստները որոշակի դեպքերում արտահայտվում են համապատասխան վերջավորություններով, խոսքում երեք սեռերի հստակ արտահայտմանը հաճախ նպաստում են շարահյուսական հարաբերությունները:

Բայազետի բարբառում ներգործական սեռի են Ե խոնարհման պարզ բայերի մեծ մասը (խծել, ՚ծել, ՚ղել, ՚սել, ՚վել, ՚վիրել, բ՛լոնել, բլչտել, բ՛լրել, գ՛լգել, գ՛լթել, դ՛առսել, դ՛իգել, թօղել, թալնել, լիգել, լլցել, խանել, խօրել, խուզել, ծ՛խել, կլրլնգել, կ՛պել, հավքել, ճ՛րել, մ՛քրել, շ՛րել, շինել, չափել, պ՛խել, ջ՛լրել, սլղոցել, տլչել, ցանել, ուտել, փագել, քանդել և այլն), բազմապատկական ածանց ունեցող բայեր (բ՛լնթլուտել, թափլուտել, ժլխլլուտել, ժօղլուտել, լօխպլուտել, խափլուտել, ծ՛կլլուտել, կ՛պլլուտել, հ՛ավքլլուտել, ճլղլլուտել, պլչկլլուտել, սլլխմլլուտել, սլլուփլլուտել, փլլուլլուտել, փագլլուտել, կլտլլուտել, ճլմլլուտել, սլլնդլլուտել, ճ՛նգլլութել, ծէսկել, կօղլլոճել), ն ածանց ունեցող

բայեր (նեկ, ձնեկ, գլթնեկ, գլնեկ, խաքնեկ, տնեկ), պատճառական ածանց ունեցող գրեթե բոլոր բայերը, Ա խոնարհման սակավաթիվ բայեր (բանալ, գիդալ, լըվալ, կնթալ, խասկընալ, մօռնալ, խօստանալ, հիմանալ, ուրանալ, կըմկըմալ, հիշկըռտալ, լրածալ, գովալ, լըսալ, կնալ): Ներգործածև և կրավորածև խոնարհումներ տարբերակող ժամանակաձևերում ներգործական սեռի բայերը առավելաբար խոնարհվում են ներգործածև: Կրավորածև են խոնարհվում Ե խոնարհման և ածանց ունեցող բայերը (անց. կատ.՝ ձնեկ - ձա, գլթնեկ - գլթա, խաքնեկ - խաքա, ըղձ. ձնի, գլթնի, խաքնի), միայն անցյալ կատարյալում՝ Ա խոնարհման ածանցավոր բայերը (խասկընալ - խասկըցա, մօռնալ - մօռցա, խօստանալ - խօստացա, հիմանալ - հիմացա, ուրանալ - ուրացա) և մի շարք անկանոն բայեր (գիդալ - գիցա, կնալ - կնցա, խաղալ - խախծա):

Չեզոք սեռի են Ա խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերի մեծ մասը (վատալ, քլօրնալ, ղգուկնալ, բօբբուալ, բանցըրնալ, բըշկըտալ, ծըմըրկըտալ, ճըլճըլալ, խըռխըռալ, գըմփգըմփալ, դանալ, գարքանալ, գատընալ, գօրէնալ, էթալ, թափօվնալ, թուկնալ, թօփալ, լօկընալ, խըշխըշալ, ծըվընալ, ծըղգալ, կաթալ, քէլալ և այլն), Ե խոնարհման պարզ բայերի մի փոքր խումբ (բրեկ, ձեկ, բուսեկ, էրէցեկ, բօրփըսնեկ, թախեկ, թավըեկ, թըմբըրեկ, թօմեկ, խըռօվեկ, խընձըրեկ, խավըեկ, ծըլեկ, ծընեկ, կղղեկ, կուրեկ, խատեկ, խընգըրեկ, մօլըրեկ, մըռսեկ, նեխեկ, ուռեկ, ցամքեկ, փըղեկ, բանեկ, բննրիչեկ, բէզըրեկ, բըժըժեկ, գըխկըմեկ, գօլեկ և այլն), և ածանց ունեցող բայերի մեծ մասը (հըլնեկ, հիշնեկ, մըղնեկ, թըռնեկ, մեռնեկ, փախնեկ, հընցնեկ, հընգընեկ, խասնեկ), վոր ածանց ունեցող բոլոր բայերը (ննգըգվորեկ, գըլթըգվորեկ, ծնդըրվորեկ, կըսկըձվորեկ, մըռթըշվորեկ, խընթըրվորեկ և այլն), ցն ածանց ունեցող սակավաթիվ բայեր (բըլբըլցընեկ, խըռըցընեկ, գօխձընեկ, փընչըցընեկ, Ֆըշֆըշցընեկ), բաղադրական վ ածանց ունեցող բայերը (բննօժեկ, գըժեկ, գըխմըվեկ, թննսըվեկ, օցիփըշվեկ, գըխտըփըշվեկ, քամբըխվեկ, ճըբըղվեկ, թէդըրափօխվեկ, լըռճըկվեկ, հանդըռկըրվեկ, մէգնըվեկ, մօմըզվեկ): Բայագետի բարբառում շատ ներգործական բայեր, ստանալով վ ածանց, առավելաբար արտահայտում են չեզոք սեռի իմաստ՝ ձևավորելով կրավորակերպ չեզոք բայեր¹⁸⁰: Սրանք կարող են ցույց տալ անձի ֆիզիկական (օլըրվեկ, ղգաղվեկ, գընդըրվեկ, դըզվեկ, էրկուտըգվեկ, թախտըփվեկ, ծղըռտըրվեկ, կըլօրվեկ, կըսկըրվեկ, ճըկտըրվեկ, մշվեկ, կըտըռտըրվեկ, չարչըրվեկ, ըսպանվեկ /չատ չարչարվեկ/), հոգեկան (նեղվեկ, հարմըրվեկ, թննվեկ, լըկըստըրվեկ, մէրվեկ, շխվեկ, վէրցըրվեկ, փօխվեկ, քաշվեկ,

¹⁸⁰ Նկատենք, որ գրական արևելահայերենում կրավորական սեռի բայերի մեծ մասը ունի չեզոք սեռի իմաստով գործածվելու ունակություն: Տե՛ս Ս.Աբրահամյան, Ն.Պառնասյան, Հ.Օհանյան, Փամանակակից Հայոց լեզու, հ. 2, Ե., 1974, էջ 295:

քրտնըվել, խափնըվել) վիճակ կամ փոփոխություն, դրուծյան փոփոխություն (թալնըվել, կ'ըքըվել, կ'ընըվել, նըշանվել, բ'աժվել, պըսագվել), առարկայի վիճակի փոփոխություն (բ'ասվել, լըցվել, դ'առտըգվել, ժըժնըվել, լըղվել, լըղօղվել, լըպկըվել, խըթվել, խօղվել, ծըռմըռվել, ծըռվել, կիսվել, ճըղվել, շուլըլվել, չըքվել /խըրվել/, ջ'օկվել, սըթվել, տընգըրվել, փագվել): Առանձին խմբեր են կազմում անդրադարձ (դըրըստըրվել, գուքըվել, թըրաշվել, կօգվել, հանգըրվել, պըռտըրվել, պուդըրվել, քըսվել, ս'ընըվել, սըրփըրվել, փալնըվել, լըվասվել, ս'նդըրվել), փոխադարձ (պ'չպըչվել, գ'ըրկըրվել, փատըտվել), համատեղ գործողության իմաստ ունեցող (հ'ավքըրվել, հ'ավքըռտըրվել, մ'տեղվել, ջ'հըգըրվել, շ'ըրվել) բայերը:

Ձեզոք սեռի Ա խոնարհման պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են ներգործածե, իսկ ն (ան), էն ածանց ունեցող բայերը՝ կրավորածե: Ե խոնարհման չեզոք սեռի բայերից համապատասխան ձևերում ներգործածե են խոնարհվում վիճակ և դրուծյուն չենթադրող պարզ բայերը, ցն ածանց ունեցող բայերը, իսկ մյուս պարզ բայերը, ն, վոր և վ ածանց ունեցողները խոնարհվում են կրավորածե:

Կրավորական սեռի իմաստը Բայագետի բարբառում արտահայտվում է շատ ավելի թույլ, քան գրական հայերենում: Ընդհանրապես, բարբառում սովորաբար կրավորական բայ կամ ձև գործածվում է ոչ թե ցույց տալու համար, որ մի առարկա ազդվում է մեկ այլ առարկայի կողմից, այլ ընդամենը ներկայացնելու, որ տվյալ առարկայի հետ ինչ-որ բան է կատարվում, ուստի նախադասության մեջ ավելի սովորական է գործողության կատարման պատճառը կամ միջոցը, քան ներգործման խնդիրը¹⁸¹: Գուցե բնության երևույթների անվանումները դիտվեն իբրև ներգործման խնդիր հետևյալ կարգի նախադասություններում. «Դ'ուռը քամուց բ'ասվավ», «Ցօրենի դ'աշտը ղեվից խանձըվե»: Սակայն այդ նախադասություններում քամուց և ղեվից անդամները նույն հաջողությանը կարող են ընկալվել իբրև պատճառի պարագա, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ բնության այդ երևույթները որևէ գործողություն չեն ծավալում, նրանք գոյություն ունեն և կարող են պատճառ դառնալ զանազան իրողությունների («Դ'ուռը ուժեղ քամի յա, դ'ուռը քամուց բ'ասվավ», «Էս քանօրը մէ կ'թ' նձըրեվ չէկավ, ցօրենի դ'աշտը ղեվից խանձըվե»): Ի դեպ, նման նախադասություններում, առանց առարկաների հարաբերությունների փոփոխության, կարող են գործածվել նաև չեզոք սեռի բայեր, ինչպես՝ «Դ'ուռը քամուց հիրար էկավ», «Ցօրենի դ'աշտը ղեվից կըռնձե»: Իսկ երբ կրավորական կառույցի նախադասության գործողության բուն կատարողը անձ է, ապա այն նախադասության մեջ որպես կանոն չի արտահայտվում («Վառթիվորին բօլ

¹⁸¹ Ընդհանրապես, լեզուներում ներգործման խնդիրը սովորաբար քիչ գործածական է: Տե՛ս Մ.Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1989, էջ 213:

Ջրը վանք», «էրէվում՝ դ՛ու հէսօր էլի կը տըրփուես», «Հէսօր խանութից իրեք կիլօ պիսօք ա բ՛էրվե»): Կրավորական կառուցցի նման նախադասութիւններում կարող են դրսևորվել տարբեր պարագաներ («Քօ պնճառօվ ընդու խառսը խըրկըվալ», «էտ դիվանին քօ անէլօվ ա պնտի տնկը դ՛ըրվե», «Ընդու մեխկօվ յես շնտ ծէսկըվա») կամ միջոցի խնդիր («էտ անրադը քօ ձ՛եռօվ պըտի բ՛ասվի»): Այնուամենայնիվ, հագվադեպ հանդիպում է անձի անունով արտահայտված ներգործման խնդիր, որը և դրվում է բացառական հորովով. «Դ՛ու էլի ընդուց բ՛ըշտըվար», «Դ՛ու Սիմոնից կըրվար, Սիմոնն էլ՝ Վառթանից»:

Հր. Աճառյանը իր «Քննութիւնն Վանի բարբառի» աշխատութեան մեջ նկատում է, որ այդ բարբառում կրավորական բայերը գործածվում են նաև իբրև կարողական բայ, ինչպես՝ էրթնլ - էրթնցվել, կյնլ - կյնցվել, էլնել - էլնըվել, տալ - տըրվել, էճնել - էճնըվել: Հեղինակը չի մանրամասնում, սակայն նրա բերած նախադասութիւնների օրինակներում այդ բայերը գործածված են միայն երրորդ դեմքով¹⁸²: Նման իրողութիւնն դրսևորվում է և Բայագետի բարբառում: Այստեղ կրավորական բայերի երրորդ դեմքով արտահայտվում է երկու կարգի իրողութիւնն.

ա) Պարբերաբար կրկնվող, օրինաչափ երևույթ, սահմանված կարգ, ինչպես՝ Կառտօլը մնյիսին ա ցանվում. Կօվը օրը էրկու դնն ա կըթվում. Խառսը խօր տընից նըվազօվ ա դ՛ուս բ՛էրվում. Յօրղընները դ՛առսըվում են դօշկընէրի վըրէն. Բըլօջի թույնը Ջրի մէջը բ՛ասվում, նոր սըրըսկըվում քօլէրին. Հառէչ խաշլամէն ա քաշվում, նոր յեսօ՝ քուֆտէն. Հիշկա սօրվի՝ էս խամուղը այսենց նըստըսվում էս տըրումբի վըրէն. Ըտու մնսին էլ յե՞փ ա խօսըսվում. Սէրվանդը պնտի տնկն ա դ՛ըրվում. Վատ բ՛անը հա յէլ անըսվում:

բ) Նպատակ, կարելիութիւն, անհրաժեշտութիւն կամ պարտադրողականութիւն, ինչպես. Հէսօր հիրկուն էթըսվում խառս ուղէլու. էդ մնսին պըտի գ՛ըրըսվի. Ըտօվ կըրիշն չըլնըսվի. էտ գ՛ըթլօվ ճնշ չուտըսվի. Ընդու անուկը յեփ ա խասկըսվո՞ւմ. էտ պնրանը պըտի կննըըսվի. Ուրեմ էս փողի կէսը տնլըսվում անըըզնէրին, կէսը մընում ձ՛եզի. Հ՛էքուց ձ՛եզի կնսըսվի՝ ինչ պըտի անէք. էտենց թըխտերը էսենց գ՛ըրջօվ չըգ՛ըրըսվում. Հ՛իրկուն սնղ շօրերը պըտի նեռս բ՛էրըսվի. Վայթէ էստնրի բօստան

¹⁸² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննութիւնն Վանի բարբառի, էջ 183:

չըփօրըսվի. Տններն էնքան մանրըր են՝ լավ չըկնոթըսվում. Խավէրին հէսօր կուտ տնըսվո՞ւմ. էտ յանօվ մեր դ՛ուռ չըգ՛ալըսվում::

Եթե առաջին կարգի դեպքերում արձանագրվում է օրինաչափությունը կամ կարգը, ապա երկրորդներում ներկայացվում է ընդհանուրին վերաբերող կարելիություն կամ անհրաժեշտություն:

Հետաքրքրական է նշված կարգի կիրառություններ ունեցող բայերի կազմությունը: Որպես կանոն, սկզբնաձևային չեզոք սեռի բայերը վ՝ ածանց ստանում են պատճառականի հիմքի վրա. նըստել ~ նըստըցընել ~ նըստըսվել, կննճընալ ~ կննճըցընել ~ կննճըսվել, բ՛անցըրնալ ~ բ՛անցըրցընել ~ բ՛անցըրցըվել: Թերևս սրանց նմանությամբ վ՝ ածանցով այսպես կոչված «կարողական» բայեր կազմվել են նաև ներգործական ու չեզոք այնպիսի բայերից, որոնք բարբառումս պատճառականի ձևեր չունեն կամ նման կերպով չէին կարող ունենալ. օրինակ՝ նսել ~ նսըսվել, հ՛ըլնել ~ հ՛ըլնըսվել, էթալ ~ էթըսվել, գ՛ալ ~ գ՛ալըսվել, տալ ~ տնըսվել, գ՛ըրել ~ գ՛ըրըսվել, փօրել ~ փօրըսվել, ուտել ~ ուտըսվել և այլն:

Ի դեպ, պատճառականներից ձևավորված կրավորական բայերի այլ կիրառություններ բարբառումս, որպես կանոն, չեն հանդիպում:

Կրավորական սեռի բոլոր բայերը համապատասխան ժամանակաձևերում խոնարհվում են միայն կրավորաձև:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Բայագետի բարբառում Ե խոնարհման մի շարք բայեր կրավորականության (նաև չեզոքության) իմաստ կարող են արտահայտել նաև առանց վ՝ ածանցի: Եվ քանի որ այդ բայերը ներգործաձև ու կրավորաձև խոնարհումներ տարբերակող ժամանակաձևերից բացի մյուս դեպքերում նույն ձևով կարող են արտահայտել և՛ ներգործականության, և՛ կրավորականության, և՛ չեզոքության իմաստներ, ուստի դրանք հասարակ¹⁸³ բայեր են: Բարբառային հասարակ բայերը, այսպիսով, անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում, ըղձական, ենթադրական, հարկադրական ապառնիների եզակի երրորդ դեմքում, հրամայականի եզակիում կարող են ստանալ և՛ ներգործաձև, և՛ կրավորաձև վերջավորություններ՝ առաջին դեպքում ունենալով ներգործականության իմաստ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ կա՛մ կրավորականության, կա՛մ չեզոքության իմաստներ: Մյուս դեպքերում այս բայերը նույն ձևով կարող են արտահայտել երեք սեռերի իմաստներն էլ:

Բարբառներում կրկնասեռության մյուս դրսևորումները (ներգործական սեռ ~ չեզոք սեռ, կրավորական սեռ ~ չեզոք սեռ) նույնպես տարածված են: Արդեն

¹⁸³ Գրաբարի համակարգում հասարակ / ընդհանուր են կոչվում այն բայերը, որոնք ընդհանուր ձևով արտահայտում են և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի իմաստ: Տե՛ս Ա.Աբրահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 96:

բավականաչափ խոսվեց այն մասին, որ վ ածանցով կամ առանց դրա բազմաթիվ բայեր կարող են արտահայտել և՛ չեզոք, և՛ կրավորական սեռի իմաստներ (ժողովուրդ լրավավ հայնթը – Կանտոլը լրավավ խորը. Բ՛աժակը կողրե – Հաստադ քօ ձ՛եռօվ ա կողրե): Մի շարք բայեր էլ նույն ձևով կարող են արտահայտել և՛ ներգործականության, և՛ չեզոքության իմաստներ: Նման բայերից են՝ սօրվել (դ՛ասը սօրվել – շոքին սօրվել/վարժվել/), հիշկալ (կինօ հիշկալ – սանրէրին հիշկալ), թըքել (թըքել հիրսին – անրուն թըքել), խօսալ (վատ բ՛աներ խօսալ – մէկի խէտ խօսալ), լըսալ (ձ՛էն լըսալ – ջ՛ոչին լըսալ), ցըրվել (փող ցըրվել – ցըրվել տըները), կըծել (շունը կըծում – դըզէզը ձ՛եռըս կըծեց), խաքնել (շոր խաքնել – օղը տըրումբին չըխաքնում), տէնալ (ծան տէնալ – խիվանդ հաշկը անթէն տէնում):

Այսպիսով, Բայագետի բարբառում բայի սեռի արտահայտությունը բնութագրվում է հետևյալ իրողություններով.

1. Բայի սեռը կարող է արտահայտվել բայիմաստով (ներգործականություն – չեզոքություն), ածանցմամբ (վ և ցն), համապատասխան վերջավորություններով (որոշակի ժամանակաձևերում՝ ներգործաձև և կրավորաձև), շարահյուսական միջոցներով (կրկնասեռ բայերի դեպքում):

2. Ներգործաձև և կրավորաձև առանձին վերջավորություններ դրսևորվում են անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում, ըղձական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների ապառնիների եզակի թվի երրորդ դեմքում, եզակի հրամայականում: Ընդ որում՝ ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորությունները սեռային տարբերակման դեր են կատարում Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական և կրավորական ածանց ունեցող բայերի դեպքում: Մյուս դեպքերում հիշյալ վերջավորությունների գործառությունը պայմանավորված է բայի կազմությամբ:

3. Առանձին դեպքերում՝ նշված ժամանակաձևերում ներգործաձև կամ կրավորաձև վերջավորությունների գործառությունը պայմանավորված է բայիմաստով (նըստա – ծըլկի):

4. Բայի սեռի դրսևորման տարբեր եղանակները կարող են զուգորդվել:

5. Կրավորական սեռի իմաստը Բայագետի բարբառում արտահայտվում է շատ ավելի թույլ, քան գրական հայերենում:

6. Դրսևորման որոշակի յուրահատկություններ ունեն կրավորակերպ չեզոք, կրկնասեռ և «կարողական» բայերը:

ԵՄ բայը Բայագետի բարբառում

Ինչպես արդի հայերենում ընդհանրապես, այնպես էլ Բայագետի բարբառում եմ բայն ունի միայն ներկայի և անցյալի ձևեր. եմ, ես, ա, եմք, էք, են և ի, իր, էր, ինք, իք, ին:

Բարբառիս ներկայի ձևերը գրաբարյան համարժեքների (եմ, ես, է, եմք, էք, են) պես հոգնակի թվի երկրորդ դեմքում ունեն մյուս ձևերի ե - ից տարբերվող հնչյուն՝ է ձայնավոր¹⁸⁴: Մինչդեռ գրական արևելահայերենը համապատասխան բոլոր ձևերում ունի միայն է պարզ ձայնավոր: Ներկայի ձևերում թե՛ գրաբարի և թե՛ գրական արևելահայերենի համեմատությամբ Բայագետի բարբառում դրսևորվող յուրահատկությունը եզակի թվի երրորդ դեմքում է - ի դիմաց ա - ի հանդես գալն է, և այդ իրողությունը առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն առումով, որ շատ տարածված է արդի խոսակցական հայերենում: Ընդհանրապես, օժանդակ բայի ա ձևը արևելահայ բարբառներին բնորոշ իրողություն է: Ըստ Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման աղյուսակների՝ «88. Օժանդակ բայի եզակի 3-րդ դեմքի ա - ով ձև» հատկանիշը¹⁸⁵ հատուկ է բարբառների արևելյան խմբակցության գրեթե բոլոր բարբառներին՝ բացառությամբ Խոյ-Մարաղայի, Արզվին-Թբիլիսիի և մի երկու այլ բարբառների: Արևմտյան խմբակցության բարբառներում այս հատկանիշը խիստ սակավադեպ է, եղած դեպքերում էլ հիմնականում ոչ լիարժեք է դրսևորվում¹⁸⁶:

Իր «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության մեջ ներկայացնելով օժանդակ բայի դրսևորումները հայերենի բարբառներում՝ Հ.Աճառյանը նկատում է. «Հայտնի է է ինչ պատճառով եզակի Գ դեմքի է ձևը դառնում է ա»¹⁸⁷, ապա մի շարք բարբառների առնչությամբ, որոնցում ընդհանրապես օժանդակ բայը հանդես է գալիս ա արմատով, գրում է. «Ներկա եզակի Գ դեմքի ա ձևն սկսում է ազդել մյուս դեմքերի ձայնավորի վրա և նրանք էլ վերածում իր երանգին»¹⁸⁸: Անդրադառնալով հայերենի բարբառներում օժանդակ բայի ներկայի ձևերի դրսևորումներին՝ Ա.Ղարիբյանը գրում է. «տարբեր բարբառներ օժանդակ բայերի տարբեր արմատներ են օգտագործում. օրինակ՝ Երևանը օգտագործում է ներկայի բոլոր դեմքերում «է» արմատը, իսկ երրորդ դեմքում «ա» արմատը (գ՛րրըմ ա), Թբիլիսի բարբառը բոլոր դեմքերում օգտագործում է «ի» արմատը, միայն երրորդ դեմքում «է» արմատը (գըրրում է), Ջուղայի բարբառը հետևողականորեն օգտագործում է «ա» արմատը, իսկ Շամախու բարբառը «է» և «ա» արմատները... Ճիշտ է, որ այս արմատներից մեկ-երկուսը կարող են

¹⁸⁴ Եթե գրաբարում ե-ն պարզ ձայնավոր էր, իսկ է-ն՝ երկբարբառակերպ, ապա Բայագետի բարբառում ե-ն ունի երկբարբառային արտասանություն, իսկ է-ն պարզ ձայնավոր է:

¹⁸⁵ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁸⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 108-119:

¹⁸⁷ Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4 Բ, Ե., 1961, էջ 64:

¹⁸⁸ Նշվ. աշխ., էջ 65:

զուգադիպած լինել հնչյունափոխության կամ ներդաշնակության հետևանքով առաջացած հնչյունների զանազանությունը, բայց հիմնականում օժանդակ բայի արմատների հնչյունական տարբերություններն առաջանում են նրանից, որ հայերեն լեզվի մեջ հական բայի իմաստով գիտակցվել են ա, ե, ի, ո և ու ձայնավորները, որոնք զուգահեռ են հնդեվրոպական բառերի թեմատիկ ձայնավորներին: Մեր գրական լեզուն հետևողականորեն օգտագործում է միայն «է» ձայնավորը, գրաբարն էլ նույն «է»-ն. սակայն գրաբարի անորոշ դերբայի լծորդի մեջ (խոնարհիչի մեջ) երևում են հական բայի բոլոր այն տարբերակները, որոնք գիտակցվել են իբրև հական բայեր (ա, է, ի, ո, ու)»¹⁸⁹:

Ինչ խոսք, տարբեր բարբառներում օժանդակ բայի դրսևորումների զանազանությունների պատճառ կարող են դառնալ տարբեր հանգամանքներ, սակայն գիտարկումները երևան են հանում մի ընդհանուր օրինաչափություն. որպես կանոն, եզակի թվի երրորդ դեմքում հանդես է գալիս մյուս ձևերի արմատական ձայնավորի համեմատությամբ ավելի բաց ձայնավոր, ինչպես՝ Թբիլիսիի բարբառում՝ ի ~ է (իմ, իս, է), Արարատյան և Աստրախանի բարբառներում՝ է ~ ա (էմ, էս, ա), Բայազետի բարբառում՝ ե ~ ա (եմ, ես, ա), Ղարաբաղի և Ագուլիսի բարբառներում՝ ը ~ ա (ըմ, ըս, ա), Կիլիկիայի բարբառում՝ ի ~ ը (իմ, իս, ը) և այլն:

Տարբեր բարբառներում դրսևորվող այդ միտումը փաստելով՝ փորձենք Բայազետի բարբառում օժանդակ բայի ա ձևի առաջացումը բացատրել հենց բարբառիս իրողություններով: Օժանդակ բայի ներկայի ձևերը այստեղ համընկնում են Ե խոնարհման բայերի ըզձական ապառնու ներգործածվե վերջավորություններին (գ'ըրեմ, գ'ըրես, գ'ըրա, գ'րենք, գ'ըրէք, գ'ըրեն և եմ, ես, ա, ենք, էք, են), մինչդեռ կրավորածև խոնարհման դեպքում եզակի երրորդ դեմքում առկա է տարբերություն (գ'ըրվեմ, գ'ըրվես, գ'ըրվի կամ նըստեմ, նըստես, նըստի): Այդպես էր և գրաբարում, որտեղ օժանդակ բայի ներկայի ձևերը համընկնում էին Ե խոնարհման բայերի ներկայի ներգործածվե վերջավորություններին (գրեմ, գրես, գրէ, գրեմք, գրէք, գրեն և եմ, ես, է, եմք, էք, են) և արմատական հնչյունով տարբերվում կրավորածև վերջավորություններից (գրիմ, գրիս, գրի, գրիմք, գրիք, գրին): Համապատասխանություն առկա է և Թբիլիսիի բարբառում (գըրիմ, գըրիս, գրէ և իմ, իս, է), մինչդեռ Արարատյան բարբառում (նաև գրական արևելահայերենում) համապատասխանությունը խախտված է (գ'ըրէմ, գ'ըրէս, գ'ըրի և էմ, էս, ա): Դիտարկվող ա ձևը, այսպիսով, Բայազետի բարբառում ուղղակիորեն կապվում է ըզձական ապառնու համապատասխան ներգործածվե վերջավորության հետ և կարող է բխեցվել հենց դրանից: Բայց պարզվում է՝ այդ վերջավորությունն էլ իր հերթին ընդհանրություն ունի Ե խոնարհման բայերի եզակի հրամայականի ներգործածվե -ա վերջավորության հետ. գ'ըրա՛, մօտկըցըրա՛, ընդ որում՝ ըզձական ապառնու եզակի երրորդ դեմքի կրավորածև

¹⁸⁹ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 169-170:

վերջավորութունն էլ համընկնում է եզակի հրամայականի կրավորաձև վերջավորությանը. ըղձ. գ'ըրվի, նըստի - հրամ. գ'ըրվի, նըստի':

Եվ քանի որ Ե խոնարհման բայերի ըղձական ապառնու եզակի երրորդ դեմքի և եզակի հրամայականի վերջավորութունները բարբառումս նույնական են (գ'ըրեմ, գ'ըրես, գ'ըրա - գ'ըրա' /ներգործաձև/, նըստեմ, նըստես, նըստի - նըստի' /կրավորաձև/), ուրեմն օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ա ձևը ընդհանրութուններ ունի Ե խոնարհման բայերի ըղձական ապառնու եզակի երրորդ դեմքի ներգործաձև -ա վերջավորության և նույն բայերի եզակի հրամայականի ներգործաձև -ա վերջավորության հետ: Ի դեպ, ըղձական ապառնու երրորդ դեմքի ձևերը ևս թօ (թող) եղանակավորող բառի հետ արտահայտում են հորդոր, պահանջ, հրաման (թօ գ'ըրա', թօ բ'էրա', թօ նըստի', թօ կըրվի'), և այս իրողութունը հայերենում (նաև բարբառներում) բավականին լայն տարածում ունի: Հ.Աճառյանը հանգամանորեն անդրադարձել է թո՛ղ բառով և ըղձականի ձևերով կազմված կառույցներին և դրանք անվանել բարդ հրամայական¹⁹⁰:

Ասվածից կարելի է հետևեցնել, որ եմ բայի ա ձևը անուղղակիորեն կապվում է հրամայականի ա վերջավորության (գ'ըրա') հետ, ուստի անհրաժեշտ է պարզել նաև հրամայականի բարբառային այդ ձևի ծագումը: Եթե նկատի ունենանք, որ գրաբարում ներգործաձև խոնարհման դեպքում ցոյական հիմք ունեցող բայերի բուն հրամայականի եզակին կազմվում էր այդ հիմքի ց - ի անկումով և դրան նախորդող ա - ի շեշտումով (գրել - գրեսց - գրես', ասել - ասաց - ասա', աղալ - աղաց - աղա'), իսկ կրավորաձև խոնարհման դեպքում հրամայականն ուներ -իր վերջավորութուն, ապա կարելի է ենթադրել, որ հրամայականի բարբառային -ա և -ի վերջավորութունները հինհայերենյան հրամայականի արձագանքն են՝ համապատասխան հնչյունափոխութուններով (գրբ. գրես' - բրբռ. գ'ըրա', գրբ. պատմես' - բրբռ. պլնդմա', գրբ. փախի'ր - բրբռ. փախի', գրբ. գողացի'ր - բրբռ. գ'օխձի'):

Այսպիսով, գրաբարյան ձևից (գրես') բխող ա վերջավորությամբ հրամայականի բարբառային ձևի (գ'ըրա') համաբանական ազդեցությամբ Բայագետի բարբառում նախ ա է դարձել ըղձական ապառնու եզակի երրորդ դեմքի ներգործաձև վերջավորութունը (թերևս թօ եղանակավորողի հետ հրաման արտահայտելու իր գործառության շնորհիվ՝ թօ գ'ըրա /գ'ըրեմ, գ'ըրես, գ'ըրա/, թօ պլնդմա /պլնդմեմ, պլնդմես, պլնդմա/), ապա և օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը: Այն, որ գործընթացը տեղի է ունեցել այս ուղղությամբ, և օժանդակ բայի նախնական է ձևը վերածվել է ա - ի, վկայում է ժխտականի՝ է - ն պահպանած չէ ձևը (չեմ, չես, չէ, չենք, չէք, չեն): Հետաքրքրական է, որ այլ բարբառներում ևս դիտարկվում է ուղղակի համապատասխանութուն օժանդակ բայի՝ քննության առարկա ձևի, Ե խոնարհման բայերի ըղձական ապառնու եզակի

¹⁹⁰ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 163-171, Հ.Աճառյան, Քննութուն վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 177-178:

երրորդ դեմքի և եզակի հրամայականի վերջավորութունների միջև: Այսպես, Վանի բարբառում օժանդակ բայի համապատասխան ձևն է ի, և Ե խոնարհման բայերի ստորադասական ներկայի եզակի երրորդ դեմքն ու եզակի հրամայականը ունեն ի վերջավորութուն, Խոյ-Մարադայի բարբառում նույնպես երեք դեպքերում էլ առկա է ի, Դիադինի բարբառում և Ալաշկերտի խոսվածքում երեք դեպքում էլ առկա է ա, Կարնո և Երզնկայի բարբառներում՝ է, Համշենի բարբառում՝ ւն:

Այսպիսով, հավանական է, որ Բայագետի և այլ բարբառներում կամ խոսվածքներում հինհայերենյան հրամայականից եկող ձևի ազդեցությամբ առաջացած օժանդակ բայի ա ձևը վերևում հիշատակված՝ եզակի երրորդ դեմքում ավելի բաց ձայնավորի դրսևորման միտումի շնորհիվ տարածվել է նաև այլ բարբառներում և ընդհանրացել խոսակցական հայերենում:

Ինչ վերաբերում է օժանդակ բայի անցյալի ձևերին, ապա Բայագետի բարբառում առկա է երկձայնավոր ձևերի մեջ (նաև ըղձական անցյալում) է-ի սղում (էի, էիր, էինք, էիք, էին ~ ի, իր, ինք, իք, ին): Այս դեպքում ևս յուրահատուկ ձևերի առաջացումը գալիս է ըղձականի ձևերից, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ըղձական անցյալում խոնարհիչը բացակայում է ոչ միայն Ե, այլ նաև Ա խոնարհման բայերի դեպքում:

գ՛րբել ~ գ՛րբի, գ՛րբիր, գ՛րբէր, գ՛րբինք, գ՛րբիք, գ՛րբին

մ՛ընալ – մ՛ընի, մ՛ընիր, մ՛ընէր, մ՛ընինք, մ՛ընիք, մ՛ընին:

Այսինքն՝ Բայագետի բարբառի այս ժամանակաձևում վերջավորութունների և բայահիմքի միջև բացակայում է խոնարհիչը, ուստի վերջավորութունները հենց հանդես են գալիս իբրև օժանդակ բայի անցյալի ձևեր:

Այս իրողությունը ևս բնորոշ է արևելյան խմբակցության բարբառներին (բացառությամբ Աստրախանի, Թբիլիսիի, Մեղրու, Ագուլիսի, Խոյ-Մարադայի բարբառների): Արևմտյան խմբակցությունում այս հատկանիշը հատուկ է Մշո, Վանի և Դիադինի բարբառներին:

Այսպիսով, Բայագետի բարբառում առկա է ուղղակի համապատասխանություն և՛ բայի ձևերի և ըղձականի համապատասխան վերջավորութունների միջև, և առաջինների յուրահատկությունները պայմանավորված են երկրորդներով:

Խոսվածքային առանձնահատկություններ Բայազետի բարբառում¹⁹¹

Բայազետի բարբառով ներկայումս խոսում են ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքում և շրջակա մոտ մեկ տասնյակ գյուղերում, որոնց բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, մասամբ նաև Վանից, Խոյից, Մուշից և այլ վայրերից: Վերջիններս սերունդները այլ բարբառով խոսողների հոծ և կայուն միջավայրում ժամանակի ընթացքում բնականաբար կորցրել են իրենց մայրենի խոսվածքները, սակայն Բայազետի բարբառի տարբեր խոսվածքներում դեռևս պահպանվում են դրանց հետքերը: Թե՛ 19-րդ դարում և թե՛ 20-րդ դարի սկզբներին բայազետցիները, պատմական հայրենիքից գաղթելով, բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանի նաև այլ վայրերում, և այսօր նրանց սերունդները բնակվում են Արագածոտնի (Կարբի, Արուճ, Քուչակ, Վերին Բազմաբերդ, Վարդենիս գյուղեր), Արմավիրի (Փշատավան, Ալաշկերտ, Ջանֆիդա գյուղեր), Կոտայքի (Գողթ, Արագյուղ, Արզական, Բջնի, Կաթնաղբյուր, Ակունք գյուղեր) մարզերում և այլուր ¹⁹² : Բարբառախոս այլ միջավայրերում Բայազետի բարբառը թողել է իր հետքը, բայց և ինքն էլ ենթարկվել է այլ բարբառների ազդեցության: Այսպես, Արարատյան բարբառի խոսվածքների մասին խոսելով՝ Ս.Բաղդասարյանը նկատում է, որ «Բայազետի բարբառի ազդեցությունը կա Հոկտեմբերյան-Կոտայքի ենթաբարբառի վրա, բայց այդ ազդեցությունը անհամեմատ ուժեղ է դրսևորվում Կոտայքի շրջանում տեղակայված խոսվածքներում»¹⁹³ : Մյուս կողմից՝ Բայազետի բարբառային խոսքը, հայտնվելով մեկ այլ, օրինակ՝ Դիադինի բարբառի միջավայրում, ժամանակի ընթացքում զգալիորեն ազդվել է այդ բարբառից: Մեր դիտարկումով՝ Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը, որի բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետից, զգալիորեն հեռացել է մայր բարբառից: Այստեղ, օրինակ, բացակայում է Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի ամենաբնորոշ հատկանիշը՝ շրթնայնացած ա-ն, և ընդհակառակը՝ լիարժեքորեն արտահայտվում է Դիադինի բարբառին խիստ բնորոշ մի հատկանիշ՝ ձայնավորների և բաղաձայնների ընդգծված քմայնացումը:

Մեզ հետաքրքրում են Բայազետի բարբառի նախնական, բնօրրանում եղած վիճակին առավել մոտ խոսվածքները, որոնք պահպանել են բարբառի հիմնական հատկանիշներն ու ամբողջականությունը, նոր հայրենիքում չեն հայտնվել բարբառախոս այլ միջավայրում ու չեն ենթարկվել այլ բարբառների գերիշխող

¹⁹¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6B382 գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹⁹² «Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան», Ե., 2008:

¹⁹³ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973, էջ 21:

ազդեցություն: Ահա թե ինչու ուսումնասիրություն ուրտում բուն Բայագետի բարբառը ներկայացնող Գավառ քաղաքի, Հացառատ և Արծվաքար թաղամասերի, Սարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաչեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Հայրավանք համայնքների խոսվածքներն են, որոնցում Բայագետի բարբառը ներկայանում է անխառն վիճակով, իր բնականոն գործառություն ու զարգացման ընթացքում:

Ինչպես որևէ լեզու միատարր չէ իր բոլոր դրսևորումներում, այնպես էլ ցանկացած բարբառ իր տարածման վայրերում հանդես է բերում զանազանություններ, որոնք պայմանավորված են թե՛ լեզվական, թե՛ արտալեզվական գործոններով: Լեզվի հասարակական բնույթը, նրա գործառական յուրահատկությունները պայմանավորում են տարբերակված դրսևորումներ տարածության ու ժամանակի մեջ: Իրողությունը այսպես է մեկնաբանում Հ.Աճառյանը. «...մարդկային հաղորդակցության միությունը բացարձակ չէ. ամեն մի համայնք իր ուրույն կյանքն ունի, և այս ուրույն կյանքը, միացած կլիմայական տարբեր պայմանների և ձայնական գործարանների տարբեր տիպի գործունեություն հետ, առաջ է բերում մարդկային լեզվի մեջ տարբերություններ»¹⁹⁴ : Մեկ այլ առիթով էլ գրում է. «Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում: Ամեն մի վայրում կան մի խումբ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այս հարևանի հետ, ուրիշ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այն հարևանի հետ. այսպես շարունակաբար: Բայց չկա մի վայր, որի լեզուն ամբողջությամբ նույնը լիներ մի ուրիշ վայրի կամ ուրիշ վայրերի լեզվի հետ...»¹⁹⁵ :

Ուստի և բնական է, որ Բայագետի բարբառը դրսևորման յուրահատկություններ է հանդես բերում հիշյալ բոլոր համայնքներում էլ, առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ նույն համայնքի ներսում՝ պայմանավորված բնակիչների նախնիների ծագմամբ (հատկապես նման պատկեր են ներկայացնում Սարուխան և Նորատուս համայնքները):

Բարբառագիտական հետազոտության համար բարբառի խոսվածքների ընդհանրություններից բացի կարևոր են նաև դրանց յուրահատկությունները, որոնց դիտարկումը ոչ միայն էական է բարբառային պատկանելությունը որոշելու հարցում, այլ նաև թույլ է տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու բարբառի, նրա զարգացման ընթացքի, այլ բարբառների հետ շփումների վերաբերյալ:

Խոսվածքային յուրահատկություններ հանդես են գալիս հնչյունական ու ձևաբանական համակարգերում, նաև բառապաշարում:

Հնչյունական համակարգում զանազանություններ կան ինչպես իրողության դրսևորման աստիճանի, ընդգրկման առումներով, այնպես էլ հնչյունափոխական երևույթների արտահայտության, բառերի հնչյունական ձևավորման տեսանկյուններից:

¹⁹⁴ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, էջ 114:

¹⁹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 324-325:

Կան նաև միայն այս կամ այն խոսվածքում նկատվող երևույթներ: Այսպես, ա-ի շրթնայնացման աստիճանները տարբեր են Գավառ քաղաքում և Սարուխանում (վերջինում շրթնայնացումն ավելի ընդգծված է), քմայնացած ա-ն ավելի տարածված է Գանձակում և Նորատուսում, քան այլ վայրերում: Գավառում, Ծաղկաչենում, Հացառատում, Նորատուսում գալ բայի հրամայականն է հ'արի, իսկ Սարուխանում, Լանջաղբյուրում, Գեղարքունիքում՝ ՚րի: Հնչյունափոխական իրողությունները առանձին յուրահատկություններ ունեն խոսվածքների մեծ մասում: Այսպես, հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացում նկատվում է միայն Գանձակում և Նորատուսում: Միայն Նորատուսում և Հայրավանքում է, ե, ի և նն ձայնավորներից առաջ գ,կ,ք հետնալեզվայինների դիմաց առկա են ջ,ճ,չ հպաչփականներ, միայն Գավառում և Կարմիրգյուղում փոխառյալ բառերում ու-ի դիմաց կա ի՝ քիֆտնն, մինննթ, շիչնն: Հնչյունական տարբեր ձևավորվածությունների այլ օրինակներ. գ'ըլթիօնձի (Սարուխան) - գըլթիօնձի (Ծաղկաչեն) - գըլխիօնձի (Հացառատ) - գըլխիօնձի (Գանձակ). օղոթ (Սարուխան) - օղաթ (Գավառ, Ծաղկաչեն), կօլթող (Սարուխան) - կօլթօղ (Հայրավանք). խօնթխընթալ (Սարուխան) - խօտխըտալ (Հայրավանք), Նորատուս և Հայրավանք՝ բա - մյուսները՝ բնն. վէդրօ կամ վէյրօ (Սարուխան) - վէդըր (Արծվաքար):

Զգալի են տարբերությունները ձևաբանական համակարգում: Այդպիսիք վերաբերում են և՛ անվանական (հոգնակերտ մասնիկներ, սեռականի ձևավորում, դերանվան կարծ ու երկար ձևեր), և՛ բայական (բայի կազմություն, խոնարհիչներ) համակարգերին: Այս դեպքում գերակշռում են երևույթի առանձնակի դրսևորումները: Օրինակ, Գավառում ՚ֆտօ բառի հոգնակին է ՚ֆտօք, մյուս համայնքներում՝ ՚ֆտօներ. տիք հոգնակերտը հատուկ է միայն Նորատուսին. բոլոր խոսվածքներում քեզ ձևի դիմաց կա նաև քե, միայն Սարուխանում՝ նաև մեզ, ձեզ ձևերի դիմաց՝ մե, ձե. Գավառում և Հացառատում ով-ի դիմաց ունենք վոն, իսկ մյուսներում՝ վորը. կօ հաստատական մասնիկ գիտեն միայն Սարուխանը, Լանջաղբյուրը և Գեղարքունիքը. ներկայի հիմքում ն ածանցի անկումը հատուկ է հիմնականում Լանջաղբյուրին (հ'ըլեմ, գ'ըլթեմ, խաքեմ, հ'իչեմ), մասամբ՝ Սարուխանին (հ'ընգեմ, մըտեմ). մյուս խոսվածքների հ'իչկալ, կըռվել բայերի դիմաց Գավառում գործառում են հ'իչկել, կըռվալ ձևերը. այդպես նաև՝ խօտխըտալ (Հայրավանք) - խօտխըտել (Արծվաքար). ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը յ-ով են կազմում խոսվածքների մի մասը (Սարուխան, Գեղարքունիք, Լանջաղբյուր, Հացառատ, Նորատուս՝ Կ'րօյ, վէլօյ, Սօնայ, իսկ Գավառում՝ ի հոլովիչով՝ Կ'րօյի, վէլօյի, Սօնայի, և այլն): Հոգնակի

ստացականութեան իմաստով յուրահատուկ կազմութիւնն է հանդիպում Նորատուտում և Հայրավանքում՝ վոտը մե, ձեռը մե (մեր ոտքերը, մեր ձեռքերը): Նորատուտում երբեմն որոշիչ հոգը բառիմաստի տարբերակման դեր է ստացել՝ Դո՞ր ես էթում (Ո՞ւր ես գնում) – Դո՞րն ես էթում (Ինչպե՞ս ես գնում):

Առավել ցայտուն են բառապաշարային տարբերութիւնները: Կան բառեր, որոնք հատուկ են առանձին խոսվածքների. օրինակ՝ օցմօղօղիկ /մողես/, կ՛վառ (Սարուխան), էրկումատ /եղան/, կըվաս /կաղամբով և գազարով թթու/ (Գավառ), խընօցի, գօվըկ /մեծ ձագար/, ղմասօրիկ /ատամահատիկ/, կըլըմբօստիկ /գլուխկոնծի/ (Նորատուտ), կէսավուր /կեսօր/ (Ծաղկաչեն), կունարկ /բասմա/ (Գանձակ), պըտավոր /զատիկ/ (Հացառատ), ղնան /տատիկ/ (Հայրավանք), ղընջուկ /եղինջ/ (Արծվաքար): Կան բառեր էլ, որ հանդես են գալիս երկու և ավելի խոսվածքներում. օրինակ՝ տ՛քոց-դ՛ողոց /տենդ/, կըտուր (Գավառ, Արծվաքար), ըոցկ՛պ /խուրձ/ (Հացառատ, Ծաղկաչեն), տ՛նիս /տանիք/ (Սարուխան, Ծաղկաչեն), ղիպ (Գավառ, Հացառատ), յեղընճիկ /եղինջ/ (Սարուխան, Հացառատ, Նորատուտ): Կան նաև բառիմաստի տարբերութիւններ: Օրինակ՝ Գավառ քաղաքում մուռթուղա բառը նշանակում է ճաշի խյուս, մյուսներում՝ խորիզ. Նորատուտում և Հայրավանքում հօբա բառը նշանակում է գոմ, այլ խոսվածքներում՝ գոմում առանձնացված տեղ՝ նստելու համար. խոսվածքների մեծ մասում հախպուր-ը բնական աղբյուրն է, իսկ Հացառատում, Ծաղկաչենում՝ նաև ծորակը: Նկատելի են նաև բառակազմական յուրահատկութիւններ: Օրինակ՝ խոսվածքների մեծ մասում բաղձյուսական բարդութիւնները կազմվում են ու շաղկապով՝ տուն ու տեղ, դ՛ուռ ու դ՛ուս, խաց ու պ՛նիր, մինչդեռ Գավառում շաղկապի փոխարեն հնչում է ը (տունըտեղ, դ՛ուռըդ՛ուս, խացըպ՛նիր):

Խոսվածքային առանձնահատկութիւնները տարածքի բնակիչներին թույլ են տալիս հեշտութեամբ որոշելու խոսողի՝ որ համայնքից լինելը: Սակայն, հասկանալի է, բոլոր խոսվածքները միավորվում են Բայազետի բարբառի համար ընդհանուր հատկանիշներով ու բառապաշարով, և առաջին հայացքից բոլոր համայնքներում գործառում է բարբառային նույն խոսքը: Իրենց առանձնահատկութիւններով հանդերձ՝ խոսվածքները բարբառի ներսում որոշակի ընդհանրութիւններով կազմում են խմբեր. ա) Գավառ, Հացառատ, Կարմիրգյուղ և Արծվաքար, բ) Սարուխան, Լանջաղբյուր և Գեղարքունիք, գ) Նորատուտ և Հայրավանք, դ) Գանձակ և Ծաղկաչեն: Հետաքրքրական է, որ այս խմբավորումը պայմանավորված է համայնքների բնակիչների ծագումնաբանութեամբ: Այսպես, առաջին խմբի խոսվածքների կրողների նախնիները եկել են Բայազետ քաղաքից և հարակից գյուղերից, երկրորդ խմբինը՝ հիմնականում Բայազետի գավառի Զանգիզոր և Սուրբ Օհան գյուղերից, երրորդ խմբինը՝ Արծափի

Քորուն և Մոսուն գյուղերից, չորրորդ խմբինը՝ Խոյից, Սալմաստից և Բայազետից¹⁹⁶ : Ուշագրավ է, որ երրորդ և չորրորդ խմբերի խոսվածքներում իրենց զգացնել են տալիս ենթաշերտային իրողություններ (հատկապես հնչյունական համակարգում /քմայնացում/ և բառապաշարում, երբեմն նաև քերականական համակարգում): Նշենք նաև, որ երբեմն այս կամ այն խոսվածքում նկատելի է բարբառային այլ միավորի ազդեցութուն: Այսպես, Սարուխանի խոսվածքում հանդիպում են կապերի նախադաս գործածությամբ քարացած ձևեր (Բայազետի բարբառին հատուկ է համապատասխան կապերի հետադաս գործածութունը), ինչպես՝ վըր վըրի, դ՛ոււ վըր դ՛ըւան, Խըթ գ՛ալը (գալուն պես), որոնք ակնհայտորեն Մշո բարբառի ազդեցության հետևանք են:

Նկատելի է, որ խոսվածքները ավելի հաճախ միմյանցից տարբերվում են բարբառային ընդհանուր հատկանիշների դրսևորման յուրահատկություններով և բառապաշարային իրողություններով: Բարբառի շրջանակներում խոսվածքները միմյանցից տարբերակվում են նաև մեկ տասնյակի չհասնող բարբառային հատկանիշներով, ընդ որում՝ որևէ խոսվածքի առավելագույնը հատուկ են նման հատկանիշներից չորսը կամ հինգը:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հարկ է տարբերակել և ներմուծել խոսվածքային հատկանիշ հասկացությունը: Եթե բարբառային հատկանիշները բնութագրվում են առկայություն/բացակայություն հակադրությամբ և ունեն համակարգային բնույթ ու բարբառները միմյանցից տարբերող դեր, ապա խոսվածքային հատկանիշները կբնութագրվեն բարբառային հատկանիշների դրսևորումների որակական և քանակական տատանումներով, մասնավոր բնույթով: Օրինակ՝ ա-ի շրթնայնացման տարբեր աստիճանների առկայությունը հատկանիշի դրսևորման որակական յուրահատկություն է, քմայնացած ü - ի, հավելական հ՛ - ի դրսևորումների յուրահատկությունները ունեն քանակական բնույթ, հնչյունափոխական, բառերի ձևավորման, քերականական, բառապաշարային շատ իրողություններ ևս ունեն մասնավոր բնույթ: Իհարկե, խոսվածքները ևս միմյանցից կարող են տարբերվել բարբառային հատկանիշներով (ձայնավորահանգ բառերի սեռականի կազմություն, քմայնացման երևույթ, գ,կ,ք-ի դիմաց ջ,ճ,չ, դերանունների տարբեր ձևեր), սակայն այդպիսիք որակ չեն կազմում և բարբառի ներսում խոսվածքային հատկանիշի դեր են կատարում: Պետք է կարծել, որ խոսվածքում հանդես եկող բարբառային հատկանիշները հիմնականում այլ բարբառների ազդեցության կամ ենթաշերտային իրողությունների հետևանք են, բայց հնարավոր է, որ այդպիսիք լինեն նաև մարող կամ նոր ձևավորվող իրողություններ:

¹⁹⁶ Տե՛ս նաև Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 7-9:

ՄԱՍ 3

**ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ Է, Ե ԳՐԵՐԻ
ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԵՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ**

Նախաբան

Գրաբարը եղել և մնում է հայագետների ուշադրության կենտրոնում: Թե՛ անցյալում, թե՛ մեր օրերում քննութայան առարկա են դարձել և՛ գրաբարի քերականական ողջ համակարգը, և՛ լեզվական առանձին իրողություններ, ենթահամակարգեր, լեզվաոճական տարբերակներ, սակայն գրաբարյան համակարգում դեռևս չպարզաբանված են մնում մի շարք կնճռոտ հարցեր, որոնք ունեն հանգամանալից քննութայան և լուսաբանման կարիք:

Հասկանալի է, որ գրաբարի ուսումնասիրությունը կարևորվում է ոչ միայն այն առավել լավ հասկանալու և հասկանալի դարձնելու, այլ նաև ընդհանուր հայագիտական, հնդեվրոպաբանական ու լեզվաբանական այլ բազմաթիվ խնդիրներ պարզաբանելու առումներով:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և, մեր կարծիքով, մի շարք չլուծված հարցեր պարունակում գրաբարի հնչյունական համակարգը, մանավանդ որ այն մեզ ներկայանում է միայն գրավոր ձևով: Այդ հարցերի պարզաբանմանը մեծապես կարող են նպաստել նաև բարբառների լեզվական փաստերը, որոնք, լինելով հինհայերենյան համակարգի արձագանքներ, թույլ են տալիս պատկերացում կազմելու նաև գրաբարյան իրողությունների վերաբերյալ:

Գրաբարյան է և և գրերի հնչյունական արժեքին, դրանց ուղղագրական յուրահատկություններին անդրադարձել են շատ լեզվաբաններ: Թվում է՝ հարցը վերջնականապես լուծված է, և ուսումնասիրողներն ի վերջո հանգել են հետևյալին. ա) գրաբարում է գրով արտահայտվել է եյ արտասանությամբ երկբարբառակերպ, իսկ և գրով՝ պարզ ձայնավոր. բ) է - ն որպես կանոն գրվել է շեշտակիր վանկում, նաև բացարձակ բառավերջում և ձայնավորներին նախորդելիս, իսկ և - ի համար բացառված է եղել միայն բացարձակ բառավերջի դիրքը. գ) ժամանակի ընթացքում է երկբարբառակերպը վերածվել է պարզ ձայնավորի, իսկ և պարզ ձայնավորը բառակզբում դարձել է յե երկհնչյուն, միաժամանակ որոշ բարբառներում այն բառամիջում վերածվել է երկբարբառային հնչյունի:

Այս եզրահանգումները, սակայն, չեն ներկայացնում երևույթի ամբողջական ու իրական պատկերը և ունեն խոցելի կողմեր: Այսպես՝

ա) տարբերակված ու ամբողջականորեն չեն նկարագրվել է, և գրերի դրսևորումները արմատներում և բաղադրություններում.

բ) փորձ չի արվել բացահայտելու է - ի կամ և - ի դրսևորումների պատճառաբանվածությունը և կախումը հնչյունական շրջապատից, չնայած արվել են որոշ նկարագրություններ.

դ) եթե է գրի հնչյունական էյ արժեքը փաստարկված է, ապա նույնը չի կարելի ասել է գրի՝ բոլոր դիրքերում պարզ ձայնավոր ներկայացնելու դրույթի մասին.

դ) հիմնավորված չէ այն տեսակետը, համաձայն որի՝ պարզ համարվող է - ի զարգացումը մենաբարբառացման ընդհանուր գործընթացում ունեցել է հակառակ ուղղություն՝ հանգեցնելով ձայնավորի երկբարբառացման.

ե) անհամոզիչ է այն մեկնաբանությունը, թե երկբարբառային դարձած է - ն բառակազմում վերածվել է յե երկհնչյունի, որից հետո բառամիջում այդ երկբարբառը կրկին վերածվել է պարզ ձայնավորի.

զ) հարցին անդրադառնալիս բավարար ուշադրություն չի դարձվել է ~ է հակադրություն ունեցող բարբառների ընձեռած նյութին:

Այս ամենը, մեր կարծիքով, հանգեցրել է ոչ ճիշտ եզրակացություն հատկապես է գրի հնչյունական արժեքը և նրա զարգացման ընթացքը որոշելու հարցում:

Մեր այս աշխատանքում փորձել ենք հնչույթաբանական, հնչյունաբանական վերլուծություններով, գրաբարի և բարբառների լեզվական փաստերի զուգադրումով, նախորդ ուսումնասիրողների բերած փաստերի ու փաստարկների օգտագործումով նորովի ներկայացնել գրաբարյան է ~ է զույգի կիրառական յուրահատկություններն ու հնչյունաբանական էությունը, այդ միավորների զարգացման հետագա ընթացքը բարբառներում և գրական լեզվում:

**1. Հայ լեզվաբանական միտքը մեսրոպյան այբուբենի է, ե գրերի
հնչյունական արժեքի և ուղղագրական յուրահատկությունների
մասին**

Հայտնի է, որ մաշտոցյան այբուբենի է և ե տառերը ներկայացրել են հնչյունական տարբեր իրողություններ, հակառակ դեպքում երկու տառ գործածելու հարկ չէր լինի: Սակայն ակնհայտ չեն այդ գրերի ներկայացրած հնչյունական իրողությունները:

Լեզվաբանները փորձել են հարցը պարզել հնչույթաբանական վերլուծություններով, այլ լեզուների հետ համեմատություններով, ձեռագրերի ու վիճակագրական արձանագրությունների ներկայացրած շեղումները դիտարկելով, երբեմն նաև բարբառների տվյալները հաշվի առնելով: Սակայն, այնուամենայնիվ, հարցը վերջնական լուծում չի ստացել, որովհետև ուղղագրական ու հնչույթաբանական վերլուծությունները, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ ուղղությամբ ու խորությամբ չեն տարվել, միաժամանակ գրաբար - բարբառներ հարաբերությունները թերի, հաճախ էլ սխալ են ընկալվել ու մեկնաբանվել:

Հին հայերենի է և ե գրերի հնչյունական արժեքի վերաբերյալ Ա.Մեյեն արտահայտել է հետևյալ տեսակետը. «Հայերենի ձայնավորները հնչյունական դեր կատարող քանակային տարբերակում չունեն. *e* ե-ի և *e* է-ի տարբերությունը ոչ թե տևողության տարբերություն է, այլ երանգի, ըստ որում *e* է-ն ավելի փակ է»¹⁹⁷: Նույն տեղում Մեյեն նշում է, որ է ձայնավորը ներկայացնում է մի հին երկբարբառ, որը գոյություն ունի միայն շեշտված վանկում, իսկ մեկ այլ անդրադարձում ուղղակիորեն գրում է, որ «հայերենը պարզապես շարունակել է դեռևս պատմական ժամանակաշրջանից առաջ սկիզբ առած զարգացումը, որովհետև հին հայերենի է - ն արդեն *ey* երկբարբառի պարզեցումն է միայն. այսպես՝ բերէ ձևը ներկայացնում է *բերե-յ ձևը, որ զուգահեռ է տղա-յ-ին»¹⁹⁸:

Ա.Մեյեն գտնում է, որ երկար և կարճ ձայնավորների հնդեվրոպական հակադրությունները հայերենում անհետացել են, և շեշտված ու անշեշտ ձայնավորների հակադրությունից բացի այլ հակադրություն գոյություն չունի: Նրա կարծիքով «Ամեն ինչ կբացատրվի, եթե ընդունենք, որ, ինչպես հունարենում, շեշտված ձայնավորները մի ժամանակ եղել են համեմատաբար երկար, իսկ անշեշտ ձայնավորները՝ համեմատաբար կարճ»¹⁹⁹: Ի դեպ, փորձառական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ արդի

¹⁹⁷ Ա.Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 37:

¹⁹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 438:

¹⁹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 38:

հայերենում էլ շեշտակիր ձայնավորները ավելի երկար են, քան անշեշտ ձայնավորները²⁰⁰:

Հր.Աճառյանը «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության մեջ գրում է. «Հայերենի մեջ *e* ձայնավորի երանգները քիչ են. հին հայերենը ուներ երկու տեսակ *e*, որոնցից մեկը այբուբենի մեջ նշանակված է ե ձևով, մյուսը է ձևով: Թեև այս երկուսի հնչական տարբերությունը մեզ անհայտ է, բայց քննությունները ցույց են տալիս, որ ե բաց *e* էր, է՝ փակ *e*:՝ Ուրեմն միջին երանգը պակասում էր: Արդի գրական լեզվի, ինչպես նաև բարբառների ամենամեծ մասի մեջ, կա միայն մի տեսակ *e*, որ ներկայացնում է միջակ *e*, այսինքն՝ գրաբարի ե և է ձայների միջին աստիճանը, ինչ որ չկար հին հայերենում: Բայց բարբառների մեջ կարելի է գտնել նաև *e* ձայնի ուրիշ աստիճաններ»²⁰¹: Հետևում է, որ հին հայերենում ե և է տառերով ներկայացվում էին հնչյունական իրողություններ (բաց և փակ հնչյուններ), որոնք տարբեր են արդի գրական հայերենի *e* պարզ ձայնավորից, բայց անհասկանալի է մնում, թե ինչու գրաբարը չէր կարող ունենալ նաև *e* պարզ ձայնավոր՝ «միջակ *e*», որի տարբերակումը գրության մեջ կարող էր կարևոր և պարտադիր չլինել:

Հարցին ավելի հանգամանորեն Հր. Աճառյանն անդրադառնում է «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ: Նախ Աճառյանը բացատրում է ե - ի կարճ և է - ի երկար լինելու հնարավորությունը՝ գրելով. «Բայց ավելի հետո ձայնավորների երկարությունն ու կարճությունը վերացան և ապահովապես արդեն Ն դարում ըստ Հյուբշմանի նրանց մեջ տևողական տարբերություն չկար: Եթե *e* ձայնը կարճ ու երկար ձևեր ունենար հայերենի մեջ, նույնպիսի կարճ ու երկար ձևեր պիտի ունենային նաև մյուս ձայնավորները»²⁰²: Այնուհետև լեզվաբանը բացատրում է, որ ե գիրը կարող է ունեցած լինել *ye* կամ *ie* ձայնը²⁰³, նման բան բացառվում է և բառասկզբում²⁰⁴: Իր այս պնդումը Աճառյանը հիմնավորում է նախ այն բանով, որ օտար տառադարձությունների մեջ ե - ն միշտ համապատասխանում է պարզ ձայնավորի: Իբրև երկրորդ փաստարկ՝ նշվում է, որ փոխառյալ բառերի սկզբում գրում են ե և ոչ է: Որ ե - ն *ye* արտասանություն չի ունեցել, հաստատվում է նաև այն հանգամանքով, որ այն իբրև հավելվածական պարզ ձայնավոր ավելացել է բառասկզբում *ը - ից* առաջ: Եվ ի վերջո Աճառյանը գտնում է, որ «անտեղի է կարծել, որ Մեսրոպը հայերեն գրերը հորինած ժամանակ երկու տարբեր ձայներից բաղկացած *ye* խումբը մեկ տառով նշանակել»²⁰⁵:

Անկախ այն բանից, թե որքանով է Աճառյանը իրավացի այս հարցում, նրա բերած փաստարկները բավականին թույլ են: Նախ և առաջ հենց Աճառյանն ինքն է գրում, որ «հայ և օտար տառադարձությունները բավական չեն խնդիրը լուծելու

²⁰⁰ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 78-84:

²⁰¹ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971, էջ 117-118:

²⁰² Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Ե., 1984, էջ 574:

²⁰³ Նույն տեղում:

²⁰⁴ Նշվ. աշխ., էջ 575:

²⁰⁵ Նույն տեղում:

Համար. օտար լեզուների ձայնական դրույթունը չէ կարողացած ներկայացնել մեր այս երկու գրերի հնչական նուրբ տարբերությունը: Այս պատճառով պետք է դիմել ենթադրությունների»²⁰⁶: Ուրեմն ինչպե՞ս է մի քանի պարբերություն հետո Աճառյանը վկայակոչում հենց օտար տառադարձությունները: Ի դեպ, այդ տառադարձությունները երբեմն վեր են հանում հակառակ երևույթը, որը զարմացնում է Աճառյանին. «Միայն երկու բառ ունենք Երեմիա = հուն. Ίερεμιας և Երուսաղեմ = հուն. Ίερονσαλημ, որոնք հունարենի համեմատությամբ չեն հնչումն են ցույց տալիս զարմանալի կերպով»²⁰⁷:

Իրավացի է Աճառյանը, երբ գրում է, որ երկու տարբեր ձայներից բաղկացած յե խումբը Մեսրոպը մեկ տառով չէր նշանակի: Բայց եթե նկատի ունենանք, որ, ըստ այլ լեզվաբանների, է տառով նշանակվել է երկբարբառակերպ մի հնչյուն, որն ունեցել է եյ սերտ արտասանությունը, ինչն՞ է չի կարելի ենթադրել, որ որևէ դիրքում է տառով ևս կարող էր նշանակվել երկբարբառակերպ մի հնչյուն՝ ie սերտ արտասանությամբ:

Բոլոր դեպքերում, Հր.Աճառյանի եզրակացությունը մեկն է. «Մնում է, ուրեմն, ընդունել, թե մեր այս երկու գրերի տարբերությունը Ե դարում կայանում էր լոկ բերանի բացվածքի մեջ. և կարտասանվեր ավելի բաց, է կարտասանվեր ավելի գոց»²⁰⁸:

Աճառյանն անդրադառնում է նաև բառասկզբում ե - ի հետագա զարգացմանը. «Բառասկզբի e ձայնի հետագայում չե դառնալը լեզվաբանական մի պարզ երևույթ է, որին հանդիպում ենք նաև ուսերենի մեջ, ուր e հնչվում է ye»²⁰⁹: Ցավոք, Աճառյանը իր նկատած այդ «մի պարզ երևույթ» - ին հանգամանորեն չի անդրադառնում և որևէ բացատրություն չի տալիս:

Մ. Աբեղյանը ևս բացառում է է, և միավորների երկար ու կարճ լինելու հավանականությունը և հնարավոր է համարում, որ ե - ն եղել է բաց, իսկ է - ն՝ փակ, «թերևս մի փոքր երկար, քանի որ դա փոխանակում է ե + յ կապակցությունը»²¹⁰:

է. Աղայանը գտնում է, որ հնագույն ժամանակներում է - ն եղել է երկբարբառ (եյ), որի զարգացումն ընթացել է մենաբարբառացման ուղիով, և «ուշ շրջանի գրաբարում նա վերածվել է պարզ ձայնավորի, որ հանգեցրել է նրա և (ե) -ի նույնացման»²¹¹: Կատարելով հնչույթաբանական վերլուծություններ, օգտագործելով դասական լեզվաբանության արդյունքները՝ Աղայանը հանգում է այն եզրակացության, որ «է - ն դասական հայերենում, այսինքն՝ հինգերորդ դարի առաջին կեսում եղել է երկբարբառակերպ»²¹²: Իր այս տեսակետը հիմնավորելու համար նա բերում է համոզիչ փաստարկներ. ա) է - ն հնչյունափոխվելիս իրեն դրսևորում է երկբարբառների պես, բ) պատմահամեմատական հետազոտությունները հաստատում են, որ գրաբարյան է - ն

²⁰⁶ Նշվ. աշխ., էջ 574:

²⁰⁷ Նշվ. աշխ., էջ 575:

²⁰⁸ Նշվ. աշխ., էջ 574:

²⁰⁹ Նշվ. աշխ., էջ 575-576:

²¹⁰ Մ. Աբեղյան, Գրաբարի քերականություն, Ե., 1936, էջ 9:

²¹¹ է. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, 1, ա, Ե., 1964, էջ 134:

²¹² Նույն տեղում:

ստացվել է *ei* կամ *ai* երկբարբառից և այլն²¹³: Ընդհանուր գծերով բերվում են նաև է, ե գրերի գրության կանոնները. «Կարևոր հարց է մեսրոպյան այբուբենի է և ե տառերի ուղղագրությունը. ինչպես գիտենք, ավանդական ուղղագրության համաձայն հետևյալ կանոններն են ընդունված: Բառասկզբում է կարող են ունենալ միայն միավանկ բառերը (էջ, էր, էգ ևն), ըստ որում ածանցման կամ բարդության ժամանակ նա դառնում էր ի (էջ – իջանել), ե կարող է լինել թե՛ միավանկ և թե՛ բազմավանկ բառերի սկզբում. բարդության և ածանցման դեպքում նա անփոփոխ է մնում. բառամիջում է կարող է լինել կամ միավանկ բառերի մեջ, կամ էլ բազմավանկ բառերի միայն վերջին վանկում (գէտ, պարտէզ): Քանի որ գրերի ստեղծման ժամանակ է և ե տառերի արտասանությունը որոշակիորեն տարբեր էր, ապա այդ կանոնները հիմնված էին արտասանության վրա և որևէ դժվարություն չէին առաջացնում գրության մեջ: Բազմավանկ բառերի վերջում և ձայնավորներից առաջ լինում է է (գրէաք, բազէ ևն)»²¹⁴:

Հարցին համանման լուծում է տալիս նաև Ա.Աբրահամյանը: Նա նշում է, որ «է տառի համապատասխան հնչյունը երկբարբառային է եղել՝ եյ, ուստի այն զգալապես տարբերվել է ե ձայնավորից, այլապես նրանց համար առանձին տառեր չէին կարող ստեղծվել»²¹⁵:

Հ.Մուրադյանը, ընդունելով, որ ե - ն եղել է պարզ ձայնավոր, է - ի երկբարբառակերպ լինելու համար իբրև փաստարկ բերում է ուղղագրական բնույթի այն դեպքերը, երբ սպասվելիք էյ - ի փոխարեն գրվում է է. նկատի ունի բառավերջը և Ե խոնարհման բայերի ներկա ու անցյալ անկատար ժամանակաձևերը (համտ. աղա-յ և գրե-յ, որից՝ գրէ, աղա-յը և գրե-յը, որից՝ գրէր և այլն)²¹⁶:

Ծ-Գրգ դարերի գրաբարյան ուղղագրությունը քննելիս Ս.Գյուլբուղաղյանը է, ե տառերի ներկայացրած հնչյունական իրողությունները համարում է մեկ հնչույթի տարբերակներ: Այսպես, նա գրում է. «Բառավերջի բաղաձայնին նախորդող e հնչույթը կարող է գրվել թե՛ է, թե՛ ե տառերով»²¹⁷, «Ե տառով գրվող e հնչույթը չի հնչյունափոխվում»²¹⁸, «Բառասկզբում e հնչույթը է տառով է գրվում շատ սահմանափակ միավանկ բառերում»²¹⁹ և այլն:

Նույն հնչույթի տարբերակներ համարվող է - ի և ե - ի նախնական հնչյունական արժեքների հարցում Ս. Գյուլբուղաղյանը համամիտ է ընդհանուր այն տեսակետին, որ է - ն ունեցել է երկբարբառային արժեք, իսկ ե - ն եղել է պարզ ձայնավոր. «Սխալ է կարծել, թե Ե դարում էլ ե - ն բառասկզբում ye է կարգացվել: Ե - ն ամենուրեք e է կարգացվել, ուստի օտարազգի e - ն հայերենում արտահայտել են ե -

²¹³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 134-135:

²¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 358:

²¹⁵ Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 4-5:

²¹⁶ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 28:

²¹⁷ Ս.Գյուլբուղաղյան. Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Ե., 1973, էջ 38:

²¹⁸ Նույն տեղում:

²¹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 39:

ով»²²⁰: Այդ հնչյունների փոխհարաբերությունների հետագա ընթացքի մասին հեղինակը գրում է. «Գո՞ւցե Հյուբըմանը ճիշտ էր, որ Ե դարում մեր այդ տառերի հնչման միջև տարբերությունը գրեթե վերացել էր, բայց մեր կարծիքով դա ուշ է նկատվում, մոտավորապես է դարից»²²¹: Ապա եզրակացնում է. «Գրերի գյուտի ժամանակ և, է տառերը բնականաբար տարբերվել են իրենց արտասանությունը, այլ կերպ Մաշտոցը նրանց համար առանձին տառեր չէր ստեղծի: Այդ տարբերությունը էլ նրանք ունեցել են գործածություն իրենց տեղերը: Ե դարից հետո արդեն սկսել է այդ տարբերությունը վերանալ»²²²: 6-7-րդ դարերում առկա իրավիճակի մասին Ս. Գյուլբուրդյանը գրում է. «Բառի բոլոր դիրքերում հայերենի e հնչույթը Զ-է դարերից գրեթե նույն e - ի հնչումն է ունեցել, բայց արտահայտվել է և, է տառերով: Բառասկզբում և բառամիջում արտահայտվել է գերագանցապես և տառով, իսկ բառավերջում՝ է տառով: Բառամիջում e հնչույթը է տառով է արտահայտվել այն դեպքում, երբ կարող էր հնչյունափոխվել:

Ե - է տառերի նույնահնչյուն լինելը տեղիք է տվել գրություն զանազան շեղումների»²²³:

Ս. Գյուլբուրդյանը «Հայերենի ուղղագրության պատմություն» աշխատության մեջ փորձել է նկարագրել բոլոր այն դիրքերը, որոնցում գրաբարում հանդես էին գալիս է, և տառերը: Նշելով, որ բառավերջում գրաբարն ուներ միայն է, հեղինակը է - ի և և - ի դրսևորումները դիտարկում է բառասկզբում և բառի վերջին վանկում: Հանգամանորեն ներկայացվում է, թե այդ տառերը բառասկզբում և շեշտակիր վանկում ինչ հնչյունների են նախորդում, խոսվում է է - ի հնչյունափոխական յուրահատկությունների մասին, բերվում են փոխառյալ բառերում գրության անհամապատասխանության օրինակներ, գրության ընդհանուր կանոններից շեղումների դեպքեր ձեռագրերում և վիճակի արձանագրություններում: Լեզվաբանը նկատում է, որ վերջին վանկից առաջ գրեթե միշտ հանդես է գալիս և տառը: Ուշագրավ է նաև այն դիտարկումը, որ բառավերջի երկու բաղաձայնների կապակցությունից առաջ գրվում է և²²⁴:

Ընդհանուր առմամբ նկարագրելով և - ի և է - ի դիրքային բաշխումը՝ Ս. Գյուլբուրդյանը չի փորձում տալ բացատրություններ և անել եզրակացություններ, որ թերևս նրա խնդիրներից դուրս էր: Սակայն, մեր կարծիքով, լեզվաբանը անում է մի էական բացթողում, երբ և, է գրերի բաշխումը դիտարկելիս չի տարբերակում արմատները բաղադրություններից, որը թույլ կտար հարցի վերաբերյալ ունենալ ավելի հստակ պատկերացում:

Մերօրյա հեղինակների համար, հատկապես նորմատիվ քերականության շրջանակներում, ընդունելի են նախորդների արտահայտած տեսակետները գրաբարյան է

²²⁰ Նշվ. աշխ., էջ 35:

²²¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

²²² Նշվ. աշխ., էջ 45:

²²³ Նշվ. աշխ., էջ 64:

²²⁴ Տես նշվ. աշխ., էջ 37-45:

և ե գրերի հնչյունական արժեքի և դրանց փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Այսպես, Վ.Համբարձումյանը գրում է. «Հայոց այբուբենում ե - ից բացի կա է տառը, որն սկզբնապես հնչումով որոշակիորեն տարբերվում էր նախորդից, ուներ երկբարբառային արտասանություն, եյ արժեքով: Հետագայում ե - ն ունենում է բաց, իսկ է - ն փակ արտասանություն, որպիսով հակադրվում են միմյանց: Հնչույթաբանորեն ե - ն պարզ, իսկ է - ն երկբարբառակերպ ձայնավոր է»²²⁵:

Լեզվաբանները միակարծիք են է - ի և ե - ի հետագա զարգացման հարցում. համարվում է, որ է - ն մենաբարբառանալով վերածվել է պարզ ձայնավորի և նույնացել ի սկզբանե պարզ ե - ի հետ, իսկ ե - ն բացարձակ բառասկզբում երկբարբառացել է և ի վերջո վերածվել յե երկհնչյունի²²⁶: Հասկանալի է, որ այս եզրահանգումը վերաբերում է միայն գրական լեզվին, որը գիտակցական միջամտությամբ նորմավորվել է, և բնականաբար միշտ է, որ հարազատորեն է արտահայտում կենդանի լեզվի իրողությունները:

Հարցին վերաբերող մեկնաբանումներից տարբերվում է Ա.Ղարիբյանի արտահայտած տեսակետը: Գրաբարյան է - ն որակելով որպես «էյ» արտասանությամբ երկբարբառ կամ երկհնչյուն²²⁷ Ա.Ղարիբյանը ե - ի մասին գրում է. «Գրաբար լեզվի մեջ, մեր կարծիքով, չի եղել մաքուր «է» ձայնավոր (այստեղ Ա.Ղարիբյանի և Հր. Աճառյանի տեսակետները համընկնում են – Վ.Կ.), այլ յոտացիայի ենթարկված կամ քմայնացած «է», որի արտասանությունը մոտ է երկբարբառայինին, համարյա այնպիսի «է», որպիսին ունի ռուսաց լեզուն շեշտի տակ փափուկ բաղաձայնից հետո և կոշտից առաջ (е), օրինակ՝ hem, cœem, coœem և նման բառերի մեջ: Այսպիսի «է»-ն բարբառագիտության մեջ, ինչպես և գրաբարում՝ գրվում է «ե» տառով»²²⁸: Չնայած այս դիտողությունը բավականին ուշագրավ է, սակայն ներկայանում է սոսկ իբրև ենթադրություն, որին որևէ հիմնավորում կամ մեկնաբանություն չի հետևում: Իր վերոբերյալ տեսակետը Ա.Ղարիբյանը պնդում է նաև Վանի բարբառի մասին խոսելիս. «Վանի բարբառը առանձնապես աչքի է ընկնում իր «ո» և «ե» երկբարբառային ձայնավորներով, ի տարբերություն մյուս շատ բարբառների: Այդպիսի ձայնավորներ ունեցել է նաև գրաբարը»²²⁹:

Հինհայերենյան բարբառների հնչյունական հատկանիշները քննելիս հարցին անդրադառնում է նաև Գ.Ջահուկյանը: Նա ենթադրում է, որ ե - ի և է - ի՝ որպես առանձին հնչույթների «տարբերությունը հասնում է ոչ միայն գրաբարի՝ որպես գրական լեզվի, սկզբնավորման, այլև նախագրային շրջանը»²³⁰: Ապա տողատակում լեզվաբանը խորաթափանցորեն ավելացնում է. «Հնարավոր է նաև ենթադրել բարձրացող

²²⁵ Վ.Համբարձումյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Ե., 2004, էջ 10:

²²⁶ Է.Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, էջ 276. Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ. էջ 103. Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 7 և այլն:

²²⁷ Տես Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 110-111:

²²⁸ Նշվ. աշխ., էջ 110:

²²⁹ Նշվ. աշխ., էջ 384:

²³⁰ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 268:

և իջնող երկբարբառների սկզբնական տարբերություն (ի է և էի կամ յ է և էյ), ինչպես ցույց է տալիս վերջին ձայնավորը»²³¹: Այնուհետև Գ.Ջահուկյանն ավելացնում է. «պետք է տարբերել բարբառային երկու շրջան (տարածք), որոնցից մեկում ե - ի և է - ի տարբերությունը երկբարբառի և ոչ-երկբարբառի էր, մյուսում բացի և փակի, կամ թերևս, սրա հետ կապված, կարճի և երկարի: Կարևորն այն է, որ երկու դեպքում էլ դրանք գրաբարի շրջանում տարբերվում էին, թեև երկրորդ տարածքում այս տարբերակումը պետք է ավելի թույլ լիներ, որ և հանգեցրել է դրանց նույնացմանը»²³²: Հետագա զարգացումների վերաբերյալ լեզվաբանն ավելացնում է. «Ավելորդ չենք համարում նշել, որ ե - ի և ո - ի երկբարբառային արտասանության հետ է կապված դրանց բառասկզբի յ է և վո արտասանությունը, թեև, իհարկե, յ - ն և վ - ն կարող էին առաջանալ այդ դիրքում նաև անկախ դրանց նախնական երկբարբառային արտասանությունից»²³³:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ Գ.Ջահուկյանը հակված է գրաբարյան ե - ն համարելու երկբարբառային հնչյուն:

Այսպիսով, է - ի որակի հարցում ի վերջո ընդհանրացել է այն տեսակետը, որ այն գրաբարում եղել է էյ արտասանությամբ երկբարբառային հնչյուն: Ե - ի հարցում արտահայտվել է երեք կարգի տեսակետ. ա) գրաբարյան ե - ն, միջին (սովորական) e ձայնավորի բացակայության պայմաններում և ի տարբերություն փակ է հնչյունի, բաց արտասանությամբ ձայնավոր էր. բ) նախապես ե - ն բոլոր դիրքերում էլ եղել է պարզ ձայնավոր. գ) նախապես ե - ն բոլոր դիրքերում էլ եղել է քմայնացած երկբարբառային հնչյուն:

Փաստենք, որ առավել տարածված է երկրորդ տեսակետը:

²³¹ Նույն տեղում:

²³² Նշվ. աշխ., էջ 268-269:

²³³ Նշվ. աշխ., էջ 269:

2. Է, Ե գրերի ուղղագրական յուրահատկությունները գրաբարում և գրանց պատճառաբանվածությունը

Հայ լեզվաբանական գրականություն մեջ տրվել են մեսրոպյան շրջանի գրական երկերում է և ե գրերի ուղղագրության հետևյալ հիմնական կանոնները. «Ա. Բառասկզբում է ունենում են միայն սակավաթիվ միավանկ բառեր՝ էգ, էմք, էակ, էջ, որ շեշտից զրկվելով կարող էր փոխվել ի - ի՛, իշոյ, իգաց և այլն: Ե կարող էր լինել թե՛ միավանկ և թե՛ բազմավանկ բառերի սկզբում, որ նախաշեշտ կամ շեշտազուրկ դիրքում հնչյունափոխության չէր ենթարկվում՝ եզն > եզնածախ, եզր > եզրական, եզբայր > եզբայրասպան, եղեամն > եղեման, Բ. Բառավերջում և ձայնավորներին նախորդելիս մեծ մասամբ գրվում էր է՛ ըոպէ, մարգարէ, էառ, և ածման դեպքում մնում էր անփոփոխ՝ մարգարէական, ըոպէհամար, բազէակալ»²³⁴: Նկատենք, որ միավանկ համարված բառերի խմբում էակ երկվանկ բառը, ըստ երևույթին, թյուրլիմացաբար է սպրդել, իսկ էմք բառը, որ անստույգ է և վկայված է մեկ անգամ, ըստ Հր.Աճառյանի՝ «պարզ ձեռագրական վրիպակ է և պետք է ջնջել բառարաններից»²³⁵:

Խիստ ընդհանուր այս կանոնների բացը փորձել է որոշ չափով լրացնել Ս. Գյուլբուրդյանը՝ տալով է, ե գրերի բաշխման պատկերը առանձին դիրքերում²³⁶, սակայն նրա նկարագրությունները հստակ պատկերացում չեն տալիս երևույթի մասին, որովհետև հեղինակը չի տարբերակել արմատները, թեքված բառաձևերն ու բաղադրությունները, չի կատարել խմբավորումներ և չի արել մեկնաբանություններ:

Ահա թե ինչու հարկ ենք համարում նախ ճշտել է, ե գրերի բաշխվածությունը բառի տարբեր դիրքերում, հնչյունական տարբեր միջավայրերում, արմատներում, բաղադրություններում ու բառաձևերում, որից հետո միայն հնարավոր կլինի քննարկել այդ միավորներին առնչվող մյուս խնդիրները: Նշենք, որ արմատական բառերի դիտարկումները կատարել ենք Հր.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի»²³⁷ ընձեռած նյութի շրջանակներում, մնացած դեպքերում հիմք ենք ընդունել Հայկազյան բառարանի²³⁸, գրաբարի քերականությունների տվյալները²³⁹:

²³⁴ Ս.Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

²³⁵ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 116-117:

²³⁶ Ս.Գյուլբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 35-40:

²³⁷ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Ե., 1971 – 1979:

²³⁸ Գ.Աւետիքեան, Խ.Սիւրմէլեան, Մ.Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Ա - Բ, Վենետիկ, 1836 – 1837:

²³⁹ Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., Է.Աղայան, Գրաբարի քերականություն, Վ.Համբարձումյան, նշվ. աշխ., Լ.Խաչատրյան, Գ.Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Ե., 2004:

2.1. Է, Ե գրերի բաշխումը ըստ բառային դիրքերի

Է, Ե գրերի բաշխվածությունն առումով առավել ակնհայտ իրողությունը ներկայացնում են այս երկու գրերի դիրքային սահմանափակումները. Ե - ն չէր կարող հանդես գալ բառավերջում, իսկ Է - ն զրուկում էր հիմնականում շեշտակիր վանկում և ձայնավորից առաջ՝ վանկասահմանում: Է և Ե գրերի բաշխման օրինաչափությունները ամբողջականորեն վեր հանելու, հանգամանալից քննություն և ճիշտ եզրահանգումներ կատարելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ տարբերակել հիշյալ գրերի զրուկումների երկու ոլորտները՝ ա) արմատական բառեր, բ) բաղադրյալ բառեր և բառաձևեր:

Եթե երկրորդ դեպքում տվյալ գրի զրուկումը կարող է հետևանք լինել նաև հնչյունափոխական, քերականական կամ ուղղագրական գործոնների, ապա արմատական բառերում է կամ Ե գրի զրուկումը, իբրև հնչյունական այս կամ այն իրողություն արտահայտություն, կարող է պայմանավորված լինել հնչյունական շրջապատով, ինչպես նաև հնչույթաբանական գործոններով: Հետևում է, որ Է, Ե գրերի հնչյունական արժեքը որոշելիս պետք է հիմք ընդունել արմատական բառերում նրանց դիրքային առանձնահատկությունները՝ չանտեսելով նաև մյուս բառերի ու բառաձևերի տվյալները:

Նախնական դիտարկումները երևան են հանում արմատական բառերում Է, Ե գրերի բաշխման հետևյալ պատկերը.

1. Է - ն հանդես է գալիս իբրև ինքնուրույն արմատ, իսկ Ե - ն՝ ոչ.

2. միավանկ արմատական բառերի սկզբում, որը նաև շեշտակիր դիրք է, հիմնականում հանդես է գալիս Ե - ն՝ անկախ հաջորդող բաղաձայնների քանակից (եղծ, եռ, երբ, երգ, երթ, երդ, ես, եւ, ել), սակավ դեպքերում զրուկում է և Է - ն՝ միայն մեկ բաղաձայնից առաջ (էգ, էջ, էշ).

3. բազմավանկ (կարծություն համար «բազմավանկ» տերմինով նկատի ունենք նաև երկվանկ բառերը) արմատական բառերի սկզբում Է - ն բացառվում է, և հանդես է գալիս միայն Ե - ն (եղեմ, եթեր, եկեղեցի, եղբայր, երագ, երանգ).

4. ձայնավորից առաջ բացառվում է Է - ն, իսկ Ե - ն հանդես է գալիս միայն ա ձայնավորից առաջ՝ երկբարբառի կամ եռբարբառի կազմում (ատեան, մատեան, լեառն, նեարդ, եալթն, հրեայ).

5. բառավերջում բացառվում է ե - ն, և հանդես է գալիս միայն է - ն (րոպէ, հիւլէ, բազէ, ափսէ)։

6. բառավերջի բաղաձայնական խմբից առաջ բացառվում է է - ն, և հանդես է գալիս միայն ե - ն (երբ, բերձ, դեղձ, եղծ, կեղտ, ջերմն, սերմն, սերտ, լերկ, տենդ, շեշտ)²⁴⁰։

7. բառամիջում՝ մեկ բաղաձայնով ավարտվող շեշտակիր վանկում, կարող են հանդես գալ ինչպես է - ն, այնպես էլ ե - ն (աղուէս, գէս, ծէս, հանդէս, պատճէն, պարէն, քէն, հրէշ, ուղէշ, պատնէշ, բեւեռ, դեռ, գկեռ, արգել, աւել, արեւ, դեւ)։

8. բազմավանկ արմատական բառերի ոչ շեշտակիր վանկերում բացառվում է է - ն, և միշտ հանդես է գալիս ե - ն (բերան, գերան, գետին, երկկոյ, տերեւ, գերի)։

Այսպիսով, արմատական բառերում է - ն հանդես է գալիս միայն շեշտակիր վանկում՝ լինի դա բառասկիզբ, բառամեջ, թե բառավերջ։ Նշանակում է՝ է - ի դրսևորման համար նախապայման է վանկի շեշտակիր լինելը։ Երկրորդ նախապայմանը հաջորդող բաղաձայնական խմբի բացակայությունն է։

Բացառյալ բառավերջի դիրքը՝ ե - ի համար դիրքային որևէ սահմանափակում արմատական բառերում չկա. այն նույնիսկ կարող է շեշտակիր վանկում դրսևորվել ա ձայնավորից առաջ։ Նշանակում է՝ ե - ի դրսևորման համար նախապայման է հաջորդող հնչյունի՝ սովորաբար բաղաձայնի առկայությունը։

Արմատական բառերում է, ե գրերի բաշխման աղյուսակ

Գիր	Իբրև արմատ	բառասկիզբ		ձայնավորից առաջ	անշեշտ վանկ	շեշտակիր վանկ		
		միավանկ բառերի	բազմավանկ բառերի			մեկ բաղաձայնից առաջ	բզձ. խմբից առաջ	բառավերջ
է	+	+	-	-	-	+	-	+
ե	-	+	+	+	+	+	+	-

Բաղադրյալ բառերում և թեքված բառաձևերում պատկերը այլ է. է - ի և ե - ի բաշխման հարցում այստեղ դեր են խաղում ոչ միայն բառասկզբի, բառամիջի և բառավերջի դիրքերը, հնչյունական շրջապատը, այլ նաև հնչյունափոխական,

²⁴⁰ Այս օրինաչափությունը թույլ է տալիս բացատրել, թե ինչու միավանկ բառերի սկզբում, որտեղ կարող էին հանդես գալ և՛ է - ն, և՛ ե - ն, ավելի շատ ունենք ե, քան է. հայերենում խիստ սակավ են ձայնավորով սկսվող այն բառերը, որոնք ավարտվում են մեկ բաղաձայնով (այդ դեպքում է միայն հնարավոր է - ի դրսևորումը), մինչդեռ ձայնավորով սկսվող և բաղաձայնական խմբով ավարտվող միավանկ բառերի թիվը ավելի շատ է։

քերականական գործոնները, վանկասահմանը: Ըստ այդմ՝ այս դեպքում գործում են հետևյալ օրինաչափությունները.

1. միավանկ բառերի սկզբում կարող են հանդես գալ թե՛ և - ն, թե՛ է - ն (եմ, ես, եմք, են, ե՛կ, է, էր, է՞ր, էք, է՛ջ).

2. բազմավանկ բառերի սկզբում է - ն հանդես է գալիս միայն ձայնավորից առաջ (էի, էաք, էած, էօծ, էակ, էութիւն, էանց), իսկ և - ն՝ միայն բաղաձայնից առաջ (եղի, եղէ, եբեր, ետես).

3. բառամիջի վանկասահմանում ձայնավորից առաջ հանդես է գալիս միայն է - ն, ընդ որում՝ այդ դիրքը նաև ձևույթների սահման է (քրիստոնէութիւն, քնէած, գրէաք, գրէին, հրէից, պաշտօնէի). ի դեպ, վանկասահմանում ձայնավորից առաջ է գրսևորվում է նաև օտար հատուկ անուններում (Անդրէաս, Տիմոթէոս, Բարդուղիմէոս, Մատթէոս, Պտղոմէոս), որոնցում փաստորեն -աս, -ոս հնչյունախմբերը գիտակցվել են իբրև առանձին ձևույթներ, որովհետև թեք հոլովներում դրանք դուրս էին ընկնում²⁴¹.

4. ձայնավորից (միայն ա) առաջ և - ն հանդես է գալիս ոչ վանկային սահման հանդիսացող դիրքում՝ շեշտակիր վանկում (գրեա՛, հանգեալ, գրեաց, քրիստոնեայ, փայտեայ, վանեար, անցեալ, կեաց).

5. բառամիջում՝ ոչ շեշտակիր վանկում, բաղաձայնից առաջ որպես կանոն հանդես է գալիս և - ն (անմեկին, անմեղութիւն, գրեցէք, առաքելութիւն, գեղեցկագոյն, հինգերորդ, աղուեսու, եղեգան, պատճենի, Միքայելի). այդ դիրքում է հանդիպում է կրկնավոր բարդություններում, հնչյունափոխության արդյունքում, մի քանի այլ բառերում (դէզադէզ, պէսպէս, ոսկէզօծ, ալէկոծ, աղէտաբեր, անօրէնութիւն, տէրութիւն, վրէժխնդիր).

6. բառավերջի բաղաձայնական խմբից առաջ գրսևորվում է է, եթե այդ գիրն ունեցող բառի վերջում ավելանում է քերականական մասնիկ ներկայացնող բաղաձայն (օրէնք, օրէնս, աղուէսք, դէմք, վէրք, շէնք).

7. բառի վերջին փակ վանկում իբրև քերականական մասնիկ սովորաբար գրսևորվում է և - ն (գրել, գրեմ, գրես, գրեմք, գրեն, գրիցեմ, աստեղ, դատեր). երբ և - ին հաջորդող վերջավորությունն սկսվում է յ - ով, ստացվում է և + յ, որը և վերածվում է է - ի (գրե+յ - գրէ, գրե+յք - գրէք).

8. բառավերջում առկա է միայն է (գրէ, գրիցէ, որւէ, որւիցէ):

²⁴¹ Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 28:

Բառի կազմում է, և գրերի բաշխման աղյուսակ

Գիր	Իբրև արմատ	միավանկ բառերի սկզբ	անշեշտ գիրքեր		շեշտակիր վանկ				
			բաղաձ. առաջ	ձայնավ. առաջ	ձայնավ. առաջ	1 բղձ. առաջ	բաղաձ. խմբից առաջ		բառավերջ
							արմատական	ոչ արմատական	
է	+	+	-	+	-	+	-	+	+
և	-	+	+	-	+	+	+	+	-

Այսպիսով, բաղադրյալ բառերում և բառաձևերում, ի տարբերություն արմատական բառերի, դրսևորման յուրահատկություններ հանդես է բերում միայն է - ն՝ ընդլայնելով իր գործառություն սահմանները: Այս դեպքում, շեշտակիր վանկից և բացարձակ բառավերջից բացի, է - ն հանդես է գալիս նաև.

ա) ոչ շեշտակիր վանկերում՝ բազմավանկ բառերի սկզբում և բառամիջում, ձայնավորից առաջ (այս դիրքը և՛ ձևույթների, և՛ վանկերի սահման է). քանի որ այստեղ դրսևորվում է միայն է - ն, ուստի վանկասահմանի հաջորդող ձայնավորի առկայությունը նախապայման է ոչ շեշտակիր վանկում է - ի արտահայտություն համար.

բ) բառամիջի ոչ շեշտակիր վանկում՝ բաղաձայնից առաջ, կրկնավոր բարդություններում, մի քանի բառերում՝ հնչյունափոխության արդյունքում կամ բառի հնչյունական պատկերը պահպանելու մղումով.

գ) բառավերջի բաղաձայնական խմբից առաջ, երբ այն առաջանում է քերականական մասնիկ ներկայացնող բաղաձայնի հավելումով:

Քանի որ այլ դեպքերում վերջին երկու դիրքերում հանդես է գալիս և - ն, ուրեմն դրանցում գոյություն չունի է - ի դրսևորման հնչյունաբանական նախապայման:

Ամփոփելով ասվածը՝ կարող ենք ներկայացնել է, ե գրերի՝ գրաբարյան խոսքում բաշխվածության հետևյալ ընդհանրական պատկերը.

1. միավանկ բառերի սկզբում կարող էին գրսևորվել $և'$ ե - ն, $և'$ է - ն.

2. բազմավանկ բառերի սկզբում բաղաձայնից առաջ կարող էր հանդես գալ միայն ե - ն, իսկ ձայնավորից առաջ՝ միայն է - ն. հնչյունական այս օրենքով բացատրելի է դառնում քերականական այն օրինաչափությունը, համաձայն որի՝ անցյալի արմատական հիմք ունեցող բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի եզակի թվի երրորդ դեմքի միավանկ ձևի վրա բառասկզբում ավելանում էր է (էանց, էառ, էօծ), եթե բառն սկսվում էր ձայնավորով, իսկ եթե բառն սկսվում էր բաղաձայնով, ապա ավելանում էր ե (եհաս, եմուտ, եցոյց). ի դեպ, հայերենի համար նկատելի է այն օրինաչափությունը, ըստ որի՝ բայաձևերը որպես կանոն միավանկ չեն լինում, իսկ ձայնավորից առաջ ավելացող ե - ն այդ ձայնավորի հետ, ձևավորելով երկբարբառ, հանդես կգար նույն վանկում, և իրավիճակը չէր փոխվի.

3. բազմավանկ բառերի մյուս ոչ շեշտակիր վանկերում ևս որպես կանոն բաղաձայնից առաջ հանդես է գալիս ե - ն, ձայնավորից առաջ՝ է - ն. խիստ սակավ դեպքերում, իբրև այս օրինաչափության խախտում, բաղաձայնից առաջ կարող էր լինել և է.

4. ե - ն ձայնավորից առաջ հանդիպում է միայն շեշտակիր վանկում՝ ա - ի հետ ձևավորելով երկբարբառ.

5. մեկ բաղաձայնով ավարտվող շեշտակիր վանկում կարող էր լինել ինչպես ե, այնպես էլ է.

6. շեշտակիր վանկի արմատական բաղաձայնական խմբից առաջ կարող էր գրսևորվել միայն ե - ն, իսկ քերականական ճանապարհով առաջացած խմբից առաջ՝ $և'$ ե, $և'$ է, եթե դրանք առկա էին արմատներում նախքան մասնիկի հավելումը.

7. բառավերջում հնարավոր էր միայն է:

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ գրաբարում է ~ ե տարբերակումը ուներ երկու հիմք.

ա) արմատական բառերի շեշտակիր փակ վանկում այդ տարբերակումը ուներ ծագումնաբանական հիմք և կարող էր ունենալ հնչյունաբանական պատճառաբանվածություն, այսինքն՝ այդ դիրքում է - ի կամ ե - ի գրսևորումը կարող էր պայմանավորված լինել հնչյունական շրջապատով. այլ դեպքերում էլ է ~ ե տարբերակումը կարող էր ունենալ հնչույթաբանական հիմք, երբ նույն հնչյունական շրջապատում հանդես գալով՝ այդ գրերը ունենում էին իմաստատարբերակիչ դեր (սէր-սեր, գէտ-գետ, կէտ-կետ).

2. մնացած դիրքերում է - ն հանդես էր գալիս ըստ պահանջի, երբ հնարավոր չէր ե - ի գործածությունը, և գրություն մեջ է ~ ե տարբերակումը անհրաժեշտ էր բառակազմական, քերականական, հնչյունափոխական, հնչյունաբանական

նկատառումներով. սրանք դիրքեր են, որոնցում չէր կարող լինել է ~ և հակադրություն, ուրեմն և՛ իմաստատարբերակիչ դեր:

Դիտարկումները առհասարակ ցույց են տալիս, որ արմատական շեշտակիր փակ վանկից դուրս է տառի գործածությունը հիմնականում պատճառաբանված էր և բացատրելի, այսինքն՝ է տառը գրվում էր ըստ անհրաժեշտության և ոչ միայն սոսկ այն պատճառով, որ արտասանության տարբերվում էր և ~ ից: Այսպես, բառավերջում է ~ ի գրությունը պայմանավորված էր նրանով, որ դասական հայերենում բառը կարող էր ավարտվել կա՛մ բաղաձայնով, կա՛մ վերին բարձրացման ձայնավորով (ի, ու). այլ ձայնավորներից (ա,ո,ե) հետո օրինաչափորեն ավելանում էր յ, որի հետևանքով էլ սպասվելիք է յ ~ ը (գրաբարում նման տառակապակցությունը բացառվում է) արտահայտվում էր է տառով:

Ձայնավորից առաջ գրվող է ~ ն հուշում էր, որ առկա է երկու ձևությունների ու վանկերի սահման և ոչ թե երկբարբառ կամ եռբարբառ (հմտ. գրէաք - գը-րէ-աք և գրեալ - գը-րեալ): Ի դեպ, ձայնավորից առաջ է ~ ի գրությունը իր հերթին վկայում է, որ այն ունեցել է երկբարբառային (ei) արտասանություն. կարծում ենք՝ անժխտելի է, որ գրաբարում ևս գործել է հնչյունական այն օրենքը, որ երկու ձայնավորների միջև արտասանվում է յ²⁴²:

Բայաձևերի վերջին բաղաձայնից առաջ գրվող է ~ ն նշանակում էր, որ տվյալ վերջավորության կազմում բաղաձայնին նախորդում է յ. օրինակ՝ գրելը ձևում է ~ ի դրսևորումը պայմանավորված է յր վերջավորությամբ, գրէք ձևում՝ յք վերջավորությամբ:

Ինչ վերաբերում է արմատական շեշտակիր դիրքին, ապա այստեղ էլ է ~ ի գրությունը, հնչյունաբանական էությունը պայմանավորվածությունից զատ, կարող էր նաև պատճառաբանված լինել հնչյունափոխվող հնչյուն մատնանշելու անհրաժեշտությամբ:

Պետք է մոռանալ, որ յուրաքանչյուր այբուբեն ոչ միայն տվյալ լեզվի հնչույթային համակարգն է արտահայտում, այլ նաև ունի ուղղագրական, ուսուցողական արժեք ու նպատակ: Կարծում ենք՝ է տառը գրվել է անհրաժեշտ և պարտադիր դեպքերում՝ մյուս դիրքերը թողնելով և ~ ին: Իսկ մնացած այդ դիրքերում և գիրը կարող էր ներկայացնել հնչույթաբանորեն միմյանց չհակադրվող տարբերակներ, որոնց արտահայտումը գրության մեջ որևէ իմաստ ու նպատակ չունեն, այստեղից էլ հետևում է, որ անշեշտ դիրքում կարող էր հանդես գալ թե՛ է ~ ից, թե՛ և ~ ից հնչյունաբանորեն տարբերվող, բայց հնչույթային արժեք չունեցող հնչյունական մի իրողություն:

Մի խոսքով՝ հին հայերենում է, և տառերը տարբեր հնչույթներ էին ներկայացնում շեշտակիր վանկում. մնացած դիրքերում հակադրությունը չեզոքանում

²⁴² Այս մասին տե՛ս նաև է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 359:

էր, և տառերից յուրաքանչյուրը հանդես էր գալիս միայն իրեն հատուկ դիրքերում, այսինքն՝ այդ միավորների միջև առկա էր փոխբացառող բաշխման հարաբերություն:

Ահա թե ինչու, զուր են զարմանում լեզվաբանները, երբ փոխառյալ բառերում սպասվելիք \bar{e} (է) - ի դիմաց տեսնում են ե. իրականում նման դեպքերում չի եղել է գրելու անհրաժեշտություն, և պահպանվել են հայերենի ուղղագրության օրինաչափությունները: Օրինակ, է.Աղայանը իր «Գրաբարի քերականություն» աշխատության մեջ բերում է մի շարք փոխառյալ բառեր, որոնցում պահպանվել են e - ի դիմաց ունենք ե, է կամ ի, և փորձում է այդ գանազանությունները բացատրել աղբյուրների տարբերությամբ²⁴³: Մի կողմ թողնելով ի - ով ձևերը՝ նշենք, որ այդ բառերում շեշտակիր վանկի հնչյունափոխվող e - ն արտահայտված է է գրով, իսկ մյուս բոլոր դեպքերում օրինաչափորեն հանդես է գալիս ե գիրը. օրինակ՝ պետ, դեհ, աւեր, դեսպան, դեհկան, հրեշտակ և գէս, դէմ, շէն, պարտէզ, հանդէս, վէմ, գէն: Չենք բացառում, որ շեշտակիր վանկում է կամ ե գրությունը կարող է պայմանավորված լինել աղբյուրով, ինչպես նաև հնչյունի որակով (սա չի հակասում մեր պնդմանը), բայց դեսպան, դեհկան, հրեշտակ բառերում պահպանված \bar{e} (է) -ի դիմաց ե գրի առկայությունը լիովին համապատասխանում է գրաբարյան ուղղագրության կանոններին:

Այլ լեզվաբաններ ևս ճիշտ չեն կողմնորոշվել փոխառյալ բառերում ուղղագրական անհամապատասխանությունները պարզաբանելիս: Այսպես, Ս. Գյուլբուրգյանը դժգոհում է, որ «ոչ միշտ է հունարեն ε - ի դիմաց հայերեն ե գրվել, իսկ η - ի դիմաց՝ է: Հաճախ դրանք շփոթել են (ընդգծումը մերն է - Վ.Կ.) գրիչները, որ նույնպես բխում է նրանց հնչյունային նմանությունից: Այդ երևույթը երևում է նաև Կ.Բրոկելմանի հոգվածում բերված օրինակներից»²⁴⁴: Այնուհետև հեղինակը բերում է օրինակներ, որոնցում «հունարեն η - ի դիմաց գրված է հայերեն ե է - ի փոխարեն», և հունարեն ε - ի դիմաց գրված է հայերեն է՝ ե - ի փոխարեն²⁴⁵: Բերենք Գյուլբուրգյանի ներկայացրած բառերից մի քանիսի հայերեն տարբերակները միայն՝ ընդգծելով այն դեպքերը, երբ, ըստ հեղինակի, գրիչները շփոթել են գրությունը. մեքենայ, հոետոր, Մեդէա, եկեղեցի, մետրոպոլիտ, Հոմերոս, Չենոն (ընդգծված դեպքերում սպասվում էր է) և լեգէոն, Մեդէա (ընդգծված դեպքերում սպասվում էր ե): Ապա լեզվաբանը նշում է, որ «Բրոկելմանի հիշատակած 74 բառից 44-ում հունարեն ε - ին համապատասխանում է հայերեն ե - ն, η - ին՝ է - ն, սակայն երեսուն բառերում այդ կարգը խախտված է, ըստ որում՝ հունարեն ε , η - ն հայերենում բառամիջում դառնում են գերազանցապես ե: Բառասկզբում հունարենից փոխառյալ է - ով սկսվող բառ

²⁴³ է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 135-137:

²⁴⁴ Ս. Գյուլբուրգյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

²⁴⁵ Նույն տեղում:

չունենք: Սա, ըստ երևույթին, նրանից է, որ հունարենում էլ η – ով սկսվող բառերը քիչ են, ինչպես հայերենում է»²⁴⁶: Ակնհայտ է, որ գրիչները ոչինչ էլ չեն շփոթել, և ոչ մի կարգ էլ չի խախտվել. ընդհակառակը՝ գրիչները հարազատ են մնացել գրաբարյան ուղղագրությանը և պահպանել են այն կարգը, համաձայն որի՝ գրաբարում ոչ շեշտակիր վանկում բաղաձայնից առաջ գրվում է ե, իսկ ձայնավորից առաջ՝ է, այլ կերպ ասած՝ փոխառյալ բառերը տառադարձելիս գրիչները հետևել են հայերենի ուղղագրության կանոններին, ուստի բնական է և՛ այն, որ հունարեն ϵ , η – ն հայերենում բառամիջում դառնում են գերազանցապես ե, և՛ այն, որ բառասկզբում հունարենից փոխառյալ է – ով սկսվող բառ չունենք:

Ասվածը ևս մեկ անգամ կարող է հավաստել, որ գրաբարում է ~ ե հակադրություն չունեցող դիրքերում բաղաձայնից առաջ է չէր գրվում, և հնչյունի որակն ու ծագումը այդ դեպքում որևէ դեր չէին խաղում: Այս իրողությունն անուղղակիորեն փաստում է նաև Հր.Աճառյանը, երբ գրում է, որ հունարենից հայերեն փոխառություններում հունարեն է – ին միշտ չէ, որ համապատասխանում է հայերեն է, «այլ շատ անգամ գտնում ենք նաև ե, երբ որ հայերենի օրենքը այդպես է պահանջում»²⁴⁷:

²⁴⁶ Նշվ. աշխ., էջ 36-37:

²⁴⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 574:

2.2. Է, Ե գրերի դրսևորումները արմատական շեշտակիր փակ վանկում

Հարկ ենք համարում առանձին անդրադառնալ և և է գրերի դրսևորումներին արմատական բառերի շեշտակիր փակ վանկում, քանի որ է ~ Ե հակադրությունը միայն այս դիրքում է դրսևորվում և ունենում նաև իմաստատարբերակիչ դեր:

Եթե այլ դիրքերում և ~ ից տարբերվելու մղումով է - ի հանդես գալը բացատրելի է քերականական, հնչյունափոխական, դիրքային գործոններով, ապա արմատական բառերում է և Ե գրերի դրսևորումները կարող են բացատրվել կամ ծագումնաբանությունով, կամ կոնկրետ հնչյունական շրջապատով: Մի կողմ թողնելով ծագումնաբանական բնույթի հիմնավորումները (ընդհանուր առմամբ այդ դեպքում է, և գրերի հնչյունական արժեքները որոշելու տեսակետից որևէ նոր բան գտնելու հեռանկար չենք տեսնում և ստուգաբանությունը դիմելու ենք ըստ խիստ անհրաժեշտության՝ մեր ուշադրությունը բեռենք հնչյունական այն միջավայրերին, որոնցում հանդես են գալիս է - ն և Ե - ն:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ նախորդ բաղաձայնի որակը որևէ կերպ չի պայմանավորում է - ի կամ Ե - ի հանդես գալը. գրեթե բոլոր բաղաձայններից հետո էլ կարող են հանդես գալ և՛ է - ն, և՛ Ե - ն (հանդես - դեղ, կէս - զկեռ, օրէն - շերեփ, ձէթ - ձեռն, գէս - արգել, թէզ - թեփ, սէզ - սելս և այլն): Ինչ վերաբերում է հաջորդող բաղաձայններին, ապա այս դեպքում նկատելի են դառնում որոշակի օրինաչափություններ:

Այսպես, է և Ե տառերի բաշխումը արմատական բառերի շեշտակիր վանկում ունի հետևյալ պատկերը:

1. է - ն կարող է հանդես գալ միայն մեկ բաղաձայնից առաջ (դէզ, էջ, էշ, երէց, աղուէս, հանդէս), իսկ Ե - ն կարող է հանդես գալ նաև մեկից ավել բաղաձայններից առաջ (երբ, բերձ, դեղձ, եղծ, կեղտ, ջերմն, սերմն, սերտ, լերկ և այլն). այս տարբերակումը կարող է նշանակել, որ Ե - ից հետո հեշտ և հնարավոր է եղել բաղաձայնական խմբի արտասանությունը, որը չի կարելի ասել է - ի մասին:

2. Հետևյալ բաղաձայններից առաջ որպես կանոն ունենք է.

ս - աղուէս, գէս, ծէս, կէս, կրկէս, հանդէս, նարգէս, պէս, վէս.

զ - ասպարէզ, դէզ, թէզ, լէզ, խլէզ, կէզ, կոճղէզ, մէզ, մողէզ, սէզ, պարտէզ, քարտէզ.

ն - ամէն, ապաւէն, գաղպէն, գէն, հէն, շէն, պատճէն, պարէն, քէն, օրէն.

ջ - առէջ, գէջ, էջ, մէջ, շէջ.

ճ - բբռէճ, բէճ, կոռէճ, վէճ.

չ - գէչ, գոմէչ, էչ, հրէչ, ուղէչ, պատնէչ, քութէչ.

ժ - խէժ, յաւէժ (բայց՝ յաւերժ), վէժ, վրէժ:

Բացառութիւնն են կազմում տեսանել, զենուլ, լեսուլ բայերի արմատները, երես, հեզ, գեհեն բառերը: Կարծում ենք՝ տես, զեն, լես միավանկ արմատներում ե - ի դրսևորվելը պայմանավորված է նրանով, որ դրանք հայերենում ի սկզբանե անկախ արմատներ չեն եղել, հետևաբար և շեշտակիր չեն եղել: Դրանք ինքնուրույն հանդես են գալիս իբրև եզակի հրամայականի ձևեր (տե՛ս, գե՛ն, լե՛ս), իսկ սուր շեշտի տակ, ինչպես կարելի է ենթադրել փաստերից, գրաբարում տեղի է ունենում տեղաշարժ փակ հնչյունից դեպի ավելի բացը և ոչ թե հակառակը. կիզուլ - կէ՛զ, իջանել - է՛ջ: Այդ են վկայում նաև եզակի հրամայականի այն ձևերը, որոնք ավարտվում են ա և ո ձայնավորներով (առանց սովորաբար ուղեկցող յ - ի). կարդա՛, գրեա՛, հեռացո՛ (հեռացոյց ձևից՝ յց - ի անկումով): Հետևում է, որ տեսանել, զենուլ, լեսուլ բայերի ե - ն, հայտնվելով սուր շեշտի տակ, չէր կարող վերածվել ավելի փակ է - ի: Հասկանալի է, որ շեշտակիր մյուս դիրքերում էլ ե > է անցում տեղի չէր ունենա (տնտես, ամենատես, գառնազեն, մարդազեն): Երես բառը, ինչպես նշում է Հր.Աճառյանը²⁴⁸, գրաբարում առհասարակ գործածվում էր անեզաբար, այսինքն՝ բառավերջում միշտ առկա էր երկու բաղաձայն (երեսք), բացի այդ՝ ծագումնաբանորեն ս - ն հետագա հավելում է, որից առաջ նախնական ե - ի վերածումը է - ի պարտադիր չէր (ստորև կտեսնենք, որ գրաբարյան շրջանում էլ կարող էին գործառել քերականական ձևեր, որոնք ի հայտ էին բերում շեղումներ հնչյունական օրինաչափութիւններից. ի դեպ, դիտարկումները ուրվագծում են այսպիսի մի օրինաչափութիւն. քերականական ձևերը որպես կանոն ունեն յուրահատուկ կազմութիւն, որով ըստ հնարավորին տարբերվում են ուղիղ բառաձևերից): Գեհեն և այդ կարգի այլ բառերի մասին Աճառյանը գրում է. «Այսօր մենք գրում ենք ցորեն, իրեն, գեհեն, որոնց ե ձայնավորն էլ անկանոն է՝ փոխանակ է - ի. բայց գիտենք, որ նրանց մեջ ե առաջանում է եա երկբարբառից, որովհետև գրաբարում ավանդված ունենք ցորեան, իւրեան, գեհեան ձևերը»²⁴⁹: Ինչ վերաբերում է հեզ բառին, ապա նրա ծագումն անհայտ է, ուստի դժվար է որևէ ենթադրութիւն անել:

Հետաքրքրական է, որ երբ վերը բերված բաղաձայններին բառավերջում հաջորդում է մեկ այլ բաղաձայն, այդ դեպքում է - ն բացառվում է. արուեստ, խենթ, ճենճ, նենգ, տենդ, տենչ, բղեշխ, զաւեշտ, հեշտ, շեշտ, պարկեշտ:

Այսպիսով, հնարավոր է, որ հենց ս, զ, ժ, շ, ջ, ճ, ն բաղաձայնների որակական հատկանիշներն են, որ պայմանավորում են շեշտակիր վանկում է - ի հանդես գալը:

²⁴⁸ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 46-47:

²⁴⁹ Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի, հ. 6, էջ 618:

Մենք համոզված ենք, որ այդ բաղաձայնների արդի արտաբերությունը էականորեն չի տարբերվում գրաբարյանից, ուստի այսօր դիտարկվող արտաբերական յուրահատկությունները առանց վարանելու կարելի է վերագրել և գրաբարյան հնչյուններին: Եվ այսպես, բերված բոլոր բաղաձայններն էլ առաջնալիքվային են: Բոլորի արտասանության ժամանակ էլ լեզվի առաջամասը բարձրանում է դեպի լնդերքը կամ նախաքիմքը՝ ստեղծելով համապատասխան արգելք, ընդ որում՝ բոլոր բաղաձայններն էլ տևական են, այսինքն՝ ոչ պայթական: Նկատելի է, որ էական նշանակություն չունի բաղաձայնի որակը ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության:

Հայտնի է, որ արտասանական շղթայում հնչյուններն առանձին-առանձին չեն արտասանվում, և արտասանական օրգանները հաջորդ հնչյունի արտաբերությանը պատրաստվում են նախորդի արտասանության ընթացքում, մանավանդ երբ առկա է ձայնավոր + բաղաձայն կապակցություն. ձայնավորի արտաբերությանը արտասանական օրգանների թույլ մասնակցությունը հնարավորություն է ստեղծում, որ դրանք ավելի դյուրությամբ նախապատրաստվեն հաջորդ բաղաձայնի արտաբերությանը: Ահա թե ինչու հաջորդող ս, գ, փ, շ, ջ, ճ, ն հնչյունների արտասանությանը պատրաստվող լեզուն նախորդ ձայնավորի արտասանության ընթացքում իր առջևի մասով բարձրանում է վեր, և բնականաբար այդ պայմաններում ավելի բնական ու հնարավոր է դառնում ե ~ ի համեմատությամբ ավելի փակ արտասանություն ունեցող է ~ ի արտաբերումը (կասկած չկա, որ է ~ ն նախապես ունեցել է eի արտասանություն):

Նկատենք նաև, որ նշված բաղաձայն հնչյուններից առաջ հնարավոր է նաև յ ձայնորդի արտահայտումը. այս, յոյգ, յոյժ, անոյշ, լայն, պաճոյճ և այլն:

2. Հետևյալ բաղաձայններից առաջ է ~ ն բացառվում է, և միշտ ունենք ե.

ռ - բռն, բեռն, դեռ, գկեռ, թեռ, լիսեռն, խեռ, կեռ, ձեռն, ձմեռն, մեռ, սեռ, սիսեռն և այլն.

լ - արգել, աւել, գել, թել, խել, վայել, ցել.

դ - աղեղն, անթեղ, առեղ, ասեղն, բեղմն, բիւրեղ, գեղ, գեղմն, դեղ, թեղ, թիթեղն, խեղ, կանթեղ, կեղ.

խ - մժեխ, սեխ, տառեխ, տրեխ.

հ - գռհհ, դեհ, նժդհհ.

փ - թեփ, ծեփ, կանեփ, շերեփ.

ք - ծեք, մեք, շեք.

ւ - արեւ, դեւ, թեթեւ, թեւ, կեղեւ, հեւ, ձեւ, ներգեւ, պարգեւ, ստեւ, տերեւ:

Ինչն^օվ է պայմանավորված այս բաղաձայններից առաջ է - ի բացառումը և ե - ի դրսևորումը: Նախ, ւ - ից առաջ բացառվում էր յ - ն (է = եյ), և նույնիսկ պահպանվելից փոխառյալ դեւ (dev) բառում, որն ունի հնչյունափոխվող ձայնավոր (դիւի), անհնար էր է - ի գրությունը: Ի դեպ, յ - ն չի հանդիպում նաև դ, խ, հ, փ, ք բաղաձայններից առաջ: Այս խմբի բաղաձայններից նախընթաց յ կարող են ունենալ միայն ու - ն (հազվադեպ) և լ - ն. ժայռ, այլ, գայլ, սայլ, փայլ: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վ(ւ), դ, խ, հ, փ, ք հնչյունների արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը իջնում է և որպես կանոն հենվում ստորին ատամնաշարին: Հասկանալի է, որ լեզուն այդ դիրքն ընդունում է արդեն նախորդ ձայնավորի արտասանության ժամանակ, ինչի հետևանքով էլ ստացվում է է - ի համեմատ ավելի բաց ենթադրվող ե:

Լ և ու ձայնորդների արտասանության ժամանակ արգելքը ձևավորվում է ոչ թե լեզվի ողջ առաջամասով, այլ լեզվի ծայրով, լեզվի միջին մասն իջնում է և ստեղծում գոգավորություն, ինչն էլ պետք է նպաստեր նախորդ ձայնավորի բաց արտասանությանը և բացառեր է - ն, ուրեմն պետք է հանդես գար ե - ն:

Այսպիսով, կարելի է աներկբայորեն պնդել, որ արմատական բառերի շեշտակիր փակ վանկում է - ի կամ ե - ի հանդես գալը դեպքերի մի մասում գերազանցապես պայմանավորված է հաջորդ բաղաձայնի արտաբերական յուրահատկություններով, մասնավորապես՝ լեզվի առաջամասի գրաված դիրքով. եթե բաղաձայնի արտաբերության համար լեզվի առաջամասը իջնում է ներքև, ապա սպասելի է ե, իսկ եթե լեզվի առաջամասը բարձրանում է վեր՝ դեպի լնդերքը կամ նախաքիմքը, սպասելի է է:

Այլ բաղաձայններից (ր, մ, պ, ծ, ց, տ, թ, կ, գ) առաջ հանդիպում են և՛ է - ն, և՛ ե - ն, բայց տարբեր հաճախություններով: Այսպես, ր ձայնորդից առաջ ավելի հաճախ հանդես է գալիս ե - ն (աղանդեր, աներ, աւեր, բեր, գեր, գիշեր, դեկտեմբեր, ընդեր, ընթեր, ընկեր, թեր, լապտեր, ծեր, կղեր, կրտսեր, հեր, մթեր, պատկեր, սեր, ստուեր և այլն): Նկատենք, որ «Ռ - ի ժամանակ լեզվի ողջ զանգվածի դիրքը բավականին նման է ր - ի դիրքին»²⁵⁰, իսկ ու - ից առաջ, ինչպես տեսանք, հնարավոր է միայն ե: Ի տարբերություն ու - ի՝ ր - ից առաջ մի քանի բառերում ունենք է. գէր, հրաւէր, նուէր, պատուէր, սէր, վէր, տէր: Այս բոլոր բառերում էլ ունենք շեշտազրկությունից ի դարձող է: Բացի այդ, առկա են գեր - գէր, սեր - սէր, վեր - վէր հակադրական զույգերը, որոնցում է - ն և ե - ն ունեն իմաստատարբերակիչ դեր: Այսպիսով, հաջորդ ր - ն թույլ է տալիս, որ իրենից առաջ հստակորեն դրսևորվի է ~ ե հակադրությունը: Կարծում ենք՝ այստեղ դեր է խաղում այն հանգամանքը, որ «եթե ր - ի ժամանակ լեզվի հետին մասը բարձրացած է, և նրա միջին մասում նկատվում է սահուն անցում, ապա ու - ի ժամանակ այդ գոգավորումը ավելի խորն է, և լեզվի առաջամասը լարված է»²⁵¹: Այսինքն՝ ու - ի խորը գոգավորումը պայմանավորում է նախորդող ե, մինչդեռ

²⁵⁰ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 189:

²⁵¹ Նույն տեղում:

ը - ի դեպքում նման գոգավորման բացակայությամբ վերանում է նախորդող ե - ի պարտադրանքը: Ահա թե ինչու, ի տարբերություն ու - ի, ը - ից առաջ ե - ից բացի հնարավոր է դառնում նաև է - ի դրսևորումը:

Մ ձայնորդից առաջ ևս ավելի հաճախ ունենք ե. բեմ, դժխեմ, եդեմ, խոհեմ, կեմ, ճեմ, սքեմ: Է ունենք դէմ, վէմ բառերում (երկուսում էլ գործում է է > ի հնչյունափոխությունը), իսկ թեմ, հեմ բառերը հանդիպում են նաև թէմ, հէմ ձևերով: Հետևում է, որ մ - ից առաջ ավելի սովորական է ե - ն, բայց կարող է դրսևորվել և է - ն: Այս իրողությունը նույնպես կարելի է բացատրել մ - ի արտասանության ժամանակ լեզվի դիրքով. «Լեզուն իր ամբողջ զանգվածով ձգվում է դեպի բերանի հետևի մասը, իսկ մեջքի հետևում ստեղծվում է որոշ գոգավորում... Լեզվի ծայրը թույլ հենվում է ստորին կտրիչների լնդերքին, այսինքն՝ լեզուն ակտիվ մասնակցություն չունի»²⁵²: Ե - ի համար նպաստավոր դիրք պայմանավորող մ - ն հնարավորություն է ընձեռնում նաև է - ի համար՝ իր արտաբերության ժամանակ լեզվի մեջքի հետևում ստեղծվող որոշ գոգավորումով:

Պ բաղաձայնից առաջ է ունենք դէպ, ստէպ, վէպ, վրէպ բառերում, իսկ ճեպ և սեպ բառերում ունենք ե: Ինչպես նշում է Ա.Սաչատրյանը, բ, պ, փ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ «չրթունքներից անմիջապես հետո, բերանի խոռոչում, ստեղծվում է դատարկ տարածություն, որտեղ կուտակվում է օդը»²⁵³: Այդ դատարկ տարածությունը առաջանում է այն բանի հետևանքով, որ լեզվի առջևի մասն իջնում է ներքև և իր ծայրով թեթև հպվում ներքևի ատամնաշարին: Ա.Սաչատրյանը նշում է, որ փ - ի արտասանության ժամանակ հիշյալ տարածությունն ավելի մեծ է, քան պ - ի արտաբերման ժամանակ²⁵⁴: Այդ նշանակում է, որ փ - ի արտասանության ժամանակ լեզվի ծայրն ավելի ներքև է իջնում, քան պ - ի արտասանության ժամանակ: Ահա թե ինչու փ - ից առաջ միշտ ունենք ե, իսկ պ - ից առաջ ունենք և՛ է, և՛ ե:

Հետնալեզվային կ պայթականից առաջ ավելի հաճախ ունենք ե. բեկ, ծնեբեկ, պարեկ, սեկ, ցերեկ, փեռեկ: Այդ դիրքում է ունենք ավթաբէկ, մէկ, շէկ բառերում, իսկ երեկ բառը հանդիպում է նաև երէկ ձևով: Ինչպես նշում է Ա.Սաչատրյանը, «կ,գ,ք-ի արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը իջնում է և հենվում ստորին ատամնաշարին (ակտիվ մասնակցություն չունի)»²⁵⁵: Լեզվի ծայրի այս դիրքը շատ նման է մ, պ հնչյունների արտասանության ժամանակ գրաված դիրքին, որոնցից առաջ ևս հանդիպում են և՛ է, և՛ ե: Նշանակում է՝ մ, պ, կ բաղաձայններից առաջ է, ե հնչյունների դրսևորումը պայմանավորված է լեզվի ծայրի դիրքով, որը չի խանգարում ո՛չ մեկին, ո՛չ մյուսին:

²⁵² Ա.Սաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 174:

²⁵³ Նշվ. աշխ., էջ 165:

²⁵⁴ Նույն տեղում:

²⁵⁵ Նշվ. աշխ., էջ 168:

Հետնալեզվային գ - ի արտասանության ժամանակ լեզուն ունի նույն դիրքը, ինչպես կ - ի արտասանության ժամանակ, սակայն գ - ից առաջ հիմնականում ունենք է. եղէգն, էգ, մէգ, սէգ, վէգ, տէգ: Այդ դիրքում ե ունենք արեգ բառում: Իմաստատարբերակիչ դերով է ~ ե հակադրությունը հանդես է գալիս հեգ - հէգ բառազույգում: Այսպիսով, լեզվի դիրքը թույլ է տալիս, որ գ - ից առաջ ունենանք և՛ է, և՛ ե: Իսկ թե ինչու այս դիրքում ավելի հաճախ ունենք է, պարզ է դառնում Ա.Խաչատրյանի այն դիտարկումից, թե գ, կ, ք բաղաձայնների հարևանությունը «Տարբերվում է նաև նախորդող և հաջորդող ձայնավորների տեղությունը: Գ - ից առաջ ա ձայնավորի տեղությունը ամենաերկարն է...»²⁵⁶: Թվում է՝ ավելի երկար ձայնավոր պայմանավորող գ - ից առաջ, երբ հնարավոր է և՛ է, և՛ ե, տրամաբանական է, որ ավելի հաճախ պիտի հանդես գար է - ն:

Ծ, ց բաղաձայնների «արտաբերության համար լեզվի ծայրը իր առջևի եզրով մոտենում է վերին ատամնաշարի հիմքին և կպչելով նրան՝ ստեղծում փակվածք: Լեզվի միջին մասը իջնում է, իսկ հետին մասը մի փոքր գոգավորվում, ստեղծելով շատ թույլ երկրորդական ֆոնոլա»²⁵⁷: Լեզվի միջին մասի գոգավորմամբ է, թերևս, պայմանավորված այն, որ ծ, ց - ից առաջ սովորաբար ունենք ե (ծեծ, հեծ, մեծ, խեց, վեց, ցեց), իսկ մեկական դեպքում՝ նաև է (անէծ, երէց):

Տ, թ բաղաձայնների արտաբերության համար «լեզուն իր առջևի մասով հպվում է ատամներին, միջին մասը մի փոքր իջնում է, իսկ հետևի մասը զգալի բարձրանում՝ ստեղծելով գոգավորում»²⁵⁸: Եվ դարձյալ հավանական է, որ լեզվի գոգավորումն է թույլ տալիս տ, թ - ից առաջ ազատորեն արտասանել և՛ ե, և՛ է: Եղած օրինակներում նշված դիրքում է - ն և ե - ն ունեն գրեթե հավասար հաճախականություն. արեթ, անհեթեթ, գմբեթ, խեթ, գէթ, խէթ, ձէթ, ինչպես նաև՝ ասպետ, արահետ, աւետ, գետ, կարապետ, կետ, հետ, ձետ, յետ, նետ, պարետ - աղետ, աշխետ, առնետ, բրետ, գետ, դետ, ժետ, կետ, մետ, յաւետ, պարետ, պետ, վետ: Մի շարք դեպքերում դրսևորվում է է ~ ե հակադրության իմաստատարբերակիչ դերը. խեթ - խէթ, գետ - գէտ, կետ - կէտ, պետ - պէտ, իսկ աւետ բառը հանդիպում է նաև աւէտ ձևով:

Այսպիսով, կարելի է ի հայտ բերել արտաբերական այն հատկանիշները, որոնք հնարավոր են դարձնում և՛ է - ի, և՛ ե - ի դրսևորումները: Վերը բերված ինը բաղաձայններից (ը, մ, ծ, ց, տ, թ, կ, պ, գ) հինգը (ը, ծ, ց, տ, թ) առաջնալեզվայիններ են, որոնց արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրի դեպի վեր բարձրացումն ուղեկցվում է լեզվի միջին մասում առաջացող որոշ գոգավորմամբ: Թե՛ երկչրթնային մ, պ, թե՛ հետնալեզվային գ, կ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ լեզվի ծայրը թեթև իջնում է դեպի ստորին ատամնաշար, չունի ակտիվ մասնակցություն և դարձյալ ուղեկցվում է որոշակի գոգավորմամբ:

²⁵⁶ Նշվ. աշխ., էջ 169:
²⁵⁷ Նշվ. աշխ., էջ 170:
²⁵⁸ Նշվ. աշխ., էջ 166:

Ամփոփելով ասվածը՝ կարելի է արձանագրել.

1. գրաբարյան շեշտակիր փակ վանկում է ~ ն հանդես է գալիս միայն մեկ բաղաձայնից առաջ, իսկ ե ~ ն դրսևորվում է և՛ մեկ, և՛ ավելի բաղաձայններից առաջ. նշանակում է՝ շեշտակիր փակ վանկում է ~ ե հնչույթային հակադրություն կարող էր դրսևորվել մեկ բաղաձայնից առաջ.

2. նշված պարագայում ս, զ, շ, ժ, ջ, ճ, ն բաղաձայններից առաջ ունենք միայն է, իսկ ու, լ, դ, խ, հ, փ, ք, ւ բաղաձայններից առաջ՝ միայն ե. նշանակում է՝ առկա է փոխբացառող բաշխման հարաբերություն, և այս դիրքերում է ~ ե հակադրությունը չեզոքանում է.

3. բառավերջի ր, մ, պ, ծ, ց, տ, թ, կ, դ բաղաձայններից առաջ ունենք և՛ է, և՛ ե. այս դիրքում է, որ է ~ ն և ե ~ ն կարող են ունենալ իմաստատարբերակիչ դեր և կազմել հակադրական բառազույգեր, այսինքն՝ ունեն առանձին հնչույթների արժեք:

Արմատական շեշտակիր փակ վանկում է, ե գրերի բաշխման աղյուսակ

Գիր	բաղաձ. խմբից առաջ	բառավերջի մեկ բաղաձայնից առաջ																					
		ս	զ	ժ	ճ	ժ	ն	ու	լ	դ	խ	հ	փ	ք	ւ	ր	մ	պ	ծ	ց	տ	թ	կ
է	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ե	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Նշենք, որ բառաթեքական գործոնները կարող են խախտել արմատներին վերաբերող այս օրինաչափությունը: Այսպես, ք հոգնակիակերտի հավելումով է ~ ն կարող է հայտնվել երկու բաղաձայնից առաջ (օրէն – օրէնք, վէր – վէրք, գէն – գէնք), բայի խոնարհման համակարգում ս, ն հնչյուններից առաջ հանդես է գալիս խոնարհիչ ներկայացնող ե, որը ~յք վերջավորությունից առաջ էլ միանում է յ ~ ին և դառնում է (գրեմ, գրես, գրէ, գրեմք, գրէք, գրեն): Անձնական դերանունների թեք ձևերում ե դրսևորվում է զ ~ ից առաջ՝ մեզ, ձեզ, իսկ երկու բաղաձայնից առաջ դրսևորվում է է՝ ի մէնջ, ի ձէնջ: Փաստորեն, հնարավոր է, որ բառաթեքման համակարգում գործադրվել է նաև ուղղագրության ձևաբանական սկզբունքը: Միևնույն ժամանակ ակնհայտ է, որ ընդհանրապես գրաբար խոսքում ք, ս, զ, ն հնչյուններից առաջ ևս հնարավոր է և՛ է, և՛ ե միավորների դրսևորումը:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ ընդհանրապես գրաբարում է երկբարբառակերպի դրսևորումը շեշտակիր վանկում պարտադիր էր շ, ժ, ջ, ճ բաղաձայններից առաջ, այսինքն՝ նշված բաղաձայնները իրենց արտաբերական յուրահատկություններով բացառում էին ե - ն և պայմանավորում է - ի հանդես գալը: Նկատի ունենք Ա.Խաչատրյանի նկարագրած հետևյալ առանձնահատկությունները. «Լեզվանկարներից երևում է, որ շ - ժ - ի արտաբերմանը մասնակցում է ոչ թե լեզվի առաջամասը, ինչպես ս - վ - ի ժամանակ, այլ առջևի և միջին մասերի սահմանը, որը գտնվում է ալվեոլների հանդիպակաց մասում:

Ռենտգենանկարներից երևում է, որ շ - ժ - ի արտաբերության ժամանակ լեզուն ամբողջությամբ բարձրանում է դեպի ալվեոլները և կոշտ քիմքը՝ թողնելով բավականին լայն ու երկար տարածություն լեզվի մեջքի և քիմքի միջև...: Դրա շնորհիվ այդ հնչյունները որոշ չափով քմայնանում են»²⁵⁹: Համեմատելով ջ, ճ, չ հպաշփականները դ, տ, թ - ի և ձ, ծ, ց - ի հետ՝ Ա.Խաչատրյանը նկատում է, որ մյուսների հետ համեմատած՝ ջ, ճ, չ - ի արտասանական գոտին ավելի լայն է և հետ քաշված, գտնվում է ալվեոլներում²⁶⁰: Ըստ ռենտգենապատկերների՝ ջ, ճ, չ - ի արտասանության ժամանակ «լեզվի առջևի և միջին մասերի միաժամանակյա բարձրացումը դեպի կոշտ քիմքը ստեղծում է լրացուցիչ արտասանական ֆոկոս, որն էլ հիմք է ծառայում այդ հնչյունների մասնակի քմայնացման համար»²⁶¹: Կարծում ենք՝ բնական է, որ լեզվի նման դիրքավորում և քմային երանգ ունեցող հնչյուններից առաջ պետք է դրսևորվեր փակ արտասանություն ունեցող է, այլ ոչ թե ե:

Ընդհանրապես, գրաբարյան շեշտակիր վանկում է - ն բացառվում է ու, լ, դ, խ, փ, հ, ւ հնչյուններից առաջ, և այդ դիրքում դրսևորվում է ե - ն: Վերն արդեն ցույց ենք տվել, որ այս իրողությունը պայմանավորված էր հիշյալ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ լեզվի գրաված դիրքով: Ինչ վերաբերում է ք - ին, ապա այն արտաբերելու ժամանակ լեզվի ծայրն ավելի քիչ է ներքև ձգվում, քան, ասենք, դ, խ - ի ժամանակ, որի հետևանքով արմատներում շեշտակիր վանկում իրենից առաջ է չընդունելով՝ թեքված ձևերում ք - ն այնուամենայնիվ նախորդող է ունենում է. դրէք, կարդացէ՛ք:

Ճիշտ է, դեպքերի մեծ մասում, այսպիսով, շեշտակիր վանկում նույն բաղաձայնից առաջ կարող էին դրսևորվել և՛ է - ն, և՛ ե - ն (չնայած ակնհայտորեն բացատրելի է յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում առավելաբար մեկի կամ մյուսի հանդես գալը), բայց պարզ է նաև, որ գրաբարում դեպքերի մի մասում շեշտակիր վանկում է - ի կամ ե - ի դրսևորումը պայմանավորված էր հաջորդ բաղաձայնի որակով:

²⁵⁹ Նշվ. աշխ., էջ 180:
²⁶⁰ Նշվ. աշխ., էջ 172-173:
²⁶¹ Նշվ. աշխ., էջ 172:

3. Գրաբարյան է, և գրերի հնչյունական համապատասխանությունները բարբառներում

Գրաբարյան է, և միավորների հնչյունական արժեքների որոշմանը, կարծում ենք, մեծապես կարող է նպաստել դրանց համապատասխանությունների դիտարկումը հայերենի բարբառներում:

Ցավոք, ժամանակակից բարբառները տասնամյակներ շարունակ դիտվել են իբրև գրաբարի քայքայման հետևանքով և դրանից հետո առաջացած լեզվավիճակներ, բարբառային ցանկացած իրողություն համարվել է գրաբարյանի հնչյունափոխության կամ աղավաղման արդյունք, հաճախ բացառվել է այն բանի հնարավորությունը, որ բարբառային շատ իրողություններ կարող էին գործառած լինել գրաբարին զուգահեռ կամ դրանից էլ վաղ շրջանում: Ավելին, այսօր էլ տիրապետող չէ այն համոզումը, որ հայերենը, ինչպես ցանկացած այլ լեզու, չէր կարող ի սկզբանե լինել միասնական և կանոնարկված լեզու, և գրական լեզուն՝ գրաբարը, անպայման պետք է ձևավորվեր բարբառների (կամ վերբարբառային խոսակցական մի վիճակի) հիմքի վրա և դրանց մշակումով: Տարօրինակ է նաև, որ կարծիք է հայտնվում, թե 5-րդ դարում կրթական գործն այնքան փայլուն է կազմակերպվում, որ Հայաստանի բոլոր նահանգներում ու գավառներում լուսավորչական աշխատանքը նպաստում է «գրական լեզվի տարածմանը, բարբառային երևույթների խիստ սահմանափակմանը»²⁶². այսինքն՝ ներկայացվում է մի իրավիճակ, որպիսին առկա չէ նույնիսկ մեր օրերում: Իրավացի չեն նաև նրանք, ովքեր կարծում են, թե հայերենի բարբառները բռնել են վերացման ուղին: Եթե հանգամանքների բերումով որևէ բարբառ իսկապես կարող է անհետանալ, ապա բարբառներն ընդհանրապես, լինելով լեզվի բնական և կենդանի գոյավիճակ, չեն կարող վերանալ, քանի դեռ գոյություն ունեն տվյալ ժողովուրդը և նրա լեզուն: Ընդամենը պետք է ընդունել, որ բարբառները ընդհանուր լեզվի կազմում զարգանում ու փոփոխվում են: Ինչևէ, բարբառների, դրանց և գրաբարի փոխհարաբերությունների նկատմամբ վերոբերյալ մերժելի պատկերացումներն ամենևին չեն նպաստել ինչպես գրաբարի, այնպես էլ հայոց լեզվի պատմության բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի լուսաբանմանը:

Մենք բարբառային երևույթները չենք համարում գրաբարի քայքայման, տրոհման արդյունք և ոչ էլ պարտադիր հետգրաբարյան շրջանում սկիզբ առած իրողություններ: Այսօրվա բարբառների արմատները հաճախ գալիս են նախագրաբարյան հայերենի շրջանից, նրանց յուրահատկությունները շատ դեպքերում զուգահեռներ են ունեցել գրաբարին հիմք դարձած բարբառում (կամ բարբառներում),

²⁶² Հ.Զաքարյան, Մաշտոցը՝ լեզվաշինարար, Նյուլթեր մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի, Ե., 2005, էջ 36:

այլ բարբառներում, նաև գրաբարում: Անշուշտ, բարբառային շատ իրողություններ էլ ի հայտ են եկել հետգրաբարյան շրջանում, կենդանի լեզվի զարգացման ընթացքում: Որպես լեզվի կենդանի դրսևորումներ՝ բարբառները ընդհանուր հայերենի կազմում փոփոխվել ու զարգացել են ինչպես որակական, այնպես էլ տարածական առումներով, մինչդեռ գրաբարյան համակարգը, թերևս այդպես էլ ընդհանուր հաղորդակցման միջոց չդառնալով և կտրվելով կենդանի լեզվից, հիմնականում մնաց իբրև գրի լեզու: Այնպես որ, միշտ չէ, որ բարբառային իրողությունները բխում են գրաբարից. դրանք կարող են լինել լեզվի ավելի լայն կամ նեղ դրսևորում ներկայացնող երևույթներ: Գրաբարը 5-րդ դարի հայերենի ամբողջական պատկերը չէ. լեզվի կենդանի զարգացման հոսանքում այն քարացած մի կղզի է:

Հասկանալի է, որ թե՛ գրաբարի հիմք բարբառային վիճակը և թե՛ գրաբարը ժամանակի այլ բարբառների հետ ունեցել են և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Գրաբարյան լեզվական համակարգը մնացել է միայն գրավոր խոսքում, իսկ կենդանի բարբառները, զարգանալով ու փոփոխվելով հանդերձ, անշուշտ պահպանել են հնուց ի վեր իրենց հատուկ հնչյունական, քերականական օրինաչափություններ, բառապաշարի շերտեր. հակառակ դեպքում նրանք կտրոհվեին ընդհանուր հայերենից՝ ձեռք բերելով առանձին լեզվի կարգավիճակ: Այնպես որ, կարելի է վեր հանել գրաբարյան և բարբառային ընդհանուր երևույթներն ու օրինաչափությունները և դրանք դիտարկել ոչ միայն իբրև հաջորդական, այլ նաև իբրև գուգահեռ գործառած ու մեզ հասած իրողություններ:

Բոլոր դեպքերում՝ հայերենի արդի բարբառները գրաբարյան շատ իրողություններ մեկնաբանելու համար հսկայական արժեքավոր նյութ են պարունակում: Իրավացի է Հ.Մուրադյանը, երբ գրում է. «Պատմական շրջանի սկզբում հայերենի ձայնավորների ունեցած բնույթի և նրանց հնչույթաբանական առանձնահատկությունների մասին կարևոր տեղեկություններ են տալիս հայերենի ժամանակակից բարբառները»²⁶³: Համամիտ ենք լեզվաբանի՝ դրական պատասխան ենթադրող հոետորական այն հարցին, թե հին գրական հայերենի և ժամանակակից բարբառների ձայնավորական «համակարգերի համեմատությամբ ու համադրությամբ հնարավոր չէ արդյոք ճշգրտել հին հայերենի ձայնավորների որակական առանձնահատկությունների մասին մեր պատկերացումները»²⁶⁴:

Ելնելով գրաբարի և բարբառների փոխհարաբերությունների այս ըմբռնումից՝ նախ նշենք, որ է ~ ե տարբերակումը պետք է հատուկ լիներ ոչ միայն գրաբարին, այլ նաև նրա հիմք հանդիսացած բարբառին կամ բարբառներին, նաև ժամանակի այլ բարբառների, գուցե և հին հայերենին ընդհանրապես: Այստեղ արժե կրկին հիշատակել Գ.Ջահուկյանի այն դիտողությունը, թե ժամանակակից մի շարք հայ բարբառների ունեցած է ~ ե հակադրությունը ենթադրել է տալիս, որ այդ տարբերությունը հասնում

²⁶³ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

²⁶⁴ Նույն տեղում:

է ոչ միայն գրաբարի սկզբնավորման, այլև նախագրային շրջանը: Նշենք նաև, որ 5-րդ դարի բարբառների հնչյունաքերականական հավանական հատկանիշների շարքում լեզվաբանն ընդգրկում է նաև հետևյալները. «Ե-ի երկբարբառային արտասանություն. ... Ե ձայնավորի ավելի բաց (լայն) արտասանության միտում»²⁶⁵: Այն, որ երկբարբառային ե և ո հնչյուններ հայերենն ունեցել է հնագույն ժամանակներից սկսած, պնդում է նաև Ա. Ղարիբյանը՝ գրելով. «Այդպիսի ձայնավորներ ունեցել է նաև գրաբարը: Մեր կարծիքով՝ այս ձայնավորները Վանի բարբառը ժառանգած պետք է լինի իր նախորդ բիայնական լեզվից, որովհետև խաղերեն լեզվի մեջ հաճախ նկատում ենք «իե» և «ու ու» վանկերը, որոնք այլ բան չեն, քան երկբարբառային «ե» և «ո» հնչյունների սեպագիր նշանները»²⁶⁶:

Բնական է ենթադրել, որ արդի հայ բարբառների է ~ ե հակադրության յուրահատկությունների բացահայտումը կարող է բանալի դառնալ՝ հասկանալու այդ հակադրության էությունը գրաբարում, որից էլ կարելի է եզրակացություններ անել է, ե գրերի ներկայացրած հնչյունական իրողությունների արժեքների վերաբերյալ:

Նախ փորձենք համառոտ ներկայացնել գրաբարյան է, ե միավորների համապատասխանությունների ընդհանուր պատկերը հայերենի ժամանակակից բարբառներում:

Դիտարկելով բարբառագիտական ուսումնասիրությունների ընձեռած նյութը՝ կարելի է առանձնացնել հայերենի գրեթե բոլոր բարբառներին բնորոշ երկու հատկանիշ.

1. գրաբարյան է երկբարբառակերպին բարբառներում հիմնականում համապատասխանում է պարզ է ձայնավոր.

2. գրաբարյան միավանկ բառերի սկզբնային ե - ից առաջ բարբառներում որպես կանոն առկա է յ. (ի դեպ, Գ.Ջահուկյանի ընտրած 120 բարբառախոս վայրերից այս հատկանիշը չունեն 24-ը, ընդ որում՝ գրանցից 20-ը «արևմտահայ» բարբառախոս վայրեր են, իսկ չորսը՝ «արևելահայ»²⁶⁷):

Ճշմարտության դեմ մեղանշած չենք լինի, եթե պնդենք, որ այս երկու բարբառային ընդհանուր հատկանիշները բխում են նախնական հինհայերենյան երկու համապատասխան ընդհանուր վիճակներից: Այլ կերպ ասած՝ ենթադրելի է, որ առաջին դեպքում հին հայերենի բոլոր դրսևորումներում էլ համապատասխան դիրքերում հանդես է եկել հնչյունական մի իրողություն, որին արդի բարբառներում որպես կանոն համապատասխանում է է պարզ ձայնավորը, իսկ երկրորդ դեպքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան ե - ն ունեցել է ընդհանուր որակական այնպիսի հատկանիշ, որը հիմք է դարձել գրեթե բոլոր բարբառներում բառասկզբում յ - ի հավելման:

Ինչ վերաբերում է բարբառներում այլ դիրքերում գրաբարյան է, ե միավորներին համապատասխանող հնչյունների դրսևորումներին ու փոխհարաբերություններին, ապա

²⁶⁵ Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 164:.

²⁶⁶ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 384:

²⁶⁷ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 63, 70-81:

հայ բարբառագիտության մեջ առավել տարածված է հետևյալ տեսակետը. «Հին հայերէնը գիտէր զանազանել և և է ձայները, որոնց տարբերութիւնը սակայն մեզ յայտնի չէ. նոր հայերէնը այս երկու ձայներէն մէկը ջնջած է, այնպէս որ բազմաթիւ բարբառներու, ինչպէս և գրական լեզուին մէջ այս երկու ձայները վերածուած են մէկի, որ կը նշանակենք է: Բարբառներէն ոմանք (ինչ. Կարին, Մուշ, Վան, Սուչավա և այլն) շեշտեալ վանկին մէջ կը զանազանեն երկու տեսակ է. գրաբարի է ձայնը կը պահեն է, իսկ և ձայնին կուտան երկբարբառային և հնչիւնը: Միւս ոչ - շեշտեալ վանկերուն մէջ գրաբարի թէ՛ և և թէ՛ է ձայները հաւասարապէս կը հնչուին է: Երկու գրական լեզուներն ալ (ուրիշ քանի մը բարբառներու նման) գիտեն զանազանել բառասկզբի և և է ձայները, ուր և կը հնչուի յէ, իսկ է կը հնչուի է»²⁶⁸:

Համանման տեսակետ է հայտնել Դ.Կոստանդյանը. «Հայտնի է, որ գրաբարը տարբերակում էր և և է հնչույթները. առաջինը հնչվում էր իբրև պարզ ձայնավոր է, երկրորդն ուներ երկբարբառային արտաբերում՝ բաղադրված է և յ միավորներից: Բարբառների մեծագույն մասում, այդ թվում և Երզնկայում, ինչպես նաև գրական հայերենի երկու դրսևորումներում վերացված է և և է հնչույթների տարբերակվածութունը: Սրանց դիմաց բոլոր դիրքերում բարբառն ունի առաջին շարքի միջին բարձրացման է»²⁶⁹:

Նույն կարծիքին են եղել նաև Մ.Ասատրյանը²⁷⁰, Ա.Գրիգորյանը²⁷¹:

է ~ Ե փոխհարաբերութիւնների առումով Ա. Ղարիբջանը առանձնացնում է մի խումբ բարբառներ, որոնք է պարզ ձայնավորից բացի ունեն երկբարբառային և. «Այդպիսի «ե» ունեն մեր բարբառներից մի քանիսը միայն, հատկապես Հաճընի, Զեյթունի, Վանի, Ուրմիայի, Խոյի բարբառները, Մշո բարբառի արևելյան հատվածը, Արարատյան բարբառի Նոր Բայազեդի ենթաբարբառը»²⁷²: Գ.Ջահուկյանի տվյալներով շեշտակիր վանկում երկբարբառային և ունեն բարբառախոս 28 վայրեր, որոնք ամբողջովին կամ մասամբ ներկայացնում են հետևյալ 14 բարբառները. Առդեալի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի, Հաջընի, Զեյթունի, Կարնո, Մշո, Տալվորիկ-Մոտկանի, Վանի, Դիադինի, Արարատյան, Զուղայի, Խոյ-Մարաղայի, Բայազետի²⁷³:

Այսպիսով, տարանջատվում են բարբառների երկու խմբեր, որոնցում հինհայերենյան է ~ Ե հակադրութիւնը տարբեր կերպ է դրսևորվում: Առաջին և ավելի մեծաքանակ խմբում այն բարբառներն են, որոնցում գրաբարյան և - ի դիմաց շեշտակիր վանկում երկբարբառային ձայնավոր չի արձանագրվում: Երկրորդ խմբում այն 14 բարբառներն են, որոնցում գրաբարյան և - ի դիմաց շեշտակիր վանկում դրսևորվում է երկբարբառային և հնչյուն:

²⁶⁸ Հ.Աճառյան, Հայ բարբառագիտութիւնը, Մոսկվա - Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 15:

²⁶⁹ Դ.Կոստանդյան, Երզնկայի բարբառը, Ե., 1979, էջ 26:

²⁷⁰ Մ.Ասատրյան, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, էջ 25:

²⁷¹ Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

²⁷² Ա.Ղարիբջան, նշվ. աշխ., էջ 110:

²⁷³ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 63, 70-81, 132-136:

Առաջին խումբը ներկայացնող Պոլսի, Եվդոկիայի բարբառներում, Արարատյան բարբառի խոսվածքների մեծ մասում, այլ խոսվածքներում իսկապես է ~ ե տարբերությունը վերացել է, և այդ բարբառները կամ խոսվածքները որևէ կերպ չեն կարող նպաստել մեզ հետաքրքրող հարցի պարզաբանմանը: Սակայն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ առաջին խմբի շատ բարբառներ հաճախ ներկայացնում են հնչյունական իրողություններ, որոնք այլ բան չեն, եթե ոչ հինհայերենյան է ~ ե հակադրության արձագանքներ: Առավել ընդհանուր նման արձագանքը, իհարկե, այն է, որ գրեթե բոլոր բարբառներում էլ միավանկ բառերի սկզբնային ե - ից առաջ ավելացել է յ. այդպես է, օրինակ, Արարատյան բարբառի՝ նաև է ~ ե հակադրությունն չունեցող խոսվածքներում, Թբիլիսիի, Ղարաբաղի, Տիգրանակերտի, Խարբերդ-Երզնկայի, Համշենի, Եվդոկիայի և այլ բարբառներում:

Թբիլիսիի և Տիգրանակերտի բարբառներում գրաբարյան ե - ի դիմաց շեշտակիր վանկում հանդես է գալիս ի, իսկ մնացած դեպքերում՝ է: Հետաքրքրական է, որ նշված ի - ն, շեշտից զրկվելով, կարող է դառնալ է. օր. դիվեր - դիվերու (Թբ.), էրիս - էրէսի (Տիգ.): Ագուլիսի բարբառում, եթե մի կողմ թողնենք հնչյունափոխական գործոնների հետևանքով ա - ի վերածվելու դեպքերը, շեշտակիր վանկում ե - ի դիմաց ունենք ի, բայց նույն այդ դիրքում ու, ղ - ից առաջ հանդես է գալիս է. սա նշանակում է , որ ու, ղ - ն իրենցից առաջ պահանջում են ավելի բաց հնչյուն: Երզնկայի բարբառում ո - ից առաջ բացառվում է է պարզ ձայնավորը, և այդ դիրքում հանդես է գալիս է և քմային ù ձայնավորների միջև միջին դիրք գրավող մի հնչյուն: Մալաթիայի բարբառում շեշտակիր վանկում ե - ի դիմաց հանդիպում է ա կամ ի. մանձ (մեծ), փառ (բեռ), լառ (լեռ), սրսառ (սիսեռ), ցօրին, խիլք, սիվ: Քեսաբի բարբառում շեշտյալ և նախաշեշտ վանկերում ե - ի դիմաց որպես կանոն առկա է ի. պիրուն (բերան), ցիրիգ, թիլ, թիփ: Ղ, ո բաղաձայններից առաջ հաճախ հանդես է գալիս ա. տաղնօց (դեղնուց), մառնեմ, ծառ (ձեռք), ախպլնր (եղբայր), անխճուր (եղջիւր), երբեմն էլ՝ ե. մեղր, մեխք, դեղ (տեղ), ըսեղ (ասեղ): Կարճեանի բարբառում միավանկ բառերի սկզբի ե - ի դիմաց առկա է ի. իս (ես), հիբ (երբ), իփ (եփ), ի՛գնը (եզն). երկվանկ բառերում ը և ղ հնչյուններից առաջ բառասկզբի ե - ի դիմաց առկա է ա (ընդ որում՝ այն բառերում, որոնցում երկրորդ վանկարարը ա կամ այ է, և թերևս դեր է խաղացել նաև առնմանությունը). ա՛խպիր, ա՛րագ, ա՛րաշտ, ա՛րկաթ: Մի շարք միավանկ բառերում ը, ո - ից առաջ ե - ի դիմաց առկա է ըէ. ծըլըպ, կըլն, սըլըմը, փըլըթ, ղ, խ - ից առաջ՝ է. խէղճ, ճէխկ, մէխկ, նէղ, տէղ, ցէխ: Այլ դեպքերում միավանկ բառերում ե - ի դիմաց առկա է ի. թիլ, թիվ (թեւ), թիփ, խիլք, ծիփ, հիշտ և այլն: Հադրութի բարբառում միավանկ և երկվանկ բառերում ե - ի դիմաց սովորաբար առկա է է. տէղ (դեղ), ծէռք (ձեռք), ցէղ, թէվ, էրկու, տէղէն (դեղին), քէնէ (քենի), սակայն այլ դեպքերում, հատկապես ղ, ո բաղաձայններից առաջ սովորաբար հանդես է գալիս ըէ. ասըկ , պըլն,

խընդճ, ծըմըն, մընէլ, սընպ, սընրտ, սընվ և այլն: Համանման երևույթներ նկատվում են նաև Ղարաբաղի, Շամախիի, Սասունի բարբառներում: Նշենք նաև, որ բարբառների այս խմբում հինհայերենյան է ~ ե հակադրության զարգացումները հաճախ կրել են շեշտի դիրքի փոփոխության, ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի գործողության, առնամանության, տարնամանության հնչյունափոխական երևույթների կնիքը, որը շատ դեպքերում ուսումնասիրողներին թույլ չի տվել սահմանելու հստակ օրինաչափություններ:

Երկրորդ խմբի բարբառներում, քանի որ դրանք նույն խորությանը ուսումնասիրված չեն, և երկբարբառային հնչյունի դրսևորումները նույնպես հավասարաչափ ամբողջականությանը ներկայացված չեն: Այսպես, Ա. Ղարիբյանը նշում է, որ Ուրմիայի բարբառն ունի և երկբարբառ²⁷⁴, Գ.Ջահուկյանը նման հնչյունի առկայությունը արձանագրում է Խոյ-Մարաղայի բարբառի Փայաջուկ, Ուրմիա բարբառախոս վայրերում²⁷⁵, իսկ Մ.Ասատրյանը իր «Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը» աշխատության մեջ գրում է. «այն խոսվածքը, որը հիմք է հանդիսացել մեր ուսումնասիրության համար, չի պահել այդ երկու հնչյունների [է, ե - վ.կ.] արտասանական տարբերությունը»²⁷⁶:

Գրաբարյան և - ի համապատասխանություններին Մշո բարբառում հանգամանորեն անդրադարձել է Լ.Մսերյանցը: Նա նշում է, որ Մշո բարբառում գրաբարյան և - ին համապատասխանում են «բաց ե-ն» (նկատի ունի պարզ e ձայնավորը), երկբարբառային իև կապակցությունը և յև - ն: Ընդ որում՝ երկբարբառային հնչյունը Մշո բարբառում հանդես է գալիս միավանկ բառերի ներսում, երկվանկ և բազմավանկ բառերի վերջին վանկում: Միավանկ բառերի սկզբում և - ին համապատասխանում է յև կապակցությունը, իսկ երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբում ու ներսում հանդես է գալիս «բաց ե-ն»: Լեզվաբանը նկատում է երկբարբառային հնչյունի դրսևորման ու շեշտի սերտ առնչությունը և ընդգծում, որ հենց շեշտակիր վանկում է զարգացել իև կապակցությունը, որը բառասկզբում (միավանկ բառերի) դարձել է յև, մինչդեռ անշեշտ վանկերում առկա է պարզ է ձայնավոր: Մսերյանցը գրաբարյան և - ի՝ շեշտով պայմանավորված դրսևորման համանման երկվություն արձանագրում է և լեհահայոց բարբառում, Ախալցխայի խոսվածքում²⁷⁷: Անդրադառնալով նաև Թբիլիսիի բարբառին՝ նշում է. «Գրաբարյան և - ի համապատասխանությունների երկվությունն արտացոլվում է և Թբիլիսի բարբառում, որտեղ շեշտի տակ հանդես է գալիս ի (բառասկզբում՝ յի-), իսկ անշեշտ վանկում՝ բաց է»²⁷⁸: Ապա ավելացնում է, որ նման երկվություն հավանաբար կարելի է նկատել նաև

²⁷⁴ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 343:

²⁷⁵ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 81:

²⁷⁶ Մ.Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

²⁷⁷ Ē. ĩñāðēāiō, Ýopāũ ĩ ãðiyĩñēiē āēāēāēōiēiāēē, I. Nōāāiēōāēūiāy ōiñāōēēā iōðñēiāĩ āēāēāēōā ā ñāyçē ñ ōiñāōēēĩp Āðāāāðā, ĩñēāā, 1897, c.24-35.

²⁷⁸ Նշվ. աշխ., էջ 35:

նոր հայկական շատ այլ բարբառներում²⁷⁹ : Հետաքրքրական է, որ Մսերյանցը հիշատակում է և ուսուցիչների բարբառները, մասնավորապես՝ հյուսիսամալոուսական խոսվածքները, որոնցում շեշտակիր վանկում առկա է երկբարբառային *ie'* կապակցություն, իսկ անշեշտ վանկերում՝ *e* մենաբարբառ: Նշվում է նաև, որ երևույթը ներթափանցել է հարևան բելառուսական խոսվածքներից²⁸⁰ : Նույնիսկ նկատում է լատիներենի շեշտակիր *ե - ի* երկբարբառային դրսևորումներ ուսմանական լեզուներում²⁸¹ : Մսերյանցը գտնում էր, որ *ե - ի* երկբարբառային արտասանությունը հետգրաբարյան շրջանում առաջացած իրողություն է. այդ երևում է նրա այն դիտողությունից, թե երկբարբառային ին կապակցության դրսևորումը գրաբարյան *ե - ի* դիմաց վկայված է դեռևս 17-րդ դարի առաջին քառորդում Յր.Ռիվոլայի հայ - լատիներեն բառարանում²⁸² :

Հարցի առնչությամբ Մշո բարբառում առկա իրավիճակը նույն կերպ են ներկայացնում նաև Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյանը²⁸³ և Ք.Մաղաթյանը²⁸⁴ :

Կիլիկյան հայերենում է \sim *ե* հարաբերությունը անդրադարձել են Յ. Կարստը և Հր.Աճառյանը: Կարստի կարծիքով՝ է ձայնավորը, ծագումով լինելով երկբարբառ, արդեն 5-րդ դարի դասական հայերենում բառիս բուն իմաստով երկար ձայնավոր չի եղել: Նոր հայերենում նրան կանոնավոր ձևով համապատասխանում է կարճ կամ միջին բաց է: Այս հնչյունական արժեքը է նշանագիրը պահպանում է և կիլիկյան հայերենում²⁸⁵ : Գրաբարյան *ե - ն* կիլիկյան հայերենում ունի նույն համապատասխանությունները, ինչպես որ Մշո բարբառում, այն է՝ միավանկ բառերի սկզբում՝ յե, շեշտակիր վանկում՝ իե, անշեշտ վանկում՝ է: Կարստը հավելում է, որ «վերջին վանկի *ie* *ե - ն* պետք է դառնա պարզ *e*, երբ այդ վանկը դադարում է վերջին լինելուց», և բերում է օրինակներ²⁸⁶ : Գրաբարյան *ե - ի*՝ հայերենի բարբառներում համապատասխանությունների առումով Կարստը նկատում է հետաքրքրական մի օրինաչափություն. «Իտացիզմով բնորոշվող արևելահայերենում *i* - ն նաև արևմտահայերենի երկբարբառային *ե* (= *ie*) ձայնավորի կանոնավոր ներկայացուցիչն է: Եթե արևմտահայերենում հին է - ն դառնում է *e* անշեշտ ոչ վերջին վանկում, իսկ շեշտակիր վանկում դառնում է *ie*, արևելահայերենում այն նույնպես դառնում է *e* անշեշտ վանկում, բայց *i*՝ շեշտակիր վանկում»²⁸⁷ :

Հր.Աճառյանը Կիլիկիայի բարբառի շրջանակներում տարբերակում է Զեյթունի և Հաճընի բարբառները և նկատում որոշ տարբերություններ դրանց միջև *ե - ի* համապատասխանությունների հարցում: Ծիշտ է, երկու դեպքում էլ *ե - ի* դիմաց հաճախ

²⁷⁹ Նույն տեղում:

²⁸⁰ Նշվ. աշխ., էջ 36:

²⁸¹ Նույն տեղում:

²⁸² Նշվ. աշխ., էջ 35:

²⁸³ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, Մշո բարբառը:

²⁸⁴ Տե՛ս Ք.Մաղաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը, Ե., 1985:

²⁸⁵ Տե՛ս Յ.Կարստ, Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Ե., 2002, էջ 27:

²⁸⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 54:

²⁸⁷ Նշվ. աշխ., էջ 56:

առկա է ի, սակայն Զեյթունի բարբառում Աճառյանը նման դեպքեր ավելի շատ է նկատում²⁸⁸: Ուշագրավ է Աճառյանի այն դիտարկումը, որ թե՛ Զեյթունի, թե՛ Հաճընի բարբառներում ղ, խ, ու բաղաձայններից առաջ ե - ն չի դառնում ի, այլ պահպանվում է կամ դառնում է²⁸⁹: Հետաքրքրական է, որ ղ, ու - ից առաջ որոշ դեպքերում ե - ն դառնում է ա, ւն կամ օ. աղբլ (եղիճ), ւնդունգ, օղունգ (եղունգն), ախլէյ (եղջիւր), ախբայ (եղբայր), ծւնք, ճւնք, ճար (ձեռք)²⁹⁰:

Հարցին ավելի հանգամանորեն Հր.Աճառյանն անդրադառնում է Վանի բարբառի առնչությամբ: Նախ նա նշում է, որ Վանի բարբառի ե, ո երկբարբառները համապատասխանում են «մշեցիների և Կարնո գյուղացիների ե, ո հնչումներին, բայց սրանց չափ ծանր ու դանդաղ չեն, և արտասանվում են շատ ավելի արագ, հատկապես Վն. ե - ն ավելի արագ է Մշ. ե - ից»²⁹¹: Ապա ավելացնում է, որ երկբարբառի մեջ e - ն բաց ձայնավոր է²⁹²: Այնուհետև Վանի բարբառում գրաբարյան ե - ի համապատասխանությունները ներկայացվում են ըստ դիրքերի: Այսպես, միավանկ բառերի սկզբում առկա է ե ~ յե համապատասխանությունը: Երկվանկ բառերի սկզբում ե - ն ունի երկու դիրք. ա) գտնվում է ղ, ու բաղաձայններից առաջ, բ) նախորդում է ը բաղաձայնին: Առաջին դեպքում դարձյալ առկա է ե ~ յե համապատասխանություն, իսկ երկրորդ դեպքում ե - ի դիմաց առկա է պարզ է ձայնավոր: Բառավերջի վանկի ե - ն (չեչտակիր ե) Վանի բարբառում միշտ մնում է ե: Բառամիջի անչեչտ վանկում գրաբարյան ե - ին սովորաբար համապատասխանում է պարզ է ձայնավոր, իսկ ղ - ից առաջ՝ ե երկբարբառային հնչյուն²⁹³: Աճառյանը նկատում է, որ ի տարբերություն վերջնավանկի, որտեղ է ~ ե գանազանությունը լավ է պահված, բառամիջում տարբերակումը բացարձակ չէ. այստեղ ղ բաղաձայնից առաջ ընդհանրապես ե - ն մնում է ե, իսկ ը - ից առաջ դառնում է է: Լեզվաբանի աչքից չի վրիպում երևույթի դրսևորման նույնությունը բառասկզբի և բառամիջի դիրքերում²⁹⁴:

Վանի բարբառում, ինչպես նկատում է Աճառյանը, մի շարք դեպքերում էլ անչեչտ ե - ի դիմաց, հատկապես ը - ից առաջ, առկա է ի ձայնավոր. աւելել - ավիւել, աւերել - ավիրել, աւելորդ - ւնվիւրթ, բերել - պիրել, երեկոյ - իրիկուն, գենուլ - զինել, ծեփել - ծիփել, հերիւն - խիրուն, հերկել - խիրկել, ներկել - նիրկել, շերեփ - շիրեփ, սկեսուր - կիսուր, փեսել - փիտել, փեսուր - փիտուր և այլն: Հետաքրքրական է, որ բերված բոլոր օրինակներում գրաբարյան ձևի մեջ առկա են երկու հաջորդական ե-եր, կամ ե - ին հաջորդող ձայնավորը հետին շարքի է (ու, ո): Երբեմն ե > ի

²⁸⁸ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, Ե., 2003, էջ 37-39:

²⁸⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 38, 40, 41, 43, 46:

²⁹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 38, 39, 41:

²⁹¹ Հ.Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 15:

²⁹² Նույն տեղում:

²⁹³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 30-32:

²⁹⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 33:

փոփոխությունն է նկատվում բառաթեքման ժամանակ. կյետ – կյիտու, աներ – անիրոչ, սիրել – սիրեցի, փորել – փորեցի²⁹⁵ : Ինչ վերաբերում է գրաբարյան է երկբարբառակերպին, ապա Վանի բարբառում նրան որպես կանոն համապատասխանում է պարզ է ձայնավորը²⁹⁶ :

Գրաբարյան է, և միավորների համապատասխանությունների առումով հետաքրքրական պատկեր է ներկայացնում Բայազետի բարբառը: Այստեղ հստակ դրսևորվում է է ~ ե հակադրություն և՛ հնչյունաբանական, և՛ հնչույթաբանական իմաստներով:

է - ն առաջին շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր է՝ լիովին նույնական գրական հայերենի է ձայնավորին: Ե - ն Բայազետի բարբառում երկբարբառային հնչյուն է, որի արտասանության ժամանակ լեզվի մեջքը բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը, բայց ոչ այնքան, որքան ի - ի արտասանության ժամանակ: Բացի այդ, եթե ի - ի արտասանության ժամանակ բերանի միջին մասում կծկված լեզուն մի փոքր ձգվում է դեպի առաջ²⁹⁷, ապա ե - ի արտասանության ժամանակ այդ մղումը բացակայում է, իսկ լեզվի մեջքն էլ մի փոքր ավելի հետ ընկած հատվածում է բարձրանում: Եթե ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ «Լեզվի ծայրը իջած է և հենվում է ստորին ատամների ներսի մակերեսին»²⁹⁸, «է հնչյունի արտաբերման ժամանակ իջած է ներքև՝ թեթևակի հպվելով ստորին ատամներին»²⁹⁹, ապա բարբառային ե - ի արտասանության ժամանակ լեզվի ծայրը ավելի ներքև է իջնում՝ հասնելով ստորին ատամների հիմքին: Եվ ընդհանրապես, է - ի համեմատությամբ ե - ի արտասանության ժամանակ լեզվի ողջ առջևի մասն է ներքև իջած: Ե - ի արտասանության ժամանակ բերանը ավելի է բացված է - ի համեմատությամբ: Եթե փորձենք ե երկբարբառակերպը մեխանիկորեն տրոհել բաղադրիչների, ապա կարող ենք ասել, որ այն սկսվում է ի - ից բաց մի հնչյունով և ավարտվում է - ից բաց հնչյունով, ուստի ճիշտ չի լինի ե - ի արտասանությունը ներկայացնելու համար գործածել իէ կամ իե տառակապակցությունները: Ելնելով և հնչյունի արտասանական յուրահատկություններից՝ կարելի է արձանագրել, որ Բայազետի բարբառում այն բացվող երկբարբառային հնչյուն է:

Բայազետի բարբառի է, և միավորները իրենց բաշխման յուրահատկություններով գրաբարյան է, և միավորների նկատմամբ հանդես են բերում կայուն և որոշակի համապատասխանություններ:

Առավել ընդհանուր համապատասխանությունները, որոնք դիտարկվել են և այլ բարբառներում, հետևյալներն են:

²⁹⁵ Նույն տեղում:

²⁹⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 34, 35:

²⁹⁷ Տե՛ս Ա.Նաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁹⁸ Նույն տեղում:

²⁹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 153:

1. Միավանկ բառերի սկզբում, շեշտակիր այլ վանկերում գրաբարյան է - ի դիմաց որպես կանոն բարբառս ունի է պարզ ձայնավոր. էշ- էշ, էգ - էք, կէս - կէս, դէզ - դէզ, մէջ - մէջ, աղուէս - ղվէզ, գէշ - գէշ, գոմէշ - գ'ոմէշ, շէն - շէն, բբուէճ - բ'բուէճ, վրէժ - վրէժ, դէմ - դ'էմ, երէկ - ճ'երէկ, ձէթ - ձ'էթ, շէկ - շէկ, տէր - տէր և այլն:

2. Միավանկ բառերի սկզբում գրաբարյան ե - ի դիմաց առկա է յե. յեզ (եզն), յեփ (երբ), յեռ (եռ), յերք (երգ), յել (ել): Բարբառի խոսվածքների մեծ մասում ես դերանվան սկզբում յ - ն սովորականի պես թավ չի հնչում, այլ բավականին թույլ է և նույնանում է բառամիջի ձայնորդ յ - ին՝ այդպիսով, թերևս, ապահովելով տարբերակումը յես (ինքնություն, անհատականություն, անձ) գոյականից: Իր արտասանությամբ ես դերանունը նույնանում է օժանդակ բայի ես ձևին, երբ վերջինս հաջորդում է ձայնավորով ավարտվող բառի. Դույես գ'ըրե (Դու ես գրել), Տըղայես՝ գ'ընա (Տղա ես՝ գնա):

Ի դեպ, օժանդակ բայի եմ, ես, եսք, են ձևերի սկզբում յ - ի հավելում տեղի չի ունեցել, որովհետև դրանք երբեք արտահայտություն սկզբում հանդես չեն գալիս և միշտ նախորդ բառի հետ սերտ են արտասանվում՝ հայտնվելով հնչաբառի վերջին վանկում: Նշենք, որ այս օրինահափությունը առկա է և՛ այլ բարբառներում, և՛ գրական հայերենում:

3. Երկվանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում, երբ ե - ն նախորդում է կա՛մ ը, կա՛մ դ, ու բաղաձայններին, ը - ից առաջ գրաբարյան ե - ի դիմաց ունենք է, իսկ դ, ու - ից առաջ՝ յե. էրազ (երազ), էրակ (երակ), էրամ (երամ), էրան (երան), էրնէկ (երանի), էրէկալ (երևալ), էթալ (երթալ), էրինջ (երինջ), էրկաթ (երկաթ), էրկանք (երկանք), էրկու (երկու) և յեղա (եղի), յեղունգ (եղունգն), յեռալ (եռալ), յեռսուն (երեսուն), յեղընծիկ (եղիծ), յեղնիկ (եղնիկ):

Սակավ դեպքերում բառասկզբում կ, փ, լ բաղաձայններին նախորդող գրաբարյան ե - ին ևս համապատասխանում է պարզ է ձայնավոր. էկա (եկի), էփել (եփել), ճ'էլա (ելի): Մի շարք այլ դեպքերում ևս բառասկզբում տեղի է ունեցել ճ' - ի հավելում. ճ'էնթիս (երդեք), ճ'էրէկ (երէկ), ճ'էրկէն (երկայն), ճ'էրես կամ ճ'իրես (երես):

Բայազետի բարբառում ևս եղբայր բառի դիմաց ունենք ա - ով սկսվող ձև՝ իսպէր, իսկ հնչյունափոխական գործոնների ազդեցությամբ առանձին դեպքերում բառասկզբում և բառամիջում ե - ի դիմաց դրսևորվում է ի. իրեք (երեք), ճ'իրկուն (երեկոյ), ղվիրել (աւերել), կիսուր (սկեսուր), հիրես (երես), փիդել (փետել):

4. Շեշտակիր վանկում գրաբարյան ե - ին Բայազետի բարբառում համապատասխանում է երկբարբառային ե. ներ, գ'իչեր, ճ'ընգեր, թել, թեփ, գըռեխ, շէրեփ, խեխճ, ծեր, կեր, կեխտ, խեղեղ, ճեղ, մենք, ներկ, տէրեվ, սիսեռ, ճ'ըմեռ, գ'ըրել, ծեփ, ղեվ, ճ'եռ և այլն:

5. Անշեշտ վանկում գրաբարյան ե ~ ին որպես կանոն բարբառում համապատասխանում է պարզ է ձայնավոր. բ'երան, գ'երան, գ'երի, գ'ետին, գ'երէգման, բ'արէկամ, գ'երընդի, խեզնել (հեծնել), նէրկել, շէրեփ, տէնալ (տեսանել), փէս[^] և այլն:

6. Անշեշտ վանկում գրաբարյան ե ~ ին համապատասխանում է երկբարբառային ե հնչյուն ղ, խ, ու բաղաձայններից առաջ. դ'եղին, լեղի, խեխտել, խըրեղեն, սեղան, մեղավոր, պեղել, մեռնել, քեռի:

Ի դեպ, առանձին խոսվածքներում քեռի և ձեռ բառերում երկբարբառակերպի բացումն այնքան է խորացել, որ այդ բառերը հնչում են քյռի, ձ'յն: Կարծում ենք՝ ե > յի փոփոխությունը նպաստել է հաջորդ ու ~ ն:

Ընդհանուր դիրքային այս համապատասխանություններից զատ՝ գրաբարի և Բայազետի բարբառի միջև առկա է է, ե միավորների գործառություն հնչյունական պայմանների համապատասխանություն ևս:

Հետաքրքրական է, որ այդ համապատասխանությունները գործում են Բայազետի բարբառի բարբառային ու փոխառյալ բառերում նույնպես: Այլ կերպ ասած՝ բարբառում առկա են գործուն օրինաչափություններ և ոչ թե միայն հինհայերենյան (կամ գրաբարյան) բառաչերտում դիտարկվող հնչյունական օրենքներ:

Ընդհանուր առմամբ դիտվում են հետևյալ համապատասխանությունները:

1. Եթե գրաբարյան արմատների շեշտակիր վանկում ս, գ, շ, ժ, ջ, ճ, ն բաղաձայններից առաջ ունենք է երկբարբառակերպ, ապա Բայազետի բարբառում նույն այդ դիրքերում ունենք է պարզ ձայնավոր. այսպես՝ կէս, հավէս, դ'էգ, աըրընդէգ, ջըրէգ, գ'օմէշ, փէշ, վէշ, լէշ, գէժ, բէժ, մէջ, փէջ, քէջ, բ'ըփոէճ, պըլէճ, պէճ, քէն, [^]ութէն, պըլէն և այլն:

Ինչպես գրաբարի թեքված ձևերում ս, գ, ն բաղաձայններից առաջ կարող էր հանդես գալ ե, բարբառումն այդ բաղաձայններից առաջ թեքված ձևերում, երբեմն նաև՝ ուղիղ բառաձևերում դրսևորվում է երկբարբառային ե. օրինակ՝ գ'ըրես, հիրես, մեղի, գ'ըրեն, թիթեն, խըրեղեն:

2. Եթե գրաբարյան արմատների շեշտակիր վանկում ո, լ, դ, խ, փ, ք, ւ բաղաձայններից առաջ ունենք ե գրով արտահայտվող հնչյունական իրողություն, ապա բարբառումն նույն այդ դիրքերում (Բայազետի բարբառում հ ~ ով ավարտվող բառ չունենք, իսկ ւ ~ ի դիմաց ունենք վ) որպես կանոն ունենք երկբարբառային ե. այսպես՝ կեռ, ձ'ըմեռ, ցեռ, թել, կըլթել, դ'եղ, բեղ, գ'եղ, ճեղ, մեղ, մըթեխ, դեխ, ժեխ, ոեխ, սիբեխ, ծեփ, շէրեփ, թեփ, ցեփ, կըլեփ, իրեք, թեք, ձ'եվ, թեվ, վիրեվ, բ'արեվ և այլն: Գրաբարյան թեքված ձևերի օրինակով բարբառումն ևս բայական ~ք վերջավորությունից առաջ ունենք է. գ'ըրէք, նըկարէ'ք, էթում էք:

Գրաբարյան բառաչերտից դուրս անհամապատասխանություն է առաջացել լ հնչյունից առաջ գտնվող դիրքում. գործառում են էլ խմբով ավարտվող մի շարք բառեր

(դէլ, գըռնէլ, պէլ, կիտէլ, կիսէլ, մըթէլ), որոնցում հավանաբար առկա է անորոշ դերբայի - ել վերջավորութիւնից տարբերակը մղումը: Է ~ ե հակադրութիւնը այստեղ ձեռք է բերել իմաստատարբերակիչ դեր ունենալու հնարավորութիւն՝ կիսել (կես անել) - կիսել (ըմպելիք), շինել (կառուցել) - շինել (հագուստ): Նշենք նաև, որ գրաբարում էլ կային բառեր, որոնք ավարտվում էին -ել կապակցութեամբ, միայն թե բոլորն էլ փոխառյալ բառեր էին՝ Սամուէլ, Դանիէլ, Միքայէլ³⁰⁰, այսինքն՝ արդեն գրաբարյան շրջանում հայերենի արտասանական բազան թույլ էր տալիս ունենալու բառավերջի -ել կապակցութիւն: Այս հանգամանքը կարող է հավաստել լ - ի արտասանութեան մեջ կատարված որակական փոփոխութիւնը:

3. Բայագետի բարբառում բառավերջի մյուս բաղաձայններից առաջ գրաբարի պես կարող են դրսևորվել և՛ է, և՛ ե միավորները. հընգեր, գիշեր, խէր, տէր, բեմ, ճեմ, գէմ, ջէմ, բէտ, խէտ, կես, պես, ճէթ, կըռէթ, ցեթ, շէկ, հէրէկ, վառեկ, խէրվընեկ և այլն: Այդ դիրքերում է ~ ե հակադրութիւնը կարող է ունենալ իմաստատարբերակիչ դեր. կեր (ուտելիք) - կէր (կար), մեր - մէր (մայր):

4. Եթե գրաբարյան բառավերջի բաղաձայնական խմբից առաջ արմատական բառերում բացառվում է է - ն, և միշտ դրսևորվում է ե, ապա բարբառումս այդ նույն դիրքում միշտ ունենք երկբարբառային ե. գեստ, ըստեռ, խելք, սերմ, ներկ, կխտ, թեռթ, ծեռտ, բեռթ և այլն: Բացառութիւն են այն բառերը, որոնցում նախավերջին բաղաձայնն է շ. թէշտ, ժէշտ, հէշտ, մէշկ, քննէշտ:

Բայագետի բարբառում անեզական բառերում ևս բառավերջի բաղաձայնական խմբից առաջ ունենք ե, որը բնական է, քանի որ եզակիի ձևերը չեն գիտակցվում. օրինակ՝ նեսկ (անէծք), շենք, վերք, օրենք:

5. Գրաբարի պես Բայագետի բարբառի բառավերջում ևս բացակայում է ե - ն, բայց կարող է հանդես գալ է պարզ ձայնավոր. օրէ, էրկըթէ, հառավտընէ, ննէ, մէրէ: Բարբառումս բառավերջում ե դրսևորվում է երկրորդաբար, քերականական իրողութիւնների կրճատ ձևերում վերջավորութեան ը - ի անկման հետևանքով. յես գըրէր եմ - էնի գըրե (գըրեր ա), կե՛ (կե՛ր):

6. Բայագետի բարբառում շեշտազրկված է - ի դիմաց ի ունենք ոչ միայն գրաբարյան համապատասխանութիւններում, այլ նաև այ > է հնչյունափոխութեամբ առաջացած ձևերում. կէս-կիսել, կիսատ, վէճ - վիճել, էլ - իշի, գրբ. անէծ - նիծել, գէգ - գիգի, սէր - սիրած, տէր - տիրոջ, ճէթ - ճիթի, այծ - էծ - իծի, գայլ - գէլ - գիլի, ծայր - ծէր - ծիրի: Հինհայերենյան բառաչերտի այլ բառերում, ինչպես նաև այդ բառաչերտից դուրս, շեշտազրկված է - ն սովորաբար պահպանվում է կամ սղվում. բէտ - բէտընալ, հէրէկ - հէրէկվա, հավէս - հավէսի, գոմէշ - գոմշի, փէշ - փէշի, մէշ - մըշի, փէշ - փէշի, ձայն - ձէն - ձէնի, սայլ - սէլ - սէլի և այլն:

³⁰⁰ Տե՛ս Ս. Գյուլբուրգաղյան. նշվ. աշխ., էջ 40:

Շեշտագրկված ե ~ ն մեկ դեպքում դառնում է ի՛ վեր ~ վիրել (բարբառումս գրաբարյան դեւ-ի դիմաց ունենք դ՛էվ, ուր է ~ ն օրինաչափորեն դառնում է ի՛ դ՛իվի): Եթե գրաբարում շեշտագրկված ե ~ ն սղվում էր միայն ո, դ բաղաձայններից առաջ, ապա բարբառիս շեշտագրկված ե երկբարբառային հնչյունը սղվում է նաև այլ բաղաձայններից առաջ. [^]սեղ ~ [^]սխան, գրբ. աղեղն ~ [^]նըղնակ, գրբ. ծիծեռն ~ ծիծըռնեկ, գրբ. թիթեռն ~ թիթըռնեկ, ճ՛ըմեռ ~ ճ՛ըմռան, հ՛ավել ~ հ՛ավըլնալ, հ՛իրես ~ հ՛իրսի, ցօրեն ~ ցօրնի: Ինչպես գրաբարում, բարբառում ևս ը ~ ից առաջ շեշտագրկվող ե ~ ի անկում տեղի չի ունենում. [^]ներ ~ [^]ների, գ՛ըչեր ~ գ՛ըչերվա, գ՛ըչերախառը, հ՛ընգեր ~ հ՛ընգերի, հ՛ընգերակոխ:

Այս ամենից գատ՝ Բայագետի բարբառում գործում է մի օրինաչափություն, որը գրաբարում տեսանելի չէ: Այստեղ բառամիջի անշեշտ վանկում որպես կանոն ունենք է պարզ ձայնավոր (բ՛էրան, գ՛էրի, թէչի, լէփուկ, խէզնել, խէվխըվալ, ճէվալ, մէրան, շէրեփ, պէնալ, սէլաֆ, տէրեվ, տէքըր, ցէմենդ, ցէրէկ, փէսնի , փէքօլ, քէնի), և շեշտակիր վանկի երկբարբառային ե ~ ն, բառի ածման, հատկապես բայի թեքման ժամանակ շեշտից գրկվելով, կարող է վերածվել է պարզ ձայնավորի. օրինակ՝ հ՛ավել ~ հ՛ավէլի, խեկք ~ խէլօք, բ՛եր ~ բ՛երել, բ՛երի, ծեփ ~ ծէփել, կեր ~ կէրավ, տես ~ տէսա, գ՛ըրեց ~ գ՛ըրէցի, ուտել ~ ուտէլու:

Անկախ վանկի անշեշտ կամ շեշտակիր և բառաձևի ուղիղ կամ թեք լինելուց՝ միշտ երկբարբառային ե ունենք ո, դ, խ բաղաձայններից առաջ. օրինակ՝ ձ՛եռ, բ՛եռթ, դ՛եռասան, խեռը, կեռել, ճեռօք, մեռնել, քեռի, տեղ, մեղավոր, գեղ, դ՛եղին, լեղի, նեղել, պեղել, սեղան, փեղամ, դեխ, դ՛եխծ, թեխս, ժեխ, կեխծավոր, նեխել և այլն:

Այսպիսով, Բայագետի բարբառում երկբարբառային ե հնչյունի դրսևորման համար իբրև նախապայման հանդես է գալիս երկու հանգամանք.

ա) հաջորդող ո, դ կամ խ բաղաձայններ. սա բացարձակ նախապայման է, և այս դեպքում է ~ ե գույգից հնարավոր է միայն ե ~ ն.

բ) շեշտակիր վանկ. սա հարաբերական նախապայման է, և այս դեպքում է ~ ի կամ ե ~ ի դրսևորումը պայմանավորվում է լրացուցիչ գործոններով:

Եթե շեշտակիր վանկում է ~ ն ե ~ ի հետ գտնվում է տարբեր հարաբերությունների մեջ (լրացուցիչ բաշխում, հնչույթային հակադրություն), ապա անշեշտ վանկում առկա է միայն լրացուցիչ բաշխման հարաբերություն. այս դեպքում է պարզ ձայնավորը հանդես է գալիս բոլոր այն դեպքերում, երբ հաջորդող բաղաձայնը դ, խ կամ ո չէ:

Նշենք նաև, որ ածանցման, բառաբարդման կամ անվանական թեքման դեպքերում ե ~ ն կարող է չհնչյունափոխվել՝ այդպիսով հայտնվելով անշեշտ վանկում. օրինակ՝ կեր ~ կերկոխ, ցեփ ~ ցեփավոր, թեվ ~ թեվի, թեվեր, հընգեր ~ հընգերական,

գ'իչեր - գ'ըչերախառը, բ'արեվ - բ'արեվմընա, բայց նաև՝ ծեփ - ծեփոն, պետ - պետական,
ցեթ - ցեթան:

4. Գրաբարյան է, ե գրերի հնչյունական արժեքը

Գրաբարյան է, ե գրերի հնչյունական արժեքը որոշելու համար հարկ է դրանց ուղղագրության և բաշխման օրինաչափությունների ուսումնասիրությամբ ստացված արդյունքները համադրել բացահայտված այն իրողություններին, որոնք հատուկ են բոլոր կամ գրեթե բոլոր բարբառներին, ունեն լայն ընդգրկում և կամ նույնիսկ զրսևորվում են առանձին բարբառներում:

Եվ այսպես, գրաբարում երևան են գալիս հետևյալ ընդհանուր իրողություններն ու օրինաչափությունները.

ա) է, ե տառերը տարբեր հնչույթներ են ներկայացնում շեշտակիր փակ վանկում. մյուս դիրքերում հակադրությունը չեզոքանում է, և ձայնավորանախորդ ու բառավերջի դիրքերից բացի՝ օրինաչափորեն հանդես է գալիս միայն ե տառը.

բ) է գիրը ակնհայտորեն ներկայացնում է *ei* արտասանությամբ երկբարբառակերպ, իսկ ե գիրը ներկայացնում է է - ից տարբեր հնչյունական իրողություն.

գ) արմատական բառերի վերջում է չի կարող հանդես գալ երկու բաղաձայններից առաջ (փակվող այ, ոյ երկբարբառներից հետո ևս բառավերջում բաղաձայնական կապակցությունը բացառված է, մինչդեռ, օրինակ, բացվող ես երկբարբառից հետո այդ հնարավոր է՝ նեարդ, լեարդ), իսկ ե - ն այդ դիրքում զրսևորվում է, որը վկայում է, որ փակվող արտասանությամբ է - ի համեմատությամբ ե - ն ուներ բաց կամ բացվող արտասանություն.

դ) շեշտակիր վանկում առանձին դեպքերում թե՛ է - ի, թե՛ ե - ի զրսևորումները պայմանավորված են հաջորդող բաղաձայնի որակով. քմային երանգ ունեցող ժ, չ, ջ, ճ առաջնալեզվայիններն իրենցից առաջ ընդունում են միայն է, իսկ այն հնչյունները, որոնց արտաբերությունը բնութագրվում է լեզվի առջևի մասի իջեցումով կամ լեզվի մեջքի խորը գոգավորմամբ (օրինակ՝ դ, խ, ու բաղաձայնները), իրենցից առաջ ընդունում են միայն ե.

ե) բառամիջի անչեշտ վանկի ե - ն անտարբեր է հաջորդող բաղաձայնի որակի հանդեպ:

Բարբառներում զրսևորվող հիմնական օրինաչափություններն են.

ա) գրաբարյան է ~ ե հակադրության արտացոլում միայն շեշտակիր վանկում.

բ) է երկբարբառակերպի դիմաց գրեթե միշտ *e* պարզ ձայնավորի առկայություն.

գ) շեշտակիր վանկում գրաբարյան ե - ի դիմաց հաճախ *e* պարզ ձայնավորից տարբեր հնչյունական իրողության առկայություն.

դ) ոչ շեշտակիր վանկերում հնչյունափոխական գործոնների բացակայության դեպքում գրաբարյան ե - ի դիմաց *e* պարզ ձայնավորի առկայություն.

ե) բարբառներում, որպես կանոն, անշեշտ վանկի՝ գրաբարյան ե - ի դիմաց հանդես եկող հնչյունից տարբերվող հնչյունական իրողութայան դրսևորում շեշտակիր վանկում (գրաբարյան ե - ի դիմաց), այսինքն՝ գրաբարյան շեշտակիր և անշեշտ վանկերի ե միավորների դիմաց բարբառներում հնչյունական տարբեր իրողութայունների առկայություն.

ե) միավանկ բառերի սկզբում ե - ից առաջ յ - ի հավելում.

զ) երկվանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում ե - ից առաջ յ - ի հավելում միայն ղ, ու բաղաձայններից առաջ. այլ դեպքերում՝ նման հավելման բացակայություն.

է) ղ, ու բաղաձայններից առաջ ավելի բաց հնչյունի դրսևորման միտում.

ը) մի շարք բարբառներում գրաբարյան շեշտակիր վանկի ե - ի դիմաց երկբարբառային *ie* արտասանության առկայություն.

թ) Բայագետի բարբառում ոչ միայն «է երկբարբառակերպ ~ է պարզ ձայնավոր» և «գրաբարյան ե ~ բարբառային ե երկբարբառակերպ» ճշգրիտ համապատասխանության առկայություն, այլ նաև գրաբարյան է ~ ե հակադրության դիմաց բարբառային է ~ ե հակադրության դրսևորման օրինաչափականություն և դրսևորման պայմանների նոյնություն:

Բերված փաստերի զուգադրումը թույլ է տալիս բացահայտել գրաբարյան է ~ ե հակադրության բուն էությունը և այդ գրերով արտահայտվող հնչյունական իրողությունների արժեքները:

Նախ և առաջ ակնհայտ է, որ ինչպես հին հայերենում ընդհանրապես, այնպես էլ գրաբարում է ~ ե հակադրություն եղել է միայն շեշտակիր վանկում: Այդ վանկի թե՛ է - ն, թե՛ ե - ն արտասանությամբ տարբերվել են բառամիջի անշեշտ *e* ձայնավորից, որը, սակայն, գրության մեջ արտահայտվում էր ե տառով՝ հնչույթաբանորեն չտարբերվելով շեշտակիր ե - ից: Միայն այն հանգամանքը, որ շեշտից զրկվող է - ն հնչյունափոխվում էր, բավական է պնդելու, որ անշեշտ *e* - ն չէր կարող նույնական լինել շեշտակիր է - ին: Ինչ վերաբերում է ե - ին, ապա և՛ այն հանգամանքը, որ շեշտակիր վանկում նրա դրսևորումը պայմանավորված էր հնչյունական միջավայրով (մինչդեռ անշեշտ վանկի ե - ն անտարբեր էր հաջորդող բաղաձայնի որակի հանդեպ), և՛ այն, որ բարբառներում գրաբարյան անշեշտ վանկի ե - ին համապատասխանում է պարզ ձայնավոր, առավելաբար՝ *e* (մինչդեռ բարբառներում շեշտակիր վանկում հաճախ *e* պարզ ձայնավորից տարբեր, նաև երկբարբառային հնչյունական իրողություն է դրսևորվում), գալիս են հավաստելու, որ անշեշտ վանկի *e* - ն և շեշտակիր ե - ն նույնպես չէին կարող նույնական լինել:

Գրաբարի և Բայագետի բարբառի համապատասխանությունների տրամաբանությունը ևս հուշում է, որ գրաբարում շեշտակիր վանկի ե - ն չէր կարող բոլոր դեպքերում նույնական լինել անշեշտ վանկի ե - ի հետ: Միաժամանակ, փոխառյալ բառերում անշեշտ վանկի սպասվող է - ի դիմաց գրաբարում ունենք ե.

օրինակ՝ մեքենայ, հոետոր, Հոմերոս, Զենոն (հուն.), դեսպան, դեհկան, հրեշտակ (պհլ.): Այդ կարող է նշանակել, որ եթե շեշտակիր վանկում է ~ ն և ե ~ ն տարբեր իրողություններ էին, ապա անշեշտ վանկում չկար է ~ ե տարբերակում: Եվ այստեղ տեղին է կրկին հիշատակել Հր.Աճառյանի այն պնդումը, թե հին հայերենն ուներ բաց ե և փակ է, իսկ միջակ է (ինչպեսին ունեն արդի գրական հայերենը և բարբառների մեծ մասը) չկար հին հայերենում³⁰¹: Նշանակում է՝ գրաբարյան թե՛ է ~ ն, թե՛ ե ~ ն տարբեր էին արդի հայերենի e պարզ ձայնավորից: Միայն թե, մեր կարծիքով, այս պնդումը ճիշտ էր շեշտակիր վանկի համար, որտեղ է ~ ե հակադրությունը պայմանավորված էր ինչպես հնչյունական միջավայրով, այնպես էլ ծագումնաբանական գործոններով ու իմաստատարբերակման պահանջով: Ինչ վերաբերում է անշեշտ վանկին, ապա հենց այստեղ էլ դրսևորվում էր e պարզ ձայնավորը (միջակ է), որը, սակայն, չէր հակադրվում «փակ» է ~ ին կամ «բաց» ե ~ ին, երկուսի ազատ տարբերակին էր և երբեմն էլ առաջանում էր իբրև դրանց հնչյունափոխություն հետևանք (աղուէս - աղուեսու, տես - տեսանել): Հետևաբար՝ անշեշտ վանկի պարզ e ձայնավորը առանձին տառով ներկայացնելու հարկ չկար, և միշտ գրվում էր ե:

Այսպիսով, գրաբարյան է և ե տառերը ներկայացնում էին մերձավոր հնչյունական իրողություններ: Է տառը գրվում էր անհրաժեշտ դեպքերում, երբ կարիք կար տարբերվելու ե ~ ից, կամ քերականությունն ու հնչաշղթան էին այդ պահանջում: Իսկ ե գիրը ներկայացնում էր ընդհանուր առմամբ է ~ ից զանազանվող հնչյունական իրողություն, որը տարբեր արժեքներ ուներ շեշտակիր ու անշեշտ վանկերում:

Է գրի հնչյունական արժեքը գրաբարում, ինչպես արդեն նշել ենք, հայ լեզվաբանություն մեջ բավական հիմնավոր ճշգրտված է. այն իրոք ներկայացնում էր երկբարբառակերպ մի հնչյուն՝ ei արտասանությամբ: Եղած փաստարկներին կարող ենք ավելացնել հնչյունաբանական ևս երկու հիմնավորում.

ա) գրաբարյան արմատավերջում յ ~ ով ավարտվող երկբարբառներին (այ, ոյ) բաղաձայնական խումբ հաջորդել չէր կարող. այդ նույն հատկությունն ուներ և է ~ ն. այ, ոյ, է (ei) կազմությունների երկրորդ բաղադրիչը՝ յ ~ ն, իր փակ արտաբերությամբ թույլ չէր տալիս բաղաձայնական խմբի արտասանություն.

բ) ինչպես այ, ոյ երկբարբառներին, այնպես էլ է ~ ին գրաբարում դ հաջորդել չէր կարող. հայերենին հատուկ չէ բառավերջի յը խումբը, փոխարենը գործառում է փափուկ և ~ ով բաղադրված յը խումբը. այլ, բոյլ, գայլ, ծոյլ, Միքայել, Իսրայել (լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է³⁰², որ նախապես նման բառերում գրվել է յը՝ այդ, գայդ և այլն. այդ կարող է նշանակել, որ կամ նման բառերում դ ~ ն ունեցել է և ~ ի արժեք, կամ արտասանական անհարմարություն հետևանքով նախնական դ ~ ն հետագայում փոխարինվել է և ~ ով):

³⁰¹ Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, էջ 117-118:

³⁰² Է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 178, 357:

Անդրադառնանք շեշտակիր վանկի՝ և գրով արտահայտվող միավորի հնչյունական արժեքին: Արդեն նշել ենք, որ շեշտակիր վանկում է և և միավորները կազմում էին հակադրական գույգ. դեպքերի մի մասում դրանք լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ էին, իսկ մյուս մասում հակադրությունն ուներ իմաստատարբերակիչ արժեք: Հասկանալի է, որ բացառվում են կարծի և երկարի, բացի և փակի հակադրությունները: Բացառվում է նաև երկբարբառակերպի և պարզ ձայնավորի հակադրությունը, որովհետև, ինչպես տեսանք, պարզ *e* ձայնավոր հանդես էր գալիս անշեշտ վանկում, և այն նույնական չէր շեշտակիր վանկի և - ին, այսինքն՝ շեշտակիր վանկի և - ն պարզ ձայնավոր չէր: Մնում է հավաստել (այդ հուշում է նաև տրամաբանությունը), որ շեշտակիր վանկում է - ն և և - ն նույն մակարդակի միավորներ էին, երկուսն էլ՝ երկբարբառակերպներ, և առկա էր է ~ և երկբարբառակերպների հակադրություն:

Ակնհայտ է, որ է (*ei*) երկբարբառակերպը սկսվում էր համեմատաբար բաց հնչյունով և ավարտվում փակ հնչյունով (լեզվաբանության մեջ նման երկբարբառները կոչվում են իջնող): Քանի որ առկա է բաց արտասանությունից անցում փակի, մենք այդ հնչյունական իրողությունը կկոչենք փակվող երկբարբառակերպ: Հիշենք, որ շեշտակիր վանկում այս երկբարբառակերպի դրսևորումը դեպքերի մի մասում ուղղակիորեն պայմանավորված էր հաջորդող բաղաձայնի արտաբերական առանձնահատկությամբ, այն է՝ լեզվի ամբողջական, առջևի և միջին մասերի միաժամանակյա բարձրացմամբ դեպի կոշտ քիմքը (նման փակ արտասանություն ունեն *ժ, շ, ջ, ճ, չ* բաղաձայնները): Իհարկե, այս բաղաձայնները պայմանավորում են երկբարբառների արտասանության՝ անմիջապես իրենց նախորդող հատվածի առավել փակ արտասանություն, որի հետևանքով էլ ստացվում է փակվող երկբարբառակերպ: Բնականաբար ասվածը վերաբերում է միայն այս դիրքերին. այլ դեպքերում, երբ հնարավոր են *և՛ է - ի, և՛ և - ի* դրսևորումները, փակվող է երկբարբառակերպի հանդես գալը պայմանավորված է հնչույթաբանական գործոններով, իմաստատարբերակման պահանջով:

Շեշտակիր վանկում և երկբարբառակերպի դրսևորումը նույնպես դեպքերի մի մասում ուղղակիորեն պայմանավորված էր հաջորդող բաղաձայնի արտաբերական առանձնահատկությամբ, այն է՝ լեզվի ծայրի իջեցումով կամ միջին մասում ձևավորված խորը գոգավորությամբ (նման բաց արտասանություն ունեն, *օրինակ, դ, խ, ու* բաղաձայնները): Հասկանալի է, որ երկբարբառակերպի արտասանությունը անմիջապես բաղաձայնից առաջ պետք է ավելի բաց լիներ, այսինքն՝ երկբարբառակերպի արտասանության սկիզբը չէր կարող նույնքան կամ ավելի բաց լինել, որքան ավարտն էր. հետևաբար և - ն բացվող երկբարբառակերպ էր (լեզվաբանության մեջ այսպիսի երկբարբառները կոչվում են բարձրացող): Եվ քանի որ *e* - ից փակ միայն *ի* ձայնավորն է, ուրեմն և երկբարբառակերպը սկսվում էր *ի* - ին մոտ արտասանությամբ և ավարտվում *e* պարզ ձայնավորին մոտ կամ նրանից ավելի բաց արտասանությամբ: Չի

բացառվում նաև, որ ե երկբարբառակերպը կարող էր սկսվել e պարզ ձայնավորին մոտ արտասանությամբ և ավարտվել նույն այդ ձայնավորի ավելի բաց արտասանությամբ: Հնարավոր է, որ հինհայերենյան շրջանում տարբեր տարածքներում գործածել են ե երկբարբառակերպի այս երկու տարբերակներն էլ (այդ մասին կխոսվի իր տեղում՝ օգտվելով ժամանակակից հայերենի բարբառների ընձեռած նյութից):

Ինչևէ, թերևս կարելի է ասել, որ հին հայերենն ուներ փակվող է և բացվող ե երկբարբառակերպներ, և գրաբարյան շեշտակիր վանկում է և ե գրերով արտահայտվող հակադրությունը փակվող և բացվող երկբարբառակերպների հակադրությունն էր:

Ասվածը հավաստելու համար բերենք ևս մեկ - երկու փաստարկ: Հայտնի է, որ ձայնավորից առաջ է, ե գրերն ունեին տարբեր արժեքներ. է - ն առանձին վանկ էր ներկայացնում (էակ, էանց), իսկ ե - ն հաջորդ ձայնավորի հետ հանդես էր գալիս նույն վանկում՝ կազմելով երկբարբառ կամ եռաբարբառ (որդեակ, արդեաւք): Է.Աղայանը նշում է, որ երկբարբառի բաղադրիչի կամ բաղաձայնի դերում ի - ն վերածվում է յ - ի. «եա երկբարբառի ու եայ, եաւ կապակցությունների մեջ ե գրով արտահայտվել է յ ձայնորդը. իսկ այդ նշանակում է, թե դա լոկ ուղղագրական նշանակություն ունի: Մեսրոպյան ուղղագրության մեջ յ - ն բաղաձայնից հետո գրվել չէր կարող, և որովհետև եա, եաւ, եայ միշտ հաջորդում էին բաղաձայնի, ապա՝ նա պետք է փոխարինվեր մի որևէ տառով: Առավել նպատակահարմար էր այդ դեպքում գործածել ե, քան թողնել ի, որովհետև վերջինս ձայնավորից առաջ գրվելու դեպքում միշտ էլ կարդացվում էր իբրև վանկարար ձայնավոր»³⁰³: Դիտարկումը հետաքրքրական է, բայց մեկնաբանությունը՝ անհամոզիչ. պարզվում է՝ ե - ն այս դեպքում փոխարինող «մի որևէ տառ» է, որի գրությունը ավելի նպատակահարմար է, քան ի տառինը: Մինչդեռ երևույթը կարելի է բացատրել՝ ճիշտ պատկերացնելով շեշտակիր վանկում ե գրով արտահայտվող հնչյունական իրողության էությունը: Հասկանալի է, որ է երկբարբառակերպը և ի ձայնավորը հաջորդ ձայնավորի հետ իսկապես չէին կարող լինել նույն վանկում, որովհետև է - ն ի - ավերջ էր, փակվող, իսկ ի - ն էլ փակ էր, ուստի դրանց և հաջորդ ձայնավորի միջև անպայման վանկասահման էր անցնելու: Եթե ե - ն լիներ պարզ ձայնավոր, ապա նրա և հաջորդ ձայնավորի միջև ևս պետք է անցներ վանկասահման. չէ՞ որ արդի գրական հայերենի է պարզ ձայնավորը հաջորդ ձայնավորի հետ նույն վանկում չէ՞ էակ, մանրէաբան: Մնում է ընդունել, որ գրաբարում ձայնավորից առաջ գրվող ե - ն ներկայացնում էր բացվող երկբարբառակերպ՝ ie սերտ արտասանությամբ, որի e տարրը, առավել բացվելով, հեշտությամբ ձուլվում էր հաջորդ ա - ին, իսկ i տարրը թույլ, միջին մի իրողություն էր ի ձայնավորի և յ բաղաձայնի միջև, որը և թույլ էր տալիս ձևավորելու երկբարբառ կամ եռաբարբառ: Այսպիսով, ձայնավորից առաջ ե - ի գրությունը գրաբարում պայմանավորված էր այդ գրի

³⁰³ Նշվ. աշխ., էջ 91:

հնչյունական արժեքով և ոչ թե հետևանք էր ավելի հարմար տարբերակի բացակայություն: Որ եա երկբարբառի մեջ առաջին բաղադրիչը և գրով արտահայտվող և յ - ի վերածված ի չէր, երևում է նաև շեշտափոխական ու պատմական հնչյունափոխություններից. ատեան - ատենի, դղեակ - դղեկի, ցորեան - ցորեն, բարեալ - բարեւ, սեալ - սեւ: Այս մասին վկայում է և Հ.Մուրադյանը՝ գրելով. «Հին եա - ի արտասանության մեջ առաջին բաղադրիչը ավելի շուտ ընկալվում է որպես e - ի և i - ի միջին արտաբերություն մի հնչյուն: ...նրա առաջին բաղադրիչը, հիմնական վանկարարը չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ ունեցել է e ձայնավորի արտասանությանը մոտ արժեք, որի պատճառով էլ գրություն մեջ արտահայտվել է ե տառով»³⁰⁴:

Բերված փաստարկները կարող են անբավարար թվալ, և կարող է հարց ծագել, թե ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, չէր կարող է - ն լինել միայն շեշտակիր վանկում դրսևորվող երկբարբառակերպ, իսկ ե - ն՝ և՛ անշեշտ, և՛ շեշտակիր վանկերում դրսևորվող պարզ ձայնավոր: Հարցին պատասխանելու համար ընդունենք, թե շեշտակիր վանկում ե - ն պարզ ձայնավոր էր. այդ դեպքում անհասկանալի է մնում, թե ինչու այդ ձայնավորի համար պետք է անհնար լիներ շ, փ, ճ, ջ բաղաձայններից առաջ հանդես գալը, երբ այդ դիրքերում թե՛ ավելի փակ ի, թե՛ ավելի բաց ա, թե՛ այլ կարգի ձայնավորների համար սահմանափակում չկար, օրինակ՝ ակիշ, ալիշ, բաշ, բափ, գիփ, բիփ, ալիճ, արճիճ, բարգաւաճ, գաճաճ, աջ, աղիջ, գաջ, լիճ, ալոճ, ալոջ, բողբոջ, գուճ, դրուժ և այլն: Անտարակուսելի է, որ նշված բաղաձայններից առաջ ոչինչ չէր խանգարում պարզ e ձայնավորի դրսևորմանը (ինչպես որ էր գրաբարյան անշեշտ վանկում և է արդի հայերենում): Ուրեմն շեշտակիր վանկի ե - ն պարզ ձայնավոր չէր, այլ բացվող երկբարբառակերպ, որի դրսևորումը նշված դիրքերում իսկապես անհնար էր, որովհետև դրանցում բաղաձայնը իրենից առաջ պահանջում էր ոչ թե բացվող, այլ փակվող երկբարբառակերպ: Եվ, վերջապես, ինչպես դ, խ, ու բաղաձայններն էին իրենցից առաջ բացառում փակվող է երկբարբառակերպի դրսևորումը, այնպես էլ շ, փ, ճ, ջ բաղաձայններն էին իրենցից առաջ բացառում բացվող և երկբարբառակերպի դրսևորումը:

Այսպիսով՝ գրաբարը շեշտակիր վանկում ուներ է փակվող և և բացվող երկբարբառակերպներ, իսկ անշեշտ վանկում՝ դրանց տարբերության չեզոքացման առկայությունը դրսևորվող գերհնչյունի՞ e պարզ ձայնավոր:

Այս իրողությունից բխում է հետևյալ օրինահասկությունը. միավանկ բառերի սկզբում և շեշտակիր վանկում գրաբարյան ե - ն ուներ երկբարբառային արտասանություն, բազմավանկ բառերի սկզբում, ինչպես և բառամիջի անշեշտ վանկերում և - ն պարզ ձայնավոր էր:

³⁰⁴ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

5. Է և Ե երկբարբառակերպների հնչյունափոխությունը հայերենում

5.1. Է, Ե երկբարբառակերպների՝ շեշտի հետ կապված հնչյունափոխությունը

Քանի որ գրաբարում է, Ե երկբարբառակերպները հանդես էին գալիս միայն շեշտակիր վանկում, ապա շեշտից զրկվելով՝ երկուսն էլ պետք է հնչյունափոխվեին: Լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ շեշտազրկված է - ն սովորաբար դառնում էր ի, երբեմն էլ՝ Ե (պարզ ձայնավոր): Նշվում է նաև, որ գրաբարյան շեշտազրկված Ե - ն դեռ բառի դեպքում, իբրև բացառություն, ի էր դառնում, ղ, ու բաղաձայններից առաջ սղվում էր, իսկ մնացած դեպքերում փոփոխություն չէր ենթարկվում: Համակարծիք ենք է.Աղայանի հետ, որ պարսկերենից փոխառված դեռ ձևում սպասելի էլ կապակցությունը «դարձել է Ե, որովհետև հայերենը չունի էլ կապակցությունը»³⁰⁵: Կարծում ենք, բանավոր հայերենը վերցրել է հենց դեռ ձևը, որի հետևանքով էլ այդ բառում տեղի է ունեցել է > ի հնչյունափոխություն: Այսպիսով, գրաբարյան դեռ ձևում Ե գրով Ե երկբարբառակերպ չի ներկայանում: Ի դեպ, Բայագետի բարբառում այդ բառն արտասանվում է դ՛էվ:

Ըստ երևույթին՝ շեշտազրկված Ե երկբարբառակերպը գրաբարում սովորաբար վերածվում էր Ե պարզ ձայնավորի: Նման ենթադրության համար հիմք տալիս է, օրինակ, Բայագետի բարբառը. \hat{u} ել - \hat{u} ելիք, Գ՛լրել - Գ՛լրելու, խելք - խելօք, պետ - պետական, կեր - կերա, տես - տեսա, ներկ - ներկել, ծեփ - ծեփոն: Սակայն բարբառում շատ այլ դեպքերում շեշտազրկված Ե - ն որևէ փոփոխության չի ենթարկվում. \hat{u} եր - \hat{u} երի, թել - թելել, թելի, թեք - թեքություն, սեվ - սեվնալ, տեղ - տեղական և այլն: Հնարավոր է՝ գրաբարում ևս որոշ դեպքերում շեշտազրկված երկբարբառակերպի պարզեցում տեղի չի ունեցել:

Հետաքրքրական իրողություն է ղ, ու բաղաձայններից առաջ շեշտազրկված Ե երկբարբառակերպի անկումը (թիթեղն - թիթղան, թիթեռն - թիթռան): Ըստ երևույթին՝ ղ, ու բաղաձայնները թույլ չեն տալիս շեշտազրկման հետևանքով իրենցից առաջ ավելի փակ հնչյունի դրսևորում, քան նախկինն էր: Ահա թե ինչու բացվող Ե երկբարբառակերպի դիմաց շեշտազրկման հետևանքով առաջին շարքի ձայնավոր չունենալու մղումով է թերևս, որ նշված դեպքերում տեղի է ունենում Ե երկբարբառակերպի անկում: Մինչդեռ ու - ից առաջացած ր - ն չի խանգարում երկբարբառակերպի վերածմանը պարզ ձայնավորի. ձմեռն - ձմերան, եղեռն - եղերան:

³⁰⁵ Է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 137:

Բայագետի բարբառում, չնայած անշեշտ վանկում ղ, խ, ու բաղաձայններից առաջ ե - ն միշտ պահպանում է իր երկբարբառային արտասանությունը (սեղան, դեղին, նեխել, կեռել, ձեռագիր, ձեռք, վեռտալյօտ), առանձին դեպքերում տեղի է ունենում միավանկ բառի ե - ի անկում. կեխտ – կըխտօտել, գրբ. սեղմ – սըխմել, գրկ. մեխ – մըխ, մըխել, տեռ – տըռել, ցեռ – ցըռել, գրբ. քերթ – քըռթել, ճեղ – ճըղել:

Ղ, ու ձայնորդներից առաջ ե - ի սղվելու վերաբերյալ Հ.Մուրադյանը ենթադրում է, թե «այդ ե - ն, հատկապես ղ - ից առաջ, նախապես ունեցել է *i* – ի արժեք», ապա հանգում է այն մտքին, թե «նշված դիրքում ե - ն առաջացել է *i* – ից՝ նախապատմական շրջանում, միաժամանակ պահպանելով *i* – ի հնչյունափոխական հատկությունը»³⁰⁶: Եթե նույնիսկ ճշմարիտ լինի լեզվաբանի այս ենթադրությունը, ապա այն դարձյալ գալիս է հավաստելու, որ ղ, ու բաղաձայնները իրենցից առաջ պայմանավորում են ըստ հնարավորին բաց արտասանություն ունեցող ձայնավոր. այդ է վկայում նախնական փակ *i* – ի անցումը ավելի բաց ե - ի: Ի դեպ, Գր. Ղափանցյանը ևս նկատել է, որ «հին «ի» ձայնավորը այդ հետնալեզվային «ղ»-ից առաջ մեծ մասամբ դառնում է «ե» (Նեղոս, Բարսեղ, ասեղ և նման բառերի մեջ»³⁰⁷:

Հայերենում ղ, ու բաղաձայններից առաջ ըստ հնարավորին բաց հնչյունի դրսևորման միտումն արտահայտվում է տարբեր եղանակներով: Առկա են բազում օրինակներ, որոնցում կարելի է տեսնել ղ, ու բաղաձայններից առաջ առավել բաց արտասանության ձգտումով ե - ի վերածում ա ձայնավորի: Նման օրինակներ նախ և առաջ վկայում է հին հայերենը. եղտիւր - աղտիւր, եղազ - աղազ, եղամայ - աղիմայ, եղիճ - աղիճ: Այդ կարգի դեպքերը շատ են բարբառներում. գրբ. եղունգն – Հճ. անունգ, գրբ. եղջիւր - Ակն. ախջիւր, գրբ. բեռն, սիսեռն – Մլթ. փառ, սըսառ, գրբ. ձեռն – Հճ. ծառ, Սեբ. ձ'անք, Պլ. ձառք, Բ. ձ'ան, գրբ. քեռի – Խրբ., Բ. ք'անի և այլն: Այն, որ ղ, ու բաղաձայնները պայմանավորում են նախորդող համեմատաբար բաց հնչյունական իրողություն, ակնհայտորեն երևան են հանում Ագուլիսի, Զեյթունի, Հաճընի բարբառները: Ագուլիսի բարբառում շեշտակիր վանկում ե - ի դիմաց առկա է ի, բայց եթե հաջորդող բաղաձայնն է ու կամ ղ, ապա ե - ի դիմաց դրսևորվում է ի - ի համեմատ ավելի բաց հնչյուն՝ *e* պարզ ձայնավոր. Զեյթունի և Հաճընի բարբառներում շեշտակիր վանկում ե - ի դիմաց կարող է դրսևորվել նաև ի, բայց ղ, խ, ու բաղաձայններից առաջ այդ հնարավորությունը բացառվում է, և ե - ն կամ պահպանվում է, կամ վերածվում է - ի: Երևույթը նկատել է նաև Հ.Մուրադյանը: Նա նշում է, որ Սյունիք - Արցախ տարածքի որոշ խոսվածքներում այլ բաղաձայններից

³⁰⁶ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

³⁰⁷ Գր. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Ե., 1961, էջ 243:

առաջ դրսևորվող ե > ի հնչյունափոխությունը ղ, խ, ր, ու բաղաձայններից առաջ կանխվում է³⁰⁸:

Այս նույն միտումով պետք է բացատրել նաև բարբառների մեծ մասում եղբայր բառի դիմաց ա ~ ով սկսվող ձևերի առկայությունը. Ակն. Ասլ. Պլ. Սեբ. ախբար, Ազլ. Ախց. Կր. Ննխ. ախպար, Ալշ. Երև. Ղրբ. Մշ. Զղ. Վն. ախպէր, Բ. Խպէր և այլն: Աճառյանը գտնում է, որ այս բոլոր ձևերը ծագում են նախնական *աղբայր ձևից, որը կարող է մեկնաբանվել կամ իբրև գրաբարին ժամանակակից բարբառային մի ձև, կամ իբրև եղբայր ձևից հաջորդ ա ~ ի առնմանություն մի ձև³⁰⁹: Հավանական երկու դեպքերում էլ, մեր կարծիքով, չի բացառվում նաև ղ ~ ի ազդեցությունը:

Ասվածը ոչ միայն հաստատում է նախորդ ձայնավորի վրա ղ, ու ~ ի ունեցած ազդեցությունը, այլ նաև մի լրացուցիչ անգամ ենթադրել տալիս, որ գրաբարում այդ դիրքի ե միավորը չէր կարող նույնական լինել անշեշտ վանկի (ոչ ղ, ու -ին նախորդող դիրքի) ե ~ ին:

³⁰⁸ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 119:

³⁰⁹ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 16:

5.2. է, ե երկբարբառակերպաների պատմական հնչյունափոխությունը

Հայտնի է, որ հայերենի զարգացման ընթացքում հինհայերենյան է - ն և ե - ն ենթարկվել են պատմական հնչյունափոխության: Լեզվաբաններն արձանագրել են, որ երկբարբառների մենաբարբառացման ընդհանուր գործընթացում է երկբարբառակերպը վերածվել է e պարզ ձայնավորի: Քանի որ այս փոփոխությունն ընդգրկել է հայերենի դրսևորման գրեթե բոլոր ձևերը, իսկապես պետք է կարծել, որ երևույթն ունի խոր արմատներ, այսինքն՝ գալիս է հին ժամանակներից (ըստ է.Աղայանի՝ 5-րդ դարի 2-րդ կեսից): Ճիշտ է, որ է - ի մենաբարբառացումը ընդհանուր գործընթացի մի դրսևորում է, բայց, կարծում ենք, կարելի է մատնանշել գործոններ, որոնք իրենց հերթին կարող էին նպաստել հնչյունափոխությանը:

Նախ և առաջ՝ հավանաբար այդպիսի գործոն է եղել այն հանգամանքը, որ բառակազմում ու բառամիջում անշեշտ վանկում բացակայել է է ~ ե հակադրությունը, և այդ դիրքում հին հայերենն ունեցել է պարզ ձայնավոր: Այսինքն՝ պատմական հնչյունափոխությամբ է երկբարբառակերպն անցում է կատարել անշեշտ վանկում դրսևորվող իր ազատ տարբերակին: Թերևս դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ քերականական փոփոխության հետևանքով է - ն հանդես է եկել ե - ի դիրքում. գրել - գրե-մք, գրե-յք - գրէք: Մեզ թվում է՝ գրէք տիպի ձևերում ի սկզբանե հնչել է պարզ e ձայնավոր. ք - ն պետք է որ խանգարեր ei արտասանությանը (ինչպես որ արմատական բառերի շեշտակիր վանկում է), իսկ քերականական իրողություններն էլ (յք վերջավորության յ - ի առկայություն, հնչյունաբանորեն քերականական իմաստը արտահայտելու ձգտում) պետք է բացառեր ե երկբարբառակերպի դրսևորումը, մինչդեռ e պարզ ձայնավորի դրսևորումը ք - ից առաջ արտասանական առումով առանձնակի լարում էր պահանջի և միևնույն ժամանակ կբավարարեր քերականության պահանջը: Հասկանալի է, որ գրություն մեջ e պարզ ձայնավորը այս դիրքում էր կարող արտահայտվել ե գրով, որովհետև կկարդացվեր իբրև երկբարբառակերպ: Այդպես նաև է երկբարբառակերպը պետք է վերածվեր է գրով արտահայտվող e պարզ ձայնավորի բոլոր այն դեպքերում, երբ բառի վերջում ավելանում էր ~ք մասնիկ. անէծ - անէծք, վէր - վերք, դէպ - դէպք, դէմ - դէմք, գէն - գէնք և այլն: Պարզ է, որ եթե լեզվի արտասանական բազան արմատական բառերում թույլ էր տալիս շեշտակիր վանկում ք - ից և բաղաձայնական խմբից առաջ է երկբարբառակերպի դրսևորումը, այդ բանը թույլ էր տա նաև քերականական ձևերում, բայց, միևնույն ժամանակ, թե՛ բառապատկերը, թե՛ քերականական իմաստը արտահայտելու խնդիր կար, և ահա այդ երկու պահանջներն էլ բավարարող մի երրորդ միջոց կար, որը անշեշտ վանկի e պարզ ձայնավորն էր:

Եթե այս դատողությունները ճիշտ են, ապա դարձյալ հաստատվում է մեր այն պնդումը, որ գրաբարյան շեշտակիր վանկում ե գիրը ներկայացնում է

երկբարբառակերպ. եթե շեշտակիր վանկում ե - ն լինեն պարզ ձայնավոր, ապա ք - ից և բաղաձայնական խմբից առաջ է - ն արտասանությամբ չէր տարբերվի ե - ից, և այդ դիրքերում է - ի գրությունը պայմանավորված կլինեն միայն ձևաբանությամբ, իսկ բարբառներում ընդհանրապես այդ իրողությունը չէր արտացոլվի: Մի շարք բարբառներում, որոնցում է ~ ե տարբերակում չկա, առկա է հենց այդպիսի իրավիճակ. օր.՝ Պլ. սիրեմ, սիրես, սիրէ, սիրէնք, սիրէք, սիրէն. Թբ. սիրիմ, սիրիս, սիրէ, սիրինք, սիրիք, սիրին. Եր. սիրեմ, սիրես, սիրի, սիրէնք, սիրէք, սիրէն:

Մինչդեռ Բայագետի բարբառում Ե խոնարհման բայերի ըղձական ապառնու հոգնակի թվի երկրորդ դեմքում -ք վերջավորությունից առաջ ունենք e պարզ ձայնավոր՝ այլ դեմքերի ե երկբարբառակերպի դիմաց: Այդպես է նաև Վանի և ե երկբարբառակերպ ունեցող այլ բարբառներում (որոշ դեպքերում ե - ի դիմաց առկա է ի).

<i>Բայագետի բարբառ</i>		<i>Վանի բարբառ</i>	
գ'ըրեմ	գ'ըրենք	ուզեմ	ուզենք
գ'ըրես	գ'ըրէք	ուզես	ուզէք
գ'ըրա	գ'ըրեն	ուզի	ուզեն
<i>Ջեյթունի բարբառ</i>		<i>Մարաղայի բարբառ</i>	
սիյիմ	սիյինք	իւզելիմ	իւզելինք
սիյիս	սիյէք	իւզելիս	իւզելէք
սիյի	սիյին	իւզելի	իւզելին

Երևույթի արձագանքները երևում են նաև ե երկբարբառակերպ չունեցող բարբառներում: Օրինակ.

<i>Շամախի բարբառ</i>		<i>Երզնկայի բարբառ</i>	
սիրւմ , սիրես, սիրի		խըմիմ, խըմես, խըմէ	
սիրւնք՝, սիրէք, սիրւն		խըմինք, խըմէք, խըմին	

Ակնհայտ է, որ Վանի, Բայագետի և մի շարք այլ բարբառներում շեշտակիր վանկում ե երկբարբառակերպի առկայությունը ներկայացնում է նախնական վիճակ և ոչ թե հետևանք է e պարզ ձայնավորի հետագա հնչյունափոխության. հակառակ դեպքում ոչինչ չէր խանգարում, որ ըղձական ապառնու հոգնակի թվի երկրորդ դեմքում՝ մանավանդ երկբարբառակերպ պահանջող ք - ից առաջ, նույնպես տեղի ունենար արդեն պարզ ձայնավորի երկբարբառացում: Կարելի է առարկել, թե նշված դիրքում է - ն պահպանվել է քերականական պահանջով, բայց չէ՞ որ Թբիլիսիի

բարբառում, օրինակ, քերականությունը թույլ է տվել, որ շեշտակիր վանկում ե > ի փոփոխությունն ընդգրկի նաև տվյալ քերականական ձևը. սիրիմ, սիրիս, սիրէ, սիրինք, սիրիք, սիրին: Մյուս կողմից՝ կարելի է նաև առարկել, թե շեշտակիր վանկում e պարզ ձայնավորի երկբարբառացման շրջանում դրէք տիպի ձևերում է - ն ունեցել է ei երկբարբառային արտասանություն, որն էլ խանգարել է է > ե անցմանը: Բայց եթե է - ն երկբարբառային արտասանություն է ունեցել մինչև 5-րդ դարի առաջին կեսի ավարտը, ուրեմն շեշտակիր վանկի e պարզ ձայնավորի երկբարբառացումը պետք է տեղի ունեցած լինի առնվազն 5-րդ դարի առաջին կեսում, երբ դեռ է - ն ունեռ ei արտասանություն:

Այսպիսով, կա՛մ ե - ն հին հայերենում շեշտակիր վանկում իրոք ունեցել է երկբարբառային արտասանություն, կա՛մ էլ նախնական e պարզ ձայնավորը երկբարբառային արտասանություն ձևք է բերել նախքան է - ի մենաբարբառացումը, այսինքն՝ 5-րդ դարում կամ դրանից առաջ: Երևույթը հակառակ կերպով (նախ՝ է - ի մենաբարբառացում, հետո՝ ե - ի երկբարբառացում) ներկայացնողները դժվար թե կարողանան պատասխանել այն հարցին, թե է երկբարբառակերպի մենաբարբառացումից հետո և բանավոր խոսքում միայն e պարզ ձայնավորի գործառությունը պայմաններում («8-րդ դարում և դեռ նրանից էլ առաջ է և ե տառերի արտասանությունը նույնացել էր»³¹⁰) բարբառախոս ժողովուրդը ինչպե՞ս կարողացավ զանազանել հին պարզ ձայնավորը նորից՝ առաջինը դարձնելով երկբարբառային հնչյուն, իսկ երկրորդը պահելով իբրև պարզ ձայնավոր: Քանի որ այդ հնարավոր է էր, հարկ է կրկին պնդել, որ նախքան է երկբարբառակերպի մենաբարբառացումը (5-րդ դար) գրաբարում շեշտակիր վանկում ե գրով արտահայտվող իրողությունը եղել է երկբարբառային հնչյուն:

Վերադառնալով է - ի պատմական հնչյունափոխությանը՝ փաստենք, որ վերը նշված ուղիներով շեշտակիր վանկում e պարզ ձայնավորի ներկայությունը է - ի ընդհանուր մենաբարբառացման իրական հիմք էր: Հավանական է նաև, որ է - ի մենաբարբառացման գործընթացին կարող է նպաստած լինել բառավերջի յ - ի անկումը, որի հետևանքով բառավերջում պետք է մնար e պարզ ձայնավոր՝ ei > e:

Ի դեպ, Հ.Մուրադյանը հավաստում է, որ բառավերջի յ - ի անկման հնագույն վկայությունը տալիս է 6-րդ դարի մի տապանագրի բնագիր, որտեղ առկա են որդո և Վասակա գրությունները: Նա գտնում է նաև, որ եթե յ - ի անկման դեպքերը վկայվում են 6-րդ դարում, ուրեմն այդ երևույթը կար նաև 5-րդ դարում³¹¹:

Անդրադառնալով գրաբարյան ե - ի կրած պատմական փոփոխություններին՝ նախ նշենք, որ հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված է կարծել, որ ե գրով արտահայտվող և պարզ համարվող հնչյունի զարգացումն ընթացել է է երկբարբառակերպի հնչյունափոխությանը հակադիր ուղղությամբ: Նման մի գործընթաց առավել հանգամանորեն փորձել է նկարագրել Հ.Մուրադյանը. «Ձայնավորների

³¹⁰ Է.Աղայան նշվ. աշխ., էջ 358:
³¹¹ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 230-231:

երկբարբառացման մեջ առավել հայտնի երևույթ է հին ու և Ե պարզ ձայնավորների փոփոխությունը: Հայտնի է, որ հին հայերենի գրի առման շրջանում այս տառերով արտահայտվող հնչյունները միանշանակ էին բառի մեջ գրաված բոլոր դիրքերում: ... Ակնհայտ է, որ այդ ձայնավորները բառասկզբի դիրքում կրել են փոփոխություն՝ պարզ ձայնավորից վերածվելով երկհնչյունների (ո > ու, Ե > ԵԵ): Պատմական այդ փոփոխությունը, անշուշտ, տեղի է ունեցել ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար: Ըստ որում՝ պարզ ձայնավորից դեպի երկհնչյունային արտասանությունը կատարվել է և ու ձայնավորների երկբարբառացմամբ»³¹²: Հեղինակի կարծիքով՝ երկբարբառացումը նախ ընդգրկել է շեշտյալ վանկը՝ լինի դա բառասկզբ, թե բառամեջ: Հետագայում միավանկ բառերի սկզբի հնչյունափոխությունը համաբանությունամբ տարածվել է նաև բազմավանկ բառերի բառասկզբի դիրքի վրա³¹³: Ապա Հ.Մուրադյանը ձգտում է գործընթացը ներկայացնել ավելի հանգամանորեն՝ գրելով. «Ե - ի ավելի սուղ արտասանության միտումը նրա արտաբերության մեջ առաջացրել է երկբարբառային հնչման երանգ (ie): Այս երանգը աստիճանաբար (կապված տեղի ու ժամանակի հետ) վերածում է երկբարբառային ie - ի, որը նախ ընդգրկում է շեշտակիր վանկերը և հետո միայն տարածվում նաև շեշտից դուրս ընկած վանկերի վրա: Այստեղ նույնպես՝ երկբարբառացման ընթացքում բառասկզբի ու բառամիջի դիրքերի միջև առաջանում են արտասանության տարբերություններ: Բառասկզբի դիրքում ie երկբարբառի արտաբերության ընթացքում, նրանում առաջանում է y կիսաձայնի որոշակի երանգ, որը այլ վայրերում սկսում է ավելի ընդգծվել և ie - ն փոխարկվում է ye երկհնչյունի: Առանձին բարբառներում, երբ հակադարձ միտումով վերանում է երկբարբառացումը, բառասկզբի դիրքում Ե - ի դիմաց մնում է ye երկհնչյունը, իսկ բառամիջում Ե - ն վերստանում է իր e պարզ ձայնավորի արժեքը»³¹⁴:

Եթե գրաբարյան երկբարբառների մենաբարբառացման ընդհանուր գործընթացում հասկանալի է է - ի՝ պարզ ձայնավոր դառնալու իրողությունը, ապա նույն այդ գործընթացի պայմաններում այնուամենայնիվ անհասկանալի է մնում պարզ համարվող Ե ձայնավորի հակադիր զարգացումը, ընդ որում՝ հնչույթաբանորեն նման զարգացումը ամենևին էլ պատճառաբանված չէր, այսինքն՝ է - ի վերածումը պարզ ձայնավորի չէր հանգեցնում շփոթի և իմաստների տարբերակման անհրաժեշտություն առաջ չէր բերում: Ի դեպ, թե՛ արդի գրական հայերենը և թե՛ մի շարք բարբառներ ունեն միայն պարզ է ձայնավոր և չունեն դրանով պայմանավորված անհարմարություններ: Նշենք, որ ուսումնասիրողները սովորաբար չեն փորձել բացատրել, թե ինչու այսպես կոչված պարզ Ե - ն վերածվեց երկբարբառային հնչյունի կամ երկհնչյունի, իսկ եթե անգամ փորձել են էլ (ինչպես վերևում տեսանք), ապա հանգել են անփաստարկ ենթադրությունների:

³¹² Նշվ. աշխ., էջ 94:

³¹³ Նույն տեղում:

³¹⁴ Նշվ. աշխ., 103:

Լեզվաբանները թե՛ ձեռագրերում, թե՛ վիմագիր արձանագրություններում նկատել են է ~ ե - ի ուղղագրության բազմաթիվ խախտումներ, փոխառյալ բառերում փոխատու լեզվի հետ գրային անհամապատասխանություններ, երբեմն փորձել են այդ շեղումներով որոշել ենթադրյալ և պարզ ձայնավորի երկբարբառայնացման մոտավոր ժամանակը: Օրինակ, Հ.Մուրադյանը, հենվելով 6-րդ և 8-րդ դարերից վկայված համարվող մեկական օրինակների վրա, եզրակացնում է, թե «ե - ի հնչյունափոխության սկիզբը հասնում է մինչև VIII դարը»³¹⁵ :

Ս. Գյուլբուրադյանը բերում է տարբեր դարերի մատյաններում ու գրքերում, վիմագիր արձանագրություններում է, և տառերի գրության մեջ շփոթության բազմաթիվ օրինակներ և ի վերջո կարծիք հայտնում, որ «մինչև ուշ միջնադար և տառը թե՛ բառասկզբում, թե՛ բառամիջում ունեցել է ē հնչումը, պահել է Ե դարի որակը, թեև տեղ-տեղ էլ հնչել է ye, ie ձևով: Բառասկզբի ե - ն միանգամից չի դարձել ye, ունեցել է իր փոփոխման աստիճանական ընթացքը. եղել է ժամանակ, որ նա ունեցել է և՛ ē , և՛ ye հնչումը, որն արտահայտվել է միջնադարի վերը բերված օրինակներում»³¹⁶ : Այնուհետև հավելում է. «Միջին դարերում այս տառերի գրությունը շատ էր շփոթված, որովհետև հնչմամբ գրեթե նույնացել էին: Ուշ միջնադարում բառասկզբում ե - ն սկսել է ye հնչվել և այդ դիրքում էլ նրանց գրությունը կամաց-կամաց սահմանազատվել է: ԺԸ դարում այդ տառերի գրությունը բառասկզբում որոշակի է՝ ye հնչյունակապակցությունը գրվում է և տառով, իսկ e հնչույթը՝ և տառով»³¹⁷:

Հր. Աճառյանը չի անդրադառնում ենթադրվող ե > յե փոփոխության ժամանակին: Բայց և այդ փոփոխության մասին խոսելիս լեզվաբանը, մեր կարծիքով, անում է հակասական դիտողություններ: Նա նշում է, որ «ե > յե ձայնափոխությունը հատուկ է միայն բառասկզբին (ելք և արևելք) և ոչ բառամիջին. այնպես որ մի կողմից ունենք եփել, բայց ներկան կեփեմ և ոչ թե կը յեփեմ»³¹⁸: Ապա որպես ապացույց այն բանի, որ 5-րդ դարում բառասկզբում ե - ն ye չէր հնչում, ներկայացնում է «յ նախդիրով գրչությունները. օրինակ՝ յեգիստոս, յերագի և այլն: Ինչպե՞ս էին կարգացվում այս բառերը, յյե՞, ինչ որ հնչել անկարելի է, թե յե, սկզբում յ լինելով բաղաձայն, չէ՞ որ յ նախդիրը պիտի դառնար ի. ինչպես՝ ի Յակոբ, ի յղեաց և այլն»³¹⁹: Այնուհետև ավելացնում է. «Երբ ե ձայնավորով սկսվող մի բառ մտնում է բարդության կամ ածանցման մեջ, նախաձայն և այլևս չի հնչվում ye , այլ է», և բերում է օրինակներ. երգ - համերգ, երջանիկ - ապերջանիկ, եփել - անեփ և այլն³²⁰:

Ակնհայտ է, որ ժամանակակից Հայերենի բառասկզբի յե հնչումը անկայուն մի իրողություն է, քանի որ իրենից առաջ մասնիկ կամ արմատ ընդունելով՝ այն

³¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 108:

³¹⁶ Ս. Գյուլբուրադյան, Նշվ. աշխ., էջ 147:

³¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ 182:

³¹⁸ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Թ., էջ 595:

³¹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 596:

³²⁰ Նույն տեղում:

վերածվում է *e* պարզ ձայնավորի: Այդ նույն գործընթացը կարող էր կատարվել նաև գրաբարում, որտեղ *և* բառասկզբի *ե* - ն (թեկուզ *և ye* արտասանվող) ավելացող մասնիկից հետո կարտասանվեր *e*: Սակայն, ինչպես արդեն ցույց է տրվել, գրաբարում բազմավանկ բառերի սկզբում *ե* - ն պարզ ձայնավոր էր, իսկ միավանկ բառերի սկզբում՝ երկբարբառակերպ (*և ոչ թե ye*), այսինքն՝ վերջին դեպքում էլ բառերը բաղաձայնով չէին սկսվում, և նրանցից առաջ նույնպես օրինաչափորեն պետք է տեղի ունենար *ի* նախդրի վերածում *յ* - *ի*:

Հարցին անդրադարձել է նաև Գր. Ղափանցյանը: Նա գտնում է, որ հին «ե» տառը *և՛* բառասկզբում, *և՛* բառամիջում հնչել է որպես *e* պարզ ձայնավոր, բայց հետագայում՝ թերևս 8 - 9 - ը դարերից սկսած, «այդ հին *ե* (Յ) հնչյունը ստանում է սկզբից բաղաձայն «յ» սոնանտը ..., այսինքն միջազգային տերմինով ասած, ենթարկվում է յոտիզացիայի»³²¹: Ղափանցյանի կարծիքով՝ հնչյունական այդ փոփոխությունը բարբառներում տեղի է ունենում բառի բոլոր դիրքերում (չնայած ոչ բոլոր վայրերում), բայց գրական լեզվում ընդգրկում է միայն բառասկզբի դիրքը³²²:

Նշենք նաև, որ գրաբարի գրեթե բոլոր ձևափոխություններում ու դասագրքերում վկայվում է, որ *ե* պարզ ձայնավորը գրաբարի ընդհանուր պատմական հնչյունափոխության հետևանքով բառասկզբում արտասանվում է *յ*ե, իսկ բառամիջում մնում է նույն արտասանությամբ:

Կարծում ենք՝ բերված տեսակետները բավարար են ցույց տալու, որ հայ լեզվաբանության մեջ, այնուամենայնիվ, չի հաջողվել հստակորեն ներկայացնել հին *ե* - *ի* զարգացման ընթացքը բառի տարբեր դիրքերում, համոզիչ բացատրել, թե ինչու պարզ համարվող ձայնավորը մենաբարբառացման ընդհանուր գործընթացում բունց երկբարբառացման ուղին, ինչու գրական լեզվում և բարբառներում առկա են տարբեր վիճակներ:

Իրականում հարցը չէր էլ կարող լուծվել, որովհետև սխալ էր մեկնակետը: Բայց երբ ընդունում ենք, որ հին հայերենի շեշտակիր վանկում *ե* - ն երկբարբառակերպ էր, իսկ անշեշտ վանկում՝ պարզ ձայնավոր, բացատրելի են դառնում հետագա գործընթացները թե՛ բարբառներում և թե՛ գրական լեզվում:

Նախ անդրադառնանք բառասկզբի դիրքերին: Միավանկ բառերի սկզբում, լինելով շեշտակիր վանկում, *ե* - ն երկբարբառային հնչյուն էր: Ինչպես արդեն նշել ենք, տարբեր տարածքներում *ե* երկբարբառակերպը կարող էր լինել *i* - ասկիզբ կամ *e* - ասկիզբ, բայց երկու դեպքում էլ այն պետք է ավարտվեր ավելի բաց հնչյունական իրողություններով: Երկու դեպքում էլ երկբարբառային արտասանությունը թույլ էր տալիս արտասանական փոփոխությունների արդյունքում բառասկզբում ունենալ ավելի թավ արտասանություն և ի վերջո՝ *յ* - *ի* հավելում (ի դեպ, Բայազետի բարբառում ես

³²¹ Գր. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Ե., 1939, էջ 119:

³²² Նույն տեղում:

դերանվան՝ ճայնորդային յ - ով արտասանությունը թերևս ներկայացնում է երկբարբառակերպից երկհնչյունի անցման միջին օղակը) : Եվ այդ է պատճառը, որ թե՛ և երկբարբառակերպ ունեցող և թե՛ չունեցող բարբառները միավանկ բառերի սկզբում որպես կանոն ունեն յ - ի հավելում. օրինակ՝ Վն., Բ. յեզ, Ախց. Երև. Խրբ., Կր., Մչ., Մրդ., Ննխ., Սլմ., Սչ., Սեբ., Տիգ. յեզ, Գոր., Ղրբ., Շմ. յե՛զը, Հմչ. յիզ, Թբ. յի՛զը, Մչ., Խրբ. յեբ, Ալշ., Ջղ. յեփ, Վն. յեփ. Ախց., Երև., Կր., Հճ., Ննխ., Պլ., Ռ., Սեբ. յեփ, Հմչ., Մրդ., Թբ. յիփ և այլն: Բայց եթե է ~ և հակադրություն ունեցող բարբառներում յ - ի հավելումը կանոնական բնույթ ունի, ապա մյուս բարբառներում որոշ դեպքերում նման հավելում չի արձանագրվում. օրինակ՝ Վն. յեռալ, Բ. յեռ, Երև., Սլմ. յեռալ, Ալշ. յեռ, Թբ. յիբ, բայց՝ Ննխ. էռբ, Խրբ. անբ, Պլ. էռբ. Վն., Բ. յես, Երև., Ալշ., Կր., Հճ., Ղրբ., Մչ., Ննխ., Սչ. յես, Թբ. յիս, բայց՝ Ակն., Պլ. էս, Խրբ. էս, յես, Ազլ., Ջթ., Մկ., Մղր. իս և այլն:

Առավել տարածված դեպքից՝ յ - ի հավելումից բացի, միավանկ բառերի սկզբում նկատվում են. ա) երկբարբառակերպի պարզեցում և վերածում e պարզ ճայնավորի, բ) երկբարբառակերպի վերածում ի պարզ ճայնավորի: Նկատվում է նաև և - ի վերածում ան - ի, բայց, կարծում ենք, այդ դեպքում դեր է խաղացել հնչյունական շրջապատը, մասնավորապես՝ հաջորդող ո - ն:

Երկվանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում և - ից առաջ հայերենի բարբառներում, որպես կանոն, յ - ի հավելում տեղի չի ունեցել, որովհետև այդ դիրքում և - ն երկբարբառակերպ չէր, այլ պարզ ճայնավոր:

Դիտարկումները ցույց են տվել, որ բարբառներում երկվանկ բառերի սկզբում և - ն առավելապես հանդես է գալիս երկու դիրքում՝ ա) դ, ո բաղաձայններից առաջ, բ) ը ճայնորդից կամ այլ բաղաձայններից առաջ: Հր. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ Վանի բարբառում առաջին դիրքում և - ից առաջ յ - ի հավելում տեղի է ունենում. օր.՝ յեղի, յեղինջ, յեղնիկ, յեղունգյ, յեռալ, յեռանդ, յեռսուն³²³: Երկրորդ դիրքում գրաբարյան և - ի դիմաց առկա է պարզ e ճայնավոր. օր.՝ էրազ, էրակ, էրամ, էրան, էրտիս, էրտիւմ, էրէկ, էրթալ, էրկաթ, էրկէն, էրկանքյ, էրկինքյ, էրկու: Աճառյանը Վանի բարբառի բառամիջում երևան է հանում գուգահեռ իրավիճակ. «Այստեղ էլ սակայն կարելի է նկատել, որ դ բաղաձայնից առաջ ընդհանրապես և - ն մնում է և, իսկ ը - ից առաջ՝ դառնում է է: Այս երևույթը զարմանալի կերպով նույնանում է բառասկզբի և > և կամ է ճայնափոխության պայմանների հետ»³²⁴: Ակնհայտորեն առկա է երևույթի դրսևորման ոչ թե պատահական մի նմանություն, այլ միասնական օրինաչափության արտահայտություն, այն է՝ Վանի բարբառում անչեչտ վանկում (լինի բառասկզբ թե բառամեջ) ը - ից առաջ գրաբարյան և - ին համապատասխանում է պարզ ճայնավոր, դ, ո բաղաձայններից առաջ բառամիջում առկա է երկբարբառակերպ, իսկ բառասկզբում յե: Պարզ է, որ բառասկզբի յե - ն նախնական և երկբարբառակերպի փոփոխություն

³²³ Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, էջ 30:
³²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 33:

արդյունք է: Այս նույն օրինաչափությունը գործում է Բայազետի բարբառում. օրինակ՝ էրազ, գէրան, բայց՝ յեղունգ, յեռալ, սեղան, մեռլոց: Երևույթի արձագանքները նկատվում են Ուրմիայի (Խոյի), Արարատյան բարբառներում: Այսպես. Ուրմ. էրազ, էրակ, էրամ, էրեալ, էրկու, բայց՝ յեղա, յեղունգ, յեռալ, յեռսուն³²⁵, Ար. էրկաթ, էրկանք, բայց՝ յեռէսուն, յեռալ³²⁶:

Այլ բարբառներում այս իրողությունն արտացոլվում է մի փոքր այլ կերպ: Զեյթունի բարբառում գրաբարյան ե - ի դիմաց թե՛ բառասկզբում, թե՛ բառամիջում որպես կանոն հանդես է գալիս ի, բայց ղ, ու - ից առաջ թե՛ բառասկզբում, թե՛ բառամիջում բացառվում է ի - ն, և հանդես է գալիս է կամ ե. այսպես՝ իս (ես), իփ (երբ), իյօզ (երազ), իյթօլ (երթալ), անիյ (աներ), շիյիփ (շերեփ), դիյիվ (տերև), բայց՝ էլօ (եղալ), էլսբայ (եղբայր), էռսուն (երեսուն), աղէլ (աղեղն), ասեղ, դեղ, դեղձ, դեռ, մէլք, դեղըն, լէլօզ, քէռա և այլն³²⁷: Խարբերդի բարբառը գրաբարյան ե - ի դիմաց թե՛ միավանկ, թե՛ բազմավանկ բառերի սկզբում ունի է. օրինակ՝ ես > էս, երբ > էրփ, երևալ > էրվալ, երկու > էրգու: Սակայն ո - ից առաջ թե՛ բառամիջում և թե՛ բառասկզբում ե - ն դարձել է ն. օրինակ՝ բեռն > պնն, կեռ > քնն, երեսուն > եռեսուն > նրսուն³²⁸:

Ճիշտ է, բարբառներում տարբեր բառեր ունեն տարբեր դրսևորումներ, բարբառային տարբեր երևույթների խաչաձևումներ հաճախ բոլորովին այլազան իրողությունների հիմք են դարձել, սակավաթիվ բարբառներում առկա են բոլորովին տարբեր օրինաչափություններ (օրինակ, Ուրմի խոսվածքում բառասկզբում յ - ի հավելում կա ոչ միայն միավանկ բառերում), բայց, այնուամենայնիվ, ակներև է երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան ե - ի զարգացման ընդհանուր պատկերը.

ա) հայերենի բարբառներում ընդհանուր առմամբ երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբում ե - ից առաջ յ - ի հավելում տեղի չի ունեցել:

բ) բարբառների մի մասում նշված դիրքում յ - ի հավելում տեղի ունեցել է, երբ ե - ին հաջորդում է ղ կամ ո:

Ասվածը հիմնավորենք բարբառային օրինակներով. գրբ. երկան - Ալշ., Ախց., Երև., Կր., Մրղ., Սլմ., Բ. էրկանք, Մկ., Վն. էրկանք՝, Խրբ., Մշ., Ռ., Սեբ., Տիգ. էրկանք, Ողմ. յէրկանք՝, Հմշ. էրգօնք, Ագլ. արկան, Գոր., Ղրբ., Շմ., Ջղ. արկանք, Հճ. իյգօնք, Ջթ. իրգօնքթօր. գրբ. երթալ - Ալշ., Ախց., Խրբ., Կր., Մկ., Պլ., Սեբ., Սչ. էրթալ, Ողմ. յէրթալ, Վն., Տիգ. էրթնն, Մշ. էրգալ, Ջթ. իրթոլ, Ննխ. էրթալ, Երև., Բ., Ռ. էթալ և այլն:

³²⁵ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

³²⁶ Ռ. Մարկոսյան, նշվ. աշխ., 1989, 58:

³²⁷ Հ. Աճառյան, Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, էջ 37-46:

³²⁸ Գ. Կոստանդյան, Խարբերդի բարբառի հնչյունաբանական և ձևաբանական հիմնական առանձնահատկությունները, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1, Ե., 1962, էջ 243:

Գրաբարյան եղունգն բառի դիմաց բարբառներն ունեն՝ Զղ., Բ. յեղունգ, Սլմ. յեղունգ, Վն. յեղունգ՝ Ախց., Կր. էղունկ, Ագլ., Հմշ. եղունք, Խրբ., Մշ., Սեբ., Տիգ. ըղունգ, Ողմ. յեղունք և այլն: Եռալ բայի դիմաց բարբառներն ունեն՝ Վն., Բ. յեռալ, Երև., Սլմ., Ախց., Ողմ., Ուրմ. յեռալ, Ակն, Մկ., Մշ. էռալ, Ալշ. եռալ, Մրղ. յեռալ և այլն:

Բառամիջի անշեշտ վանկում և գրով արտահայտվող հինհայերենյան *ե* պարզ ձայնավորի դիմաց բարբառները որպես կանոն ունեն պարզ ձայնավոր, այսինքն՝ այս դիրքում հինհայերենյան *ե* պարզ ձայնավորն ընդհանուր փոփոխության չի ենթարկվել: Միայն առանձին դեպքերում ու որոշ խոսվածքներում հնչյունափոխական այլևայլ գործոնների ազդեցությամբ *ե* - ի դիմաց հանդիպում են այլ ձայնավորներ, և և երկբարբառակերպ ունեցող բարբառներում *ղ*, *ու* - ից առաջ գրաբարյան *ե* - ի դիմաց առկա է երկբարբառակերպ, մնացած բոլոր դեպքերում բառամիջի *ե* պարզ ձայնավորը պահպանել է իր որակը. օրինակ՝ գրբ. բերան - Ննխ., Պլ., Թբ. բէրան, Ալշ., Ախց., Երև., Խրբ., Կր., Մշ., Սեբ., Սչ., Բ. բ'էրան, Մկ., Շմ., Սլմ., Վն. պէրան, Ղրբ. պէ'րան, պա'րան, Հմշ. պէրօն, Ագլ. բ'ւր'ւն, Զթ. բ'իւրն, Հճ. բ'իյօն, Ողմ., Զղ. բ'երան և այլն. գրբ. ձմերուկ - Թբ. ձմէրուկ, Երև., Բ. ձ'մէրուկ, Ննխ. ձմէրուկ, Խրբ., Մշ. ձ'մէրուկ, Գոր. ծմէ'րուկ, Ղրբ. ծմը'րուկ, Ողմ. ձ'մերօկ, Վն. ծմրիկ, Հճ. ձ'ւմ'ւնյուկ և այլն. գրբ. դեղին - Երև., Զղ., Բ. դ'եղին, Ագլ., Ննխ., Պլ. դեղին, Ալշ., Ախց., Ակն, Խրբ., Կր. Հճ., Մշ., Սեբ., Սչ. դ'էղին, Սլմ., Վն. տեղին, Մրղ., Շմ. տէղին, Ողմ. դ'էղէ'ն, Թբ. դի'ղին և այլն:

Ինչ վերաբերում է շեշտակիր վանկին, ապա այստեղ զարգացումներն ընթացել են երկու հիմնական ուղղությամբ. ա) նախնական և երկբարբառակերպի պահպանում, բ) և երկբարբառակերպի դիմաց պարզ ձայնավորի առկայություն:

Վերևում արդեն խոսել ենք և երկբարբառակերպ ունեցող բարբառների մասին. սրանց շեշտակիր վանկի *ե* - ն թերևս առավել հարազատորեն է ներկայացնում հին հայերենի համապատասխան հնչյունական իրողությունը: Այս երկբարբառակերպը արտասանությամբ էականորեն տարբերվում է *ե* պարզ ձայնավորից, ունի իր գործառական հստակ բաշխումը, արտաբերական կայունությունը: Բերենք օրինակներ. գրբ. աներ - Ալշ., Մշ., Զղ., Սլմ., Վն. աներ, գրբ. բեռն - Ալշ., Մշ., Ողմ., Զղ., Զթ., Բ. բ'եռ, Սլմ., Վն. պեռ, գրբ. թեղ - Ալշ., Հճ., Մշ., Զղ., Սլմ., Վն., Բ. թեղ, գրբ. աչակերտ - Մշ., Զղ. աչկերտ, Սլմ., Վն. աչկեռտ, Ալշ. աչկերդ, գրբ. շերեփ - Ալշ., Մշ., Բ. շէրեփ, Սլմ., Վն. շիւրեփ և այլն:

Ե և երկբարբառակերպի դիմաց պարզ ձայնավորի առկայությունը բարբառների մյուս խմբում թերևս հետևանք է հայերենի երկբարբառների մենաբարբառացման ընդհանուր գործընթացի:

Ուսումնասիրողները գրաբարյան *ե* - ի դիմաց բարբառների մեծ մասում շեշտակիր վանկում արձանագրում են *ե* պարզ ձայնավոր. օրինակ՝ գրբ. աներ - Ախց., Ակն, Երև., Խրբ., Կր., Պլ., Ռ., Սեբ. աներ, Գոր., Ղրբ., Շմ. հանէր, Տիգ. ւնէր. գրբ. բեռն -

Ազլ. բէ՛ննը, Ղրբ., Շմ. պէ՛ննը, ՆՆխ. բէն, Ախց., Ակն., Երև., Կր. բէն, Սեբ. բէ՛ն, Հմշ., Մկ. պէն, Ռ., Տիգ. փէն, Հճ. բէր, գրբ. թեւ - Ախց., Երև., Խրբ., Կր., ՆՆխ., Շմ., Պլ., Ռ., Սեբ. թեւ, Ասլ. թե՛ւ, գրբ. աշակերտ - Երև. աշագէրդ, աշկերտ, Ախց., Կր., Մկ. աշկերտ, Ակն., Խրբ., Պլ., Ռ. աշագէրդ, Մրղ. աշկերթ, Սեբ. աշգէդ, գրբ. շերեփ - Ախց., Երև., Խրբ., Կր., ՆՆխ., Ռ., Սեբ., Թբ. շերեփ, Գոր., Ղրբ., Մրղ., Շմ. շերեփ, Հճ. շիյյեփ:

Որոշ դեպքերում էլ այլևայլ գործոնների ազդեցութեամբ շեշտակիր ե - ի դիմաց հանդես են գալիս ավելի բաց հնչյունական իրողութիւններ՝ \ddot{u} , ըէ, ը. օրինակ՝ գրբ. բեոն - Խրբ. բ'ւն, գրբ. աշակերտ - Ազլ. ա՛շկառտ, գրբ. սև, բեոն, ձմեոն, ներկ - Հգրթ. սընկ, պըն, ծըմըն, նընրկ. գրբ. ձեզ, մեր, մեծ - Ղրբ. ծընկ, մընր, մընծծ, գրբ. մեծ, բեոն, երբ, սիսեոն - Մլթ. մանձ, փառ, յափ, սըսառ, գրբ. մեք, մեր, ձեր, մեզ, ձեզ - Սսն. մընք, մըր, ծըր, մըզը, ծըզը:

Ինչպես արդեն նշվել է, բարբառախոս վայրերի մի մասում հնարավոր էր ե երկբարբառակերպի նաև այնպիսի տարբերակի դրսևորում, որն իր արտասանութեան թե՛ սկզբով, թե՛ ավարտով ավելի բաց էր, հետևաբար՝ արտաբերական առումով պակաս կայուն ու հստակ: Այսպիսի հնչյունն ավելի ենթակա պիտի լիներ փոփոխութեան, ուստի և մենաբարբառացման ընդհանուր գործընթացում բնական էր նրա դիմաց պարզ ձայնավորի ի հայտ գալը:

Ենթադրում ենք, որ բարբառների այս խմբում ե երկբարբառակերպի զարգացումները բխում են նախնական է՛ արտասանութիւնից և դրանում կատարված փոփոխութիւններից: Բնական է թվում, որ մենաբարբառացման ընթացքում պետք է պահպանվեր է՛ երկբարբառակերպի ավելի լիահունչ տարրը՝ e - ն, ահա թե ինչու բարբառների մեծ մասում շեշտակիր վանկի ե - ն դարձել է e պարզ ձայնավոր, և նման բարբառներում վերացել է նախնական է ~ ե տարբերակումը:

Որոշ բարբառներում ե > է կամ ե > ի փոփոխութեան պայմաններում առանձին դիրքերում (թերևս պայմանավորված հնչյունական շրջապատով կամ այլ հնչյունական օրենքներով) տեղի ունեցած ե > ա, \ddot{u} կամ ը փոփոխութիւնները, ըստ երևույթին, հետևանք են այդ բարբառներում որոշակի դիրքերում գործող՝ ավելի բաց արտասանութեան միտումի:

Հնարավոր է, որ հայերենի մի շարք բարբառներում (Ղարբազի, Հագրութի, Կարճևանի, Կաքավաբերդի, Մեղրու) գրաբարյան ե երկբարբառակերպի դիմաց ըն նշանով ներկայացվող հնչյունական իրողութիւնը (է.Աղայանը այն բնութագրում է որպես «է և ը ձայնավորների միջին աստիճանը»³²⁹, իսկ Ա.Ղարիբյանը համարում է «երկբարբառային կոշտ է»³³⁰) իրականում ունի ոչ թե ըէ (ինչպես կարելի է ենթադրել գրութիւնից), այլ է՛ արտասանութիւն, որը կնշանակի, որ որոշ դիրքերում այդ

³²⁹ Է.Աղայան, Մեղրու բարբառը, Ե., 1954, էջ 17:

³³⁰ Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

բարբառներում պահպանվել է և երկբարբառակերպի նախնական արտասանությունը: Բայց քանի որ այդ բարբառներում գրաբարյան է - ի դիմաց ևս երբեմն առկա է ընդ արտասանություն (որը կարող էր գրաբարյան *ei* երկբարբառակերպի տարբերակ կամ զարգացման արդյունք լինել), հավանական է, որ երկուսի համար ընդհանրացել է ընդ արտասանությունը, կամ էլ այդ երկուսի արտասանությունն այնքան անորոշ տարբերություններ ունի, որ ուսումնասիրողները չեն կարողանում դրանք զանազանել:

Մի շարք բարբառներում և երկբարբառակերպի դիմաց շեշտակիր վանկում հանդես է գալիս ի. օրինակ՝ գրբ. աներ - Ագլ., Մկ., Ոգմ., Թբ. անիր, Հմշ. օնիր, գրբ. բեռն - Թբ. բի՛րը, գրբ. Թել - Ագլ., Ջթ., Մկ., Մրղ., Ոգմ., Տիգ., Թբ. Թիլ, գրբ. աչակերտ - Տիգ. անչգիրդ, Ոգմ., Թբ. աչկիրտ, Ջթ. էչգիրդ, գրբ. շերեփ - Հմշ., Տիգ. շերեփ, Ագլ., Մկ., Սվեդ. շերեփ, Ջթ. շերեփ, շերեփ:

Այս ի - ն ակնհայտորեն առաջացել է և երկբարբառակերպի՝ *ie* արտասանությամբ տարբերակից *i* բաղադրիչի արտասանության աստիճանական գերակշռման ճանապարհով:

Հ. Մուրադյանը Կարճևանի բարբառում գրաբարյան և - ի դիմաց ի ձայնավորի հանդես գալը մեկնաբանում է այսպես. «Ե - ի՛ ավելի նեղ ի ձայնավորի արժեք ձեռք բերելը կատարվել է և - ի երկբարբառացման միջին օղակով, երբ երկբարբառի առաջին բաղադրիչը գերիշխող դիրք է ստացել երկրորդի նկատմամբ և մենաբարբառացումից հետո արդյունքում մնացել է ի»³³¹: Ինչպես հետևում է բերված փաստարկներից, և - ի երկբարբառացման միջին օղակ լինել չէր կարող, որովհետև շեշտակիր վանկում և - ն ի սկզբանե երկբարբառակերպ էր. դրա մենաբարբառացումով էլ ստացվել է ի ձայնավորը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ բարբառները չկանոնակարգված լեզվավիճակներ են, և հնչյունական օրենքներն ու օրինաչափությունները դրանցում ուղեկցվում են բազում բացառություններով, խաչաձևված են հնչյունական այլ օրենքներով, ենթակա են այլ բարբառների ու լեզուների ազդեցություններին:

Այնուամենայնիվ, կարող ենք ներկայացնել բանավոր, խոսակցական հայերենում հինհայերենյան է, և միավորների կրած պատմական փոփոխությունների հետևյալ ընդհանուր պատկերը:

1. Հինհայերենյան է երկբարբառակերպը որպես կանոն վերածվել է *e* պարզ ձայնավորի:
2. Անշեշտ վանկի՝ գրաբարում և գրով արտահայտվող պարզ ձայնավորը հիմնականում պահպանվել է նույնությամբ:
3. Միավանկ բառերի սկզբի և - ից առաջ սովորաբար տեղի է ունեցել *y* - ի հավելում:
4. Երկվանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում և - ից առաջ *y* - ի հավելում բարբառներում նկատվում է, երբ և - ն նախորդում է ղ, ու բաղաձայններին:

³³¹ Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 103:

5. Շեշտակիր վանկի և երկբարբառակերպի զարգացումն ընթացել է հետևյալ ուղղութիւններով.

ա) երկբարբառակերպի պահպանում.

բ) երկբարբառակերպի մենաբարբառացում և վերածում e պարզ ձայնավորի.

գ) երկբարբառակերպի մենաբարբառացում և վերածում ի պարզ ձայնավորի:

Առանձին բարբառներում մենաբարբառացումն ուղեկցվում է ավելի բաց տարբերակների դրսևորումներով:

Կենդանի խոսքում կատարված այս փոփոխութիւններն իրենց արտացոլումն են գտել գրաբարի «նոր» արտասանութիւն կանոններում, որոնք ավանդաբար հասել են մեզ³³²:

Եվ այսպես, ներկայումս գրաբարյան տեքստերում՝

1. Ե տառը բոլոր դեպքերում կարգացվում է իբրև e պարզ ձայնավոր.

2. Ե տառը բառամիջում բաղաձայնից առաջ կարգացվում է իբրև e պարզ ձայնավոր, իսկ ա ձայնավորից առաջ՝ իբրև յ ձայնորդ:

3. Ե տառը թե՛ միավանկ, թե՛ բազմավանկ բառերի սկզբում կարգացվում է յ՛. բացառութիւն են կազմում օժանդակ բայի եմ, ես, եմք, են ձևերը, որոնք միշտ հանդես են գալիս իբրև հնչաբառի վերջին բաղադրիչ:

Նկատելի է, որ եթե առաջին երկու դեպքերում գրաբարյան «նոր» արտասանութիւն հիմքում ընկած են բարբառներում առավել մեծ տարածում գտած իրողութիւնները, ապա երրորդ դեպքում առկա է տարբերութիւն բանավոր խոսքից, որտեղ յ - ի հավելում հիմնականում առկա է միայն միավանկ բառերի սկզբում:

Կարծում ենք՝ բանավոր խոսքից տարբերվող արտասանական նորմայի ընդունումը պայմանավորված է եղել երկու հանգամանքով:

1. Բառասկզբում յ - ի հավելումը փաստ էր միավանկ բառերում և հաճախ նաև երկվանկ ու բազմավանկ այն բառերի սկզբում, որոնցում ե - ին հաջորդում էին ղ կամ ու բաղաձայնները: Բառասկզբում յ - ի հավելում ունեցող արմատները բառաթեքման ու բառաբարդման հետևանքով կարող էին իրենց արտասանութիւնը պահպանել՝ այդպիսով ընդլայնելով յ՛ խմբով սկսվող բառերի ցանկը:

2. Արտասանական տարբերութիւններից խուսափելու, ամեն մի կոնկրետ դեպքում արտասանութիւնը զանազան հանգամանքներով չպայմանավորելու և, վերջապես, գրական միասնական արտասանութիւն ապահովելու համար լավագույն միջոց կարող էր լինել նույն տառը միևնույն դիրքում, անկախ վանկերի քանակից, միևնույն ձևով կարգալը:

Չենք բացառում, որ այս հարցում կարող է դեր խաղացած լինել նաև այլ լեզուների ընդօրինակելու հնարավորութիւնը:

³³² Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

Հայտնի է, թե երբ և ինչ հանգամանքներում են գործողություն մեջ մտել գրաբարի «նոր» արտասանության կանոնները: Միայն կարող ենք հիշատակել, որ 19-րդ դարի կեսերին Արսեն Բագրատունին պահանջում էր, որ ե - ն և ո - ն «բառամիջում պիտի հնչվեն է, օ և ոչ թե իե, վօ կամ ուօ. վերջին ձևով կարող են հնչվել միայն բառակզբում»³³³: Որևէ հետևություն չենք կարող անել նաև Մ.Աբեղյանի հետևյալ դիտարկումից. «19-րդ դարի սկզբներից ի վեր գրաբար գրվածքները կարգում են մեզնում սովորաբար փոխված ավանդական արտասանությամբ, որի սկիզբը շատ վաղ է եղել»³³⁴: Ընդունելի է առկա իրավիճակին Վ.Համբարձումյանի տված հետևյալ բնութագրումը. «Առանձնացվում է գրաբարի արտասանության երկու տեսակ՝ գրային (հին) եւ ավանդական (նոր): Գրային արտասանությունը, հասկանալի է, սկզբնական վիճակի արտահայտությունն է: Իսկ թե ինչ վիճակ (կամ վիճակներ) է արտահայտում ավանդականը, սկզբնականին հաջորդող որ ժամանակի վիճակը (կամ վիճակներն) է ներառում, դեռևս դժվար է ճշտիվ լուծված համարել: Այդուհանդերձ, պարզ է այն, որ այժմյան ավանդական արտասանությանն անհամեմատ մոտ է, գրեթե համընկնում է նոր գրական հայերենի արդի, մեր ժամանակներին հատուկ արտասանությանը: Ըստ այդմ պետք է ենթադրել, թե դարից դար գրաբարի ավանդական արտասանությունը բոլոր դեպքերում համընկնելիս է եղել տվյալ դարաշրջանի ընդհանուր գրական հայերենի արտասանությանը»³³⁵:

Ինչևէ, գրաբարյան արտասանության վերոբերյալ կանոնները անցել են ժամանակակից գրական հայերենին և գործում են՝ գրության մեջ առկա վիճակից անկախ:

³³³ Գ.Ջահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, Ե., 1974, էջ 455:

³³⁴ Մ.Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

³³⁵ Վ.Համբարձումյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Ե., 2004, էջ 32:

5.3. է, ե տառերի գրության շեղումները և երկբարբառակերպաների փոփոխությունների արտացոլումը դրանցում

է, ե գրերի ուղղագրության, հնչյունական արժեքի, հնչյունափոխական գործընթացների վերաբերյալ մեր դիտարկումները թույլ են տալիս նորովի անդրադառնալ ձեռագիր մատյաններում և վիմագիր արձանագրություններում այդ տառերի գրության շփոթին ու շեղումներին:

Արդեն ցույց ենք տվել, որ այլ լեզուներից գրավոր ճանապարհով կատարված փոխառություններում գրիչները է, ե տառերի գրությունը հիմնականում չեն շփոթել, այլ հարազատ են մնացել վերը նկարագրված գրության կանոններին: Սակայն 5-րդ դարից հետո ընկած ժամանակահատվածի թե՛ ձեռագիր մատյաններում, թե՛ վիմագիր արձանագրություններում ուսումնասիրողները նկատել են է, ե տառերի գրության կանոններից շեղումներ, դրանց շփոթության բազմաթիվ դեպքեր: Լեզվաբանները փորձել են նաև այդ շեղումների միջոցով գաղափար կազմել լեզվում տեղի ունեցած հնչյունափոխական երևույթների մասին:

Նախքան բուն շեղումներին անցնելը հարկ կա անդրադառնալու որոշ փոխառյալ բառերի, որոնց գրությունը գրաբարում, լեզվաբանների կարծիքով, չի արտացոլել փոխատու լեզվի իրավիճակը:

Հր. Աճառյանը նշում է, որ Երեմիա և Երուսաղեմ բառերը հունարենի համեմատությամբ *ye* հնչումն են ցույց տալիս զարմանալի կերպով³³⁶: Հ.Մուրադյանը փոխատու լեզվի *ie* երկհնչյունի դիմաց ե գրի դրսևորման ամենահին վկայություններ է համարում Եզեկիել անձնանունը և եռես բառաձևը՝ դրանց միջոցով փորձելով ճշտել $e > ie$ ենթադրյալ հնչյունափոխության ժամանակը³³⁷:

Այն, որ այս բառերի գրության մեջ տարօրինակ ոչինչ չկա, կարելի է հիմնավորել հետևյալ փաստարկներով.

1. հին հայերենի բառասկզբին բնորոշ չի եղել երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբում յե գրությունը. Հր.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» յե կապակցությամբ սկսվում են մի քանի միավանկ բառեր (յեղ, յեղց, յեռ, յետ), միավանկ արմատներից ձևավորված բայեր (յենուլ), մատենագրության մեջ հազվադեպ հանդիպող փոխառյալ կամ անծանոթ բառեր (յեզդիլ, յեզեր, յելմոփ, յեղանջել, յեղկել, յեղնջումն, յեմո, յեստարայ, յետել, յետկար, յերջ և այլն)³³⁸.

2. բառասկզբի յե գրությունը նշված պայմաններում կարող էր ընկալվել իբրև ի նախդրի կիրառություն.

³³⁶ Հ.Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 575:

³³⁷ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 104-105:

³³⁸ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 393-398:

3. բերված բառերի սկզբում հունարեն *ίε* կապակցությունը կարող էր պարունակել թույլ, ձայնորդային արտասանություն ունեցող *յ* հնչյուն, մինչդեռ հայերենի բառասկզբում գրվող *յ* - ն, ի տարբերություն բառամիջի *յ* - ի, թավ արտասանությամբ բաղաձայն է:

4. գրաբարյան միավանկ բառերի սկզբում *ե* գիրն ուներ *ie* երկբարբառային արտասանություն. նման արտասանությունը թերևս առկա էր նաև երկվանկ ու բազմավանկ այն բառերի սկզբում, որոնք *ե* ունեին ղ կամ ու բաղաձայններից առաջ. միաժամանակ՝ *ե* գիրը *ie* արտասանություն արտահայտող միակ միջոցն էր:

Այսպիսով, ճիշտ է, որ գրաբարում *ե* գիրը երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբում որպես կանոն կարգացվում էր իբրև պարզ ձայնավոր, բայց և փոխառյալ բառերի սկզբի *ie* կապակցությունը հնարավոր էր արտահայտել միայն *ե* գրով:

Պետք է նաև բացառել, որ հավանական է՝ հիշյալ բառերը կարգացվել են հայերենի կանոնների համաձայն, և դրանցում բառասկզբում արտասանվել է ոչ թե երկբարբառակերպ, այլ *e* պարզ ձայնավոր: Կարծում ենք՝ դրա վկայություն կարող է լինել ձեռագրերում բառասկզբի *ե* - ի դիմաց է տառի զուգահեռ գրությունը: Այլ բառերի հետ միասին Հ.Մուրադյանը բերում է նաև հետևյալ օրինակները. եկեղեցի // էկեղէցի, Երուսաղէմ // Էրուսաղէմ³³⁹ :

է և Ե տառերի գրությունն ընդունված կանոններից 5-9 – ը դարերում կատարված շեղումներին հանգամանորեն անդրադարձել է Ս.Գյուլբուրգոյանը: Նա բերում է *ե* - ի և է - ի ուղղագրությունից շեղված բառերի երկու ցուցակ: Առաջինը՝ բաղկացած 94 միավորից, ներկայացնում է այն բառերը, որոնցում է - ի փոխարեն գործածված է Ե տառը: Երկրորդ ցուցակում ներկայացվում է 20 բառ, որոնցում *ե* - ի փոխարեն գործածված է է տառը³⁴⁰:

Նախ անդրադառնանք այն դեպքերին, որոնցում է - ի փոխարեն գրված է Ե: Այդ կարգի 94 դեպքերից 74-ը անցյալ անկատար ժամանակի բայաձևեր են, որոնցում ի, իր, ին վերջավորություններից առաջ գրված է Ե. օրինակ՝ գիտեի, գիտեիր, գիտեին, եի, եին, կամեին, կազմեին, մտանեին, ուտեին և այլն: Հայտնի է, որ Ա.Մեյեն կարծիք է հայտնել, թե անցյալ անկատարի հնագույն ձևը *ե* - ով է եղել (ոչ թե գրեին, այլ՝ գրեին): Մ. Աբեղյանը ևս գտնում է, որ նախնական են թե, եթե, եի, եիր, գրեի ձևերը³⁴¹: Է.Աղայանը, համաձայն չլինելով այդ տեսակետին, գտնում է, որ հին ձեռագրերում առկա է է և Ե տառերի գործածության շփոթում³⁴²: Կիսելով վերջին տեսակետը՝ կարծում ենք, որ գրությունն այս սխալը, գրողի չիմացությունից զատ, կարող է պայմանավորված լինել նաև այլ գործոններով, ինչպիսիք են.

³³⁹ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 104:

³⁴⁰ Ս.Գյուլբուրգոյան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

³⁴¹ Մ.Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

³⁴² Է.Աղայան, Գրաբարի քերականություն, 1, ա, էջ 358-359:

ա) անշեշտ վանկում է ~ ե հակադրություն բացակայությունը և միայն e պարզ ձայնավորի դրսևորման հնարավորությունը ի սկզբանե նախահիմք էր այդ դիրքում է, ե գրերի անկաշկանդ գործածություն համար. թե՛ ե, թե՛ է գրությունները անշեշտ վանկում, միևնույն է, կարգացվելու էին իբրև e պարզ ձայնավոր.

բ) անշեշտ վանկի՝ ե գրով արտահայտվող e պարզ ձայնավորը և հաջորդող ի - ն այսպես թե այնպես կարգացվելու էին իբրև եյի (այդպես է և արդի հայերենում):

Այլ կերպ ասած՝ ոչինչ (բացի ուղղագրության համապատասխան կանոնը, որը չի գիտակցվել գրիչների կողմից) չէր խանգարում նշված դիրքում է - ի փոխարեն ե - ի գրությունը:

Այս նույն կերպ է բացատրվում Հուսիսիմեի, Մատթեոս բառերում ե - ի գրությունը է - ի փոխարեն:

Ավելացնենք, որ գրության այս շփոթը դեռևս ոչինչ չի ասում է, ե գրերի հնչյունական արժեքի մեջ կատարված տեղաշարժերի մասին:

Բառերի մեկ այլ խմբում է - ի փոխարեն ե է գրված բացարձակ բառավերջում. օրինակ՝ եթե, երկոտասանե, ընդարձակե, թե, խլե, ոչ կարե և այլն: Գրության այս շփոթն արդեն կարող էր նշանակել բառավերջում յ - ի անկում և է - ի մենաբարբառացում: Ինչպես նշվել է, ե երկբարբառակերպի դրսևորման համար հին հայերենում նախապայման էր հաջորդող բաղաձայնի առկայությունը: Բացարձակ բառավերջում այդ նախապայմանը չկա, ուրեմն ե գիրը այդ դիրքում ազատ կարող էր ներկայացնել է երկբարբառակերպի մենաբարբառացման հետևանքով առաջացած պարզ e ձայնավոր: Իրավացի է Հ.Մուրադյանը, երբ գրում է. «Արդեն իսկ հին գրական հայերենի ետդասական շրջանում գրաբարյան է - ն կորցնելով իր երկբարբառային բնույթը՝ նույնանում է ե ձայնավորի հետ: Այս հիմքի վրա e - ն սկսում է հանդես գալ նաև բառավերջի դիրքում»³⁴³:

Միայն թե պետք է նկատի ունենալ, որ գրաբարում նախապես ե ձայնավոր հանդես էր գալիս միայն անշեշտ վանկում:

Մյուս կողմից՝ հնարավոր է, որ իսկապես թե, եթե բառերի վերջում ի սկզբանե գրվել է ե (որը հաջորդող հնչյունի բացակայության պայմաններում պետք է կարգացվեր իբրև e պարզ ձայնավոր)՝ որպես հաջորդող յ - ի բացակայության նշան. չէ՞ որ միավանկ մի շարք դերանուններում (սա, դա, նա, քո) և սպասարկու ահա, ապա բառերում ա, ո ձայնավորներից հետո յ - ն բացակայում էր, ուրեմն ինչո՞ւ այն չէր կարող բացակայել ե - ից հետո թե, եթե սպասարկու բառերի վերջում:

Կարասցեք, յիշեցեք ձևերում ե - ի գրությունը նշանակում է պարզ ձայնավորի առկայություն, որը, սակայն, կարող էր պայմանավորված լինել ոչ այնքան է - ի պատմական հնչյունափոխությամբ, որքան ք - ից առաջ է երկբարբառակերպի արտասանության անհնարինությունը: Մենք արդեն պատճառաբանել ենք, թե ինչու

³⁴³ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

ք - ից առաջ գրվող է - ն պիտի կարդացվեր իբրև պարզ ձայնավոր: Այդ նույն կերպ է գրով պարզ ձայնավոր է արտահայտված բաղաձայնական խմբից առաջ խորագետք բառում: Հնարավոր է, որ այս դեպքերում գրիչները չեն կարողացել տարբերակել արմատների և ածանցված ու թեքված բառաձևերի համար առանձին կանոնները և արմատների համար գործող կանոնը (ք - ից և բաղաձայնական խմբից առաջ գրվում է ե) տարածել են ոչ արմատական ձևերի վրա, մանավանդ որ e պարզ ձայնավորի արտահայտիչը (թեկուզ միայն անշեշտ վանկում) է տառն էր:

Այս խմբի մի շարք այլ բառերում առկա են թերևս այլ հանգամանքներով չպայմանավորված գրչության սխալներ. օրինակ՝ ամեն (կրոն.), թեպետ, հռովմայերեն, Յովհաննես:

Ինչպես նշեցինք, Ս.Գյուլբուղադյանը է - ի փոխարեն է - ով գրված 20 բառ է ներկայացնում: Դրանցից չորսում գրության սխալ չկա, և է - ն գրված է հենց իր տեղում. Գաղիղէա, հրէից, Հրէաստան, մարգարէին: Բառերի մեծ մասում է - ն գրված է անշեշտ վանկերում, որտեղ արտասանության մեջ հնարավոր է միայն e պարզ ձայնավոր. օրինակ՝ աւզնէսցէ, էրուսաղեմ, էսայի, էթե, էհար, խաւսէցի, խնդրէցէ, կէցէ, հայցէցէ, Մովսէսի, փարիսէցի, փարիսէցւոյ: Նշանակում է՝ է գիրը այդ բառերում արտահայտում է պարզ ձայնավոր, որն էլ իր հերթին հուշում է, որ առկա է է երկբարբառակերպի մենաբարբառացում: Մյուս չորս դեպքերում՝ ասէն, էն, եղէն, սիրէմ, շփոթը հետեանք է կա՛մ արմատական ու քերականական ձևերը չտարբերակելու, կա՛մ էլ ուղղակի գործ ունենք գրչության սխալների, վրիպումների հետ:

է, Ե տառերի գրության մեջ նկատված այս շեղումները ուսումնասիրողներին հանգեցրել են այն եզրակացության, որ 5-րդ դարից հետո է, Ե միավորների արտասանական տարբերությունը սկսել էր վերանալ: Ըստ է.Աղայանի՝ 8-րդ դարից առաջ է և Ե տառերի արտասանությունը նույնացել էր³⁴⁴: Ս.Գյուլբուղադյանն արձանագրում է, որ «դեռ Զ-է դարերում Ե, է տառերը գրավորում շփոթված են, նույնիսկ բառասկզբում»³⁴⁵:

Մեր կարծիքով՝ որևէ հիմք չունենք խոսելու 5-8-րդ դարերում է, Ե տառերի արտասանության լիակատար նույնացման մասին: Այդ միավորներն ի սկզբանե չէին տարբերվում անշեշտ վանկում, այդ դիրքում շարունակում են չտարբերվել և նշված դարերում: Ուղղակի է երկբարբառակերպի մենաբարբառացման հետեանքով հնարավոր է դառնում անշեշտ վանկի e պարզ ձայնավորի արտահայտությունը նաև է տառով: Ուրեմն, ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ անշեշտ վանկի e պարզ ձայնավորը կարելի էր արտահայտել և՛ է, և՛ Ե տառերով:

Ինչ վերաբերում է շեշտակիր վանկին, ապա այդ դիրքում է, Ե միավորների շփոթի վերաբերյալ հիմնավոր փաստեր գոյություն չունեն: Ուղղակի այդ դիրքում է - ի մենաբարբառացման հետեանքով փոխվում է հակադրության բնույթը. նախնական է

³⁴⁴ է.Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 358:

³⁴⁵ Ս.Գյուլբուղադյան. նշվ. աշխ., էջ 45:

երկբարբառակերպ - և երկբարբառակերպ հակադրությունը փոխարինելու է գալիս e պարզ ձայնավոր - և երկբարբառակերպ հակադրությունը:

Այսպիսով, է, և գրերի ուղղագրությունը վերաբերող՝ հիշյալ դարերի շեղումները վկայում են մեկ բան. 5-րդ դարից հետո տեղի է ունենում է երկբարբառակերպի մենաբարբառացում:

Այնուհետև Ս. Գյուլբուղաղյանը է, և տառերի գրություն շեղումների օրինակներ է բերում 10-17 - րդ դարերին վերաբերող ձեռագիր մատյաններից, վիմագիր արձանագրություններից ու հիշատակարաններից³⁴⁶: Նախ ակնհայտ է, որ անշեշտ վանկում նախորդ շրջանում դիտարկված երևույթները շարունակում են դրսևորվել, չնայած 12 - րդ դարից, ինչպես վկայում է հեղինակը, քերականները ձգտել են վերականգնել դասական ուղղագրությունը³⁴⁷: Այս դարերում ոչ միայն չեն վերանում է, և տառերի գրություն շեղումները, այլ նաև ի հայտ են գալիս նոր շեղումներ:

11 - րդ դարից վկայված գրավոր խոսքում սկիզբ է առնում և 12-13 - րդ դարերի գրություններում ավելի ու ավելի տարածում ստանում շեշտակիր վանկի է - ի դիմաց և գրի գործածությունը: Ս.Գյուլբուղաղյանի բերած օրինակներից մեր ասածն են հավաստում հետևյալները. պետք, մեջ, կես, այսպես, որպես, նոյնպես, աստուածասեր, աղուես, տեր, դեմ, ներսես և այլն³⁴⁸: Անկասկած է, որ շեշտակիր վանկում և գրի այսպիսի ներթափանցումը է - ի դիրք չէր կարող պայմանավորված լինել սոսկ շփոթությունը. այս իրողությունը վկայում է տեղի ունեցած հնչյունափոխության մասին:

Ինչպես վերևում տեսանք, 5 - 9 - րդ դարերի շեղումները երևան հանեցին է երկբարբառակերպի մենաբարբառացման իրողությունը: Շեշտակիր վանկում գրաբարյան է - ին արդեն համապատասխանում էր պարզ ձայնավոր: Այդ ընթացքում շեշտակիր վանկում է ~ և գրություն շեղումները մասնակի բնույթ ունեին, որովհետև է - ի պարզ արտասանությունը հակադրվում էր և - ի երկբարբառային արտասանությունը: 11-րդ դարից սկսած՝ շեշտակիր վանկ է - ի դիրք է ներթափանցում և տառը, որը վկայում է, որ տեղի է ունեցել շեշտակիր վանկում և երկբարբառակերպի մենաբարբառացում, և և տառը ևս արդեն բոլոր դիրքերում կարող է ներկայացնել e պարզ ձայնավոր: Ահա այս շրջանից սկսած՝ կարելի է խոսել է և և գրերի լիակատար շփոթի մասին: Ս.Ավագյանը վկայում է, որ «Ժ - ԺԴ դարերի վիմական բնագրերում և միջին հայերենի գրական հուշարձաններում և, է հնչյունների և գրերի նույնացումը համատարած է դառնում և տարածվում բոլոր բառերի վրա: Այդ գրերը բոլոր դիրքերում փոխարինում են իրար բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում, միջձայնավորային կամ միջբաղաձայնային վիճակում»³⁴⁹: Սակայն, իհարկե, գրավոր խոսքի բոլոր

³⁴⁶ Նշվ. աշխ., էջ 133-147:
³⁴⁷ Նշվ. աշխ., էջ 133:
³⁴⁸ Նշվ. աշխ., էջ 137-139:
³⁴⁹ Ս.Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

դրսևորումներում շեղումները միևնույն ծավալը չունեն: Ինչպես հավաստում է Ս.Գյուլբուրգաղյանը, հատկապես բարբառային արտասանության հետևանքով առաջացած շեղումները հանդիպում են գերազանցապես վիմագիր արձանագրություններում, իսկ մատենագրության մեջ շեղումները ավելի քիչ են³⁵⁰:

Ի դեպ, երկբարբառակերպի մենաբարբառացման գործընթացը չի ընդգրկել միջին հայերենի բոլոր դրսևորումները: Կիլիկյան հայերենում ե երկբարբառակերպի առկայություն նկատել է Յոզեֆ Կարստը³⁵¹: Հր.Աճառյանը նշել է, որ միջին հայերենում շեշտակիր վանկում հանդես էր գալիս *ie* հնչյունական կազմություն, իսկ շեշտից դուրս՝ պարզ ձայնավոր³⁵²: Ե - ի երկբարբառային արտասանությունը ի հայտ է գալիս նաև Տր. Ռիվոլայի բառարանում (հեր > հիեր, գետ > գիետ)³⁵³:

Նշենք, որ ե երկբարբառակերպի մենաբարբառացումն այդպես էլ իր ավարտին չհասավ, չընդգրկեց հայերենի բոլոր դրսևորումները, և, ինչպես արդեն նկատվել է, ժամանակակից հայերենի բարբառների մի մասում ե երկբարբառակերպը ունի իր հստակ դրսևորումները, իսկ այլ բարբառներում դեռևս պահպանվում են դրա արձագանքները:

Ինչևէ, կարելի է արձանագրել, որ համաձայն գրավոր աղբյուրների՝ ե երկբարբառակերպի մենաբարբառացումը հայերենի բարբառների մի մասում սկսվել է 11 - րդ դարից:

Ձեռագիր մատյանները, հիշատակարանները կամ վիմագիր արձանագրությունները հնարավորություն չեն ընձեռում պարզելու, թե երբ է տեղի ունեցել միավանկ (նաև՝ որոշ երկվանկ) բառերի սկզբում ե երկբարբառակերպի վերածումը երկհնչյունի: Ս.Գյուլբուրգաղյանը, բերելով Հր.Աճառյանի՝ վերը մեր դիտարկած փաստարկները ե - ով սկսվող բառերից առաջ Խ նախդրի կիրառության վերաբերյալ, պնդում է, որ մինչև ուշ միջնադար՝ ընդհուպ մինչև 18-րդ դարը, բառասկզբի ե - ն հնչել է իբրև պարզ ձայնավոր³⁵⁴: Գուցե թե այս ենթադրությունը ճիշտ է երկվանկ ու բազմավանկ բառերի համար, բայց բարբառներում միավանկ բառերի սկզբում յ - ի հավելումը, մեր կարծիքով, ավելի վաղ տեղի ունեցած երևույթ է: Ճիշտ է, դեռևս գրաբարյան շրջանում, նույնիսկ 5 - րդ դարում առանձին բառեր գործածվել են՝ բառասկզբում նաև ունենալով ոչ նախդրային ծագում ունեցող յ՝ յերկար, յեղանակ, յետ³⁵⁵, սակայն պարզ է, որ նախքան յ > հ հնչյունափոխությունը ե երկբարբառակերպով սկսվող բառերի սկզբում յ հնչել է իր կարող, հակառակ դեպքում այն կդառնար հ. հայերենում առկա են օրինակներ, երբ բառասկզբի նախնական յե խմբի յ - ն դարձել է հ. գրբ. յեղ - հեղափոխել, գրբ. յենուլ - հենել: Ռ. Ղազարյանը

³⁵⁰ Ս.Գյուլբուրգաղյան. նշվ. աշխ., էջ 144-145:

³⁵¹ Յ.Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 27-29:

³⁵² Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 239:

³⁵³ Տե՛ս Ս.Գյուլբուրգաղյան. նշվ. աշխ., էջ 145:

³⁵⁴ Ս.Գյուլբուրգաղյան. նշվ. աշխ., էջ 146:

³⁵⁵ Նույն տեղում:

բառասկզբի ե - ի դիմաց յե գրության օրինակներ է բերում 13-րդ դարի մի բժշկարանից և Ամիրդովլաթ Ամասիացու (15-րդ դար) աշխատությունից. յելնէ, յերկայն ³⁵⁶ : Հնարավոր է՝ սրանցում առկա է յ - ի՝ հնուց եկող հավելում (վերևի օրինակների պես), և յ - ն այդ օրինակներում պետք է որ կարդացվեր հ, ինչպես որ է, օրինակ, Բայազետի բարբառում. գրբ. ելանել - Բ. հ'ըլնել, գրբ. երկայն - Բ. հէրկէն: Մյուս կողմից՝ քանի որ բառասկզբի յ - ն այդ շրջանում կարդացվում էր հ, նշված բառերում յ - ն կարող էր նշանակել բառասկզբում տեղի ունեցած հ - ի հավելում: Միջին գրական հայերենում Ռ. Ղազարյանի նկատած՝ յ - ի հավելում ունեցող յերեք, յերկաթ, յերկու ձևերում ³⁵⁷ բառասկզբի յ - ն չէր կարող լինել հ - ի արտահայտիչ, որովհետև բարբառային նման ձևեր մեզ հայտնի չեն: Բարբառները չունեն նաև այդ բառերի՝ յ - ով սկսվող ձևեր: Մնում է ենթադրել, որ դրանք սկզբնավորվող գրական նոր արտասանություն արտահայտություն են: Մեզ համար ավելի կարևոր է Ռ. Ղազարյանի հիշատակած յերբ ձևը ³⁵⁸, որը հաստատապես հավաստում է ե > յե փոփոխությունն առկայությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ այդ ձևը գործածվել է հայ բժշկապետ Գրիգորիսի (12 - րդ դարի վերջ - 13 - րդ դարի առաջին կես) բժշկարանում, կարող ենք պնդել, որ 12 - րդ դարում բառասկզբի ե > յե անցումն արդեն իրողություն էր:

Քանի որ Հ. Մուրադյանը յ > հ փոփոխության սկիզբը տեսնում է 11 - րդ դարում ³⁵⁹, ուրեմն ե > յե փոփոխությունը մինչև այդ չէր կարող տեղի ունեցած լինել: Միևնույն ժամանակ, յ > հ փոփոխությունը 11 - րդ դարում պետք է ավարտին հասած լիներ, որովհետև այդ դարից սկսած՝ հայերեն են ներթափանցում արաբաթուրքական բառեր, որոնց սկզբի յ - ն այլևս հ չի դառնում. օրինակ՝ յօրդան, յափընջի, յօնջա, յարա, յախա, յավաչ և այլն: Այս բառերի շարքում կան նաև յե կապակցություններ սկսվող միավորներ՝ յեթիմ, յեմիչ, յեսիր, յերիչ և այլն: Կարծում ենք՝ յ հնչյունով սկսվող բառերի ներթափանցումը բանավոր հայերեն պետք է բառասկզբի ե երկբարբառակերպից առաջ յ հնչյունի հավելման խթան հանդիսանար: Այսպիսով, 11 - րդ դարից սկսած՝ հնարավոր է դառնում միավանկ և որոշ երկվանկ բառերի սկզբում ե երկբարբառակերպի վերածումը երկհնչյունի:

Հասկանալի է, որ ժամանակագրորեն ե երկբարբառակերպի վերածումը երկհնչյունի պետք է կատարվեր նախքան նրա մենաբարբառացումը: Հավանական է, որ ե > ye փոփոխությունն է հենց սկզբնավորել ե երկբարբառակերպի մենաբարբառացումը. բարբառների մի մասում ստացված բառասկզբի ye խմբում e - ն արդեն ունեցել է պարզ ձայնավորի արժեք, և այդպիսով ե երկբարբառակերպի դիրք է ներթափանցել e պարզ ձայնավորը, այդտեղից էլ շեշտակիր այլ վանկերում ևս սկիզբ է առել մենաբարբառացման գործընթացը:

³⁵⁶ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Ե., 2001, էջ 47:

³⁵⁷ Նույն տեղում:

³⁵⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁵⁹ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 229:

Այսպիսով, կարելի է ներկայացնել է, և երկբարբառակերպների կրած պատմական հնչյունափոխությունների հետևյալ ժամանակագրական պատկերը.

1. է երկբարբառակերպի մենաբարբառացում (5-րդ դարից սկսած).

2. միավանկ ու որոշ երկվանկ բառերի սկզբում և երկբարբառակերպի վերածում երկհնչյունի (11 - րդ դար).

3. բարբառների մի մասում և երկբարբառակերպի մենաբարբառացում (11 - րդ դարից սկսած):

է, և երկբարբառակերպների պատմական զարգացումը բարբառներում կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով.

Երկբարբ. հնչյուն	Ղերբ	ընդհանուր գործընթաց	գործոն	հնչյունափոխ.	ժամանակ
է (ei)	բոլոր	մենաբարբառացում	գրէք, անէծք տիպի ձևերում e պարզ ձայն. առկայութ.	ei > e	5-րդ դարից սկսած
ե (ie կամ eə)	միավանկ բառերի սկիզբ	բառակզբի արտասանության ուժգնացում	փոխառություններ	ie կամ eə > ye	11-րդ դար
	այլ շեշտակիր վանկ	մենաբարբառացում	ե > յե հնչյունափոխութ.	ie կամ eə > e կամ i	11-րդ դարից սկսած

Ծանոթություն 1. Անշեշտ վանկում և ~ ն պարզ ձայնավոր էր, ուստի աղյուսակում այդ ղերբն ընդգրկվել է էր կարող:

Ծանոթություն 2. Աղյուսակն արտահայտում է միայն երկբարբառակերպների կրած փոփոխությունները, հետևաբար այն չի արտացոլում որոշ բարբառներում և երկբարբառակերպի առկայությունը:

Ծանոթություն 3. Աղյուսակում ներկայացված են մեր կողմից հնարավոր համարված հնչյունափոխական գործոնները, որոնք կարող են և վճռորոշ դեր խաղացած չլինել հնչյունափոխության գործընթացում:

Եզրակացութիւններ

1. Մենքուստայան ալբուքներն է, Ե տառերը (գրերը) գրաբարում ունենին կիրառութեան ոլորտներն բաշխման հետեւյալ պատկերը:

է և Ե տառերը կարող էին գրվել.

ա) միավանկ բառերում (բառի սկզբում կամ բառամիջում)՝ մեկ բաղաձայնից առաջ.

բ) երկվանկ ու բազմավանկ բառերի շեշտակիր վանկում՝ մեկ բաղաձայնից առաջ:

Այս երկու դիրքերում է ~ ի կամ Ե ~ ի դրսևորվելը պայմանավորված էր հնչյունաբանական (հնչյունական միջավայր) կամ հնչույթաբանական (իմաստատարբերակիչ դեր, ծագումնաբանութիւն) գործոններով:

Միայն է տառ էր գրվում.

ա) երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբում՝ ձայնավորից առաջ.

բ) բառամիջի վանկասահմանում՝ ձայնավորից առաջ.

գ) բառավերջի (միավանկ և բազմավանկ բառերի) բաղաձայնական խմբից առաջ, եթե այն ձևավորվում էր վերջնականի է ունեցող բառի վերջում քերականական մասնիկի (օր.՝ ~ք) հավելումով.

դ) բառավերջում:

Եթե առաջին երեք դեպքերում է ~ ի գրութիւնը պայմանավորված էր բառակազմական, քերականական գործոններով, ապա չորրորդ դեպքում դեր էր խաղում հայերենի բառավերջի արտասանական յուրահատկութիւնը:

Միայն Ե տառ էր գրվում.

ա) բառավերջի (միավանկ և բազմավանկ բառերի) բաղաձայնական խմբից առաջ (բացառութեամբ է տառի գրութեան գ կետը ներկայացնող դեպքերի).

բ) շեշտակիր վանկում ձայնավորից (ա) առաջ.

գ) անշեշտ վանկում (բառասկիզբ, բառամեջ) բաղաձայնից առաջ:

Առաջին երկու դեպքերում Ե ~ ի դրսևորումը պայմանավորված էր հնչյունաբանական գործոններով, իսկ վերջին դեպքում Ե գրվում էր ուղղագրական հիմունքով:

2. է և Ե գրերը հին հայերենում ունենին հնչյունական տարբեր արժեքներ:

է գիրը ներկայացնում էր *ei* արտասանութեամբ երկբարբառակերպ թե՛ շեշտակիր վանկում, թե՛ ձայնավորից առաջ եղած դիրքերում:

Ե գիրը ներկայացնում էր.

ա) *ie* կամ *eə* արտասանութեամբ երկբարբառակերպ՝ շեշտակիր վանկում,

բ) *e* պարզ ձայնավոր՝ անշեշտ վանկում:

3. Է և Ե միավորները գրաբարում գտնվում էին հետևյալ հարաբերությունների մեջ.

ա) շեշտակիր վանկի՝ հնչյունական շրջապատով չպայմանավորված դիրքերում է - ն և Ե - ն ունեին առանձին հնչույթների արժեք (կարող էին գտնվել միևնույն պայմաններում).

բ) շեշտակիր վանկի՝ հնչյունական շրջապատով պայմանավորված դիրքերում է - ն և Ե - ն ենթահնչույթներ էին՝ փոխբացառող բաշխման հարաբերությամբ (մեկը չէր կարող հանդես գալ մյուսի դիրքում).

գ) շեշտակիր վանկից դուրս՝ ձայնավորից առաջ, և բացարձակ բառավերջում է ~ Ե հակադրությունը չեզոքանում էր, և գերհնչույթի դերում հանդես էր գալիս է - ն:

դ) շեշտակիր վանկից դուրս՝ բաղաձայնից առաջ, է և Ե երկբարբառների հակադրությունը չեզոքանում էր, և գերհնչույթի դերում հանդես էր գալիս Ե գրով արտահայտվող e պարզ ձայնավորը:

4. Հինհայերենյան է և Ե միավորների արժեքներն ու փոխհարաբերությունները բարբառներում արտացոլվում են երկու կերպ.

ա) Ե երկբարբառակերպը պահպանած մի շարք բարբառներում, չնայած է - ի արժեքի փոփոխությանը՝ մենաբարբառացմանը, է ~ Ե գրաբարյան փոխհարաբերությունը դրսևորվում է բավականին օրինաչափ եղանակով.

բ) Ե երկբարբառակերպը չպահպանած մի շարք բարբառներում է ~ Ե գրաբարյան փոխհարաբերությունը դրսևորվում է անուղղակի միջոցներով՝ շեշտակիր ու անշեշտ վանկերի հնչյունափոխական զանազանություններով, որոշ դեպքերում (դ.ս. բաղաձայններից առաջ) հնչյունների դրսևորման յուրահատկություններով և այլն:

5. է, Ե երկբարբառակերպներն ունեցել են պատմական զարգացման տարբեր ընթացք:

է երկբարբառակերպը մենաբարբառացման է ենթարկվել հայերենի բոլոր դրսևորումներում:

Ե երկբարբառակերպն ունեցել է հետևյալ զարգացումները.

ա) հայերենի բարբառների մեծ մասում միավանկ բառերի (ինչպես նաև որոշ երկվանկ բառերի) սկզբում վերածվել է երկհնչյունի.

բ) որոշ բարբառներում շեշտակիր վանկում պահպանել է երկբարբառային արտասանությունը, այլ բարբառներում մենաբարբառացել է՝ առավելաբար վերածվելով e կամ i պարզ ձայնավորի, երբեմն էլ՝ հնչյունական այլ իրողություն:

Միավանկ բառերի սկզբում Ե երկբարբառակերպի անցումը երկհնչյունի՝ հիմք է դարձել, որ գրական լեզվում նաև երկվանկ ու բազմավանկ բառերի սկզբի՝ Ե գրով արտահայտվող e պարզ ձայնավորը վերածվի երկհնչյունի:

6. Հնչյունափոխական տարբեր իրողությունների համադրումը, ձեռագիր մատյաններում և վիմագիր արձանագրություններում եղած շփոթի ու շեղումների

դիտարկումը թույլ են տալիս մոտավորապես որոշելու է, և երկբարբառակերպների պատմական հնչյունափոխությունների ժամանակը: Այդ փոփոխություններն ըստ էության ունեցել են հետևյալ ընթացքը.

ա) 5 - ըդ դարի երկրորդ կեսից սկիզբ է առել է երկբարբառակերպի մենաբարբառացումը, որն ընդգրկել է հայերենի բոլոր դրսևորումները.

բ) 11 - ըդ դարում սկիզբ է առել միավանկ ու որոշ երկվանկ բառերի սկզբում և երկբարբառակերպի վերածումը երկհնչյունի. այս փոփոխությունը ընդգրկել է հայերենի դրսևորումների մեծ մասը.

գ) 11 - ըդ դարից սկիզբ է առել նաև և երկբարբառակերպի մենաբարբառացումը բարբառների մեծ մասում. մի շարք բարբառներում այն տեղի չի ունեցել:

Резюме

Â ðàáíòá íàñòíÿòáëüíí àààòñÿ ðàðàèòáðèñòèèà óíòòáááéáíèÿ íàñòííáñèèð áóéâ ð, ð, íí-ííáííó ððáñòááéÿðòñÿ ððááèèà ððóíáðáòèè ÿòèð áóéâ á ððááàðá. Áèàáíáàðÿ ðííáòèèí-ðíííèíáè-áñèíó áíáèèçó è èñííèüçíááíííó àèàèáèòè-áñèíó ðàòáðèèáéó ðòáííáèòñÿ áíçííáèíííó óòí-íèòò ðííáòè-áñèíá çíá-áíèà íàñòííáñèèð áóéâ ð, ð á ðàçíúð ðíçèòèÿð ðèíáà.

Íà ÿòíí ííííááíèè ðèñòááàòñÿ ðàèæá ààèüíáéøáà ðàçáèòèè ðííáòè-áñèèð ÿáèáíèè, íáíçíá-ááíúð áóéâáíè ð, ð á àðíÿíñèí ÿçúéá.

Ðàçóèüòáòò èññèááíááíèÿ íáíáúáííí ððáñòááéáíú á ðèááòðèèð áúáíáàð.

1. Áóéâú ð, ð íàñòííáñèíáí àèòááèòá á ððááàðá èíáèè -áòèíá ðàñíðáááéáíèá ðòáð ðèèáíáíèÿ.

Áóéâú ð è ð ííáèè ðèñòáòñÿ:

à) á íáííñèíáèíúð ðèíáàð (á íá-áèá èèè ðáðááèíá ðèíáà) ðáðáá íáíèíí ðíáèàñíúí

á) á ááòñèíáèíúð è íííáíñèíáèíúð ðèíáàð á óáàðííí ðèíáà ðáðáá íáíèíí ðíáèàñíúí.

Â ÿòèð ááòò ðíçèòèÿð ððíÿáèáíèÿ ð èèè ð íáóñèíáèáíú ðííáòè-áñèèèè (çáòèíáíá ðèðóáíèá) èèè ðíííèíáè-áñèèèè (ðíííñèíáèçèè-èòáèüíáÿ ðíèü, ÿòèííèíáèÿ) ðàèòðáíèè.

Áóéâà ð ðèñòáèàñú:

à) á íá-áèá ááòñèíáèíúð è íííáíñèíáèíúð ðèíá ðáðáá áèàñíúí;

á) íá ðòóèá ðèíáíá áíóòòè ðèíáà ðáðáá áèàñíúí;

â) íá èííóá ðèíá (íáííñèíáèíúð è íííáíñèíáèíúð) ðáðáá áðóííèè ðíáèàñíúð, áñèè ðíá ðáðáçíáúáèàñú á èííóá ðèíáà, èíáðúááí á ðíñèááíáí ðèíáà ð, ðèáááèáíèáí áðáííáòè-áñèíè -áñòèòò (íáð.- ð);

ã) á èííóá ðèíá.

Áñèè á ðáðáúð ððáð ðèó-áÿð íáíèñáíèá ð áúèí íáóñèíáèáíí ðèíáííáðáçíáàòáèüííè, áðáííáòè-áñèèèè ðàèòðáíèè, ðí á -áòááðòíí ðèó-áà èáðáèí ðíèü ðáíáíáðáçèá ððèççííáíèÿ èííóá ðèíáà á àðíÿíñèí ÿçúéá.

Áóéâà ð ðèñòáèàñú:

à) íá èííóá ðèíá (íáííñèíáèíúð è íííáíñèíáèíúð) ðáðáá áðóííèè ðíáèàñíúð (çà èñèèð-áíèáí ðèó-áàá, ððáñòááèáííúð áúøá á íóíèòá á íáíèñáíèÿ áóéâú ð);

á) á óààðíí ñeíãá íàðáá ãèàñíé ∞ (à);

â) á ááçóààðíí ñeíãá (íà-àeí ñeíãà, ñáðáàeíà ñeíãà) íàðáá ñíãeàñíùì.

Â íàðáùð ááóð ñeó-ayõ ïðÿáeáíeá *t* áúeí íáóñeíãeáíí òííàðe-ãñeèè èàeòíðàìe, à á ñíãeááíáí ñeó-àá *t* ìeñàeíñù á ñíðááòñòàeè ñ ïðóíãàðeáe.

2. Ìeñùíáíà *t* è *t* á äðááíààðÿíñeí ÿçúeá èìáeè ðàçeè-íúá òííàðe-ãñeèá çíà-áíeý.

Áóeáà *t* ïðááñòàáeýeá á/í ïðíeçííðáíeð àeòòííãíeá eáe á óààðíí ñeíãá, òàe è á ñíçeòeýð íàðáá ãèàñíùì.

Áóeáà *t* ïðááñòàáeýeá:

à) *ia* èèe eó ñí ïðíeçííðáíeð àeòòííãíeá á óààðíí ñeíãá,

á) á ñííòòííá á ááçóààðíí ñeíãá.

3. Áàeíeòù *t* è *t* á äðááàðá íàðíãeèeñù á ñeááòpùeð íòííðáíeýð:

à) á ñíçeòeýð óààðíí ñeíãá, íá íáóñeíãeáííùð òííàðe-ãñeèè ìeðóæáíeáì, *t* è *t* èìáeè çíà-áíeá ïàáeúíùð òííáí (ííãeè íàðíãeòùñý á íáíeð è òáð æá òñeíãeýð);

á) á ñíçeòeýð óààðíí ñeíãá, íáóñeíãeáííùð òííàðe-ãñeèè ìeðóæáíeáì, *t* è *t* áúeè àeéíðíáíe, íàðíãeèeñù á íòííðáíeè áçàeííeñeèp-àpùáe àeñòðeáóðeè (íáeí íá ñíã áùñòóíàòù á ñíçeòeè äðóáíáí);

â) áíá óààðíí ñeíãá - íàðáá ãèàñíùì è á ááñíeðòíí eííóá ñeíãá ïðíòeáííñòàáeáíeá *t* - *t* íáeòðáeèçíáùáaèíñù è á ðíeè àððeòííáíù áùñòóíàeá *t*;

ã) áíá óààðíí ñeíãá - íàðáá ñíãeàñíùì ïðíòeáííñòàáeáíeá àeòòííãíá *t* - *t* íáeòðáeèçíáùáaèíñù è á ðíeè àððeòííáíù áùñòóíàe ñííòòííá á, íáíçíà-ááíúe áóeáíe *t* .

4. Çíà-áíeý è áçàeííòííðáíeý äðááíààðÿíñeèð áàeíeò *t* è *t* ïððáæàpòñý ááóíý ñíñíááìe:

à) ñíððáíeáðeðñý á ðÿáá àeàeáeòíá àeòòííãíeá *t*, íáñíðòðÿ íá eçíáíáíeá çíà-áíeý *t* - ñííòòííãeçàòeð, äðááàðííá áçàeííòííðáíeá *t* - *t* ïðÿáeýàðñý áíñòàòí-í çàeíííáðíùì íòòàì;

á) á ðÿáá àeàeáeòíá, íá ñíððáíeáðeð àeòòííãíeá *t*, äðááàðííá áçàeííòííðáíeá *t* - *t* ïðÿáeýàðñý eíñááííùì íòòàì – ñíñíáðàçeáì çáóeíáùð eçíáíáíeé á óààðíí è ááçóààðíí ñeíãá, á íáeíðíðùð ñeó-ayõ (íàðáá ñíãeàñíùìe η, μ) ñáíáíáðàçeáì ïðÿáeáíeý çáóeíá è ò.ä..

5. Àeòòííãíeáù *t* è *t* èìáeè ðàçííá eñòíðe-ãñeíá ðàçàeòeá.

Äèòòíáíèä ƒ ïñääðäñý ïííòòíáèçàòèè áí áñáð ïðýäèáíèýð àðýíñéíáí ýçúèä.

Äèòòíáíèä ƒ èíäè ñèääòðùää ðàçàèðèä:

à) á áíèùøáé ÷àñòè àðýíñéèð äèèèáèòíá á íà÷àèä íáíñéíæíúð ñéíá (òàè è íáèíòíðúð äáóðñéíæíúð ñéíá) ïðääðàðèèñý á äèòòíá;

á) á íáèíòíðúð äèèèáèòáð á óääðíí ñéíáá ñíððáíèè äèòòíáè÷áñéíá ïðíèçííðáíèä, á äðóäèð äèèèáèòáð ïííòòíáèçèðíáèèñý, áíèùøáé ÷àñòùð ïðääðàùàýñú á ïííòòíáè á èèè ƒ, èííääà - á äðóäèð òííáðè÷áñéèä ýäèáíèý.

Íáðáðíá äèòòíáíèää ƒ á äèòòíá ñòàè ñííááíèäí äèý òíáí, ÷òíáú è á èèðáðàðòðíí ýçúèä á íà÷àèä äáóðñéíæíúð è ïííáíñéíæíúð ñéíá ïííòòíá á, íáíçíá÷ááíúé áóéáíè ƒ, ïðääðàðèèñý á äèòòíá.

6. Ñííñòàäèèáíèä ðàçèè÷íúð çáóéíèçíáíèðáèüíúð ýäèáíèè, íááèðááíèý çà ñíáùáíèäí è ïèèííáíèýíè, èíáðueíèñý á ðóéíèèñýð è íááíèñýð íà èáíýð, ïçáíèýðò ïðèáèèçèðáèüíí ïðääáèèèòù áðáíý èñòíðè÷áñéèð çáóéíèçíáíèèè äèòòíáíèäíá ƒ, ƒ.

Ííèääááí, ÷òí ýòè èçíáíáíèý èíäèè ñèääòðùèè òíá ðàçàèðèè:

à) ñí áòíðíè ïíèíáèíú ïýòíáí ááèä íà÷èááòñý ïííòòíáèçàòèè äèòòíáíèää ƒ, èíòíðáý ïðääòèèä áñá ïðýäèáíèý àðýíñéíáí ýçúèä,

á) á íáèíááòàòíí ááèä íà÷èááòñý ïðääðàùáíèä äèòòíáíèää ƒ á äèòòíá á íà÷àèä íáíñéíæíúð è íáèíòíðúð äáóðñéíæíúð ñéíá, ýòí èçíáíáíèä ïðääòùääàò áñá ïðýäèáíèý àðýíñéíáí ýçúèä,

ä) ñ íáèíááòàòíáí ááèä íà÷èááòñý òàèæá ïííòòíáèçàòèè äèòòíáíèää ƒ á áíèùøáé ÷àñòè äèèèáèòíá, á ðýää äèèèáèòíá ýòí èçíáíáíèä íá èíäèí íáñòà.

Summary

In the work the detailed description of the functions of letters փ and ֆ created by Mashtots is given, and the rules of their orthography in grabar (Old Armenian language) are presented in a new way. It became possible to define the phonetic value of the letters փ and ֆ in different positions in a word due to the phonetic and phonemic analyses, and dialectical materials used. Based on this the further phonetic development of those letters in Armenian is given, as well.

The results of this study are summarized in the following comments:

1. The letters փ, ֆ in the alphabet created by Mashtots had clear division of usage in grabar (Old Armenian language).

The letters փ, ֆ could be used in the following cases:

a) in monosyllabic words (at the beginning or in the middle of a word) followed by a consonant sound;

b) in a stressed syllable of a disyllabic or multisyllabic word followed by a consonant sound.

In these two positions the use of Է or Է depends on phonetic factors (sounds preceding and following) and some phonological ones (meaning differentiating or semantic role and etymology).

The letter Է was used in the following cases:

- a) at the beginning of a disyllabic or multisyllabic word, followed by a vowel sound;
- b) as a last letter of a syllable in the middle of a word, followed by a vowel sound;
- c) at the end of a word (monosyllabic or multisyllabic), in front of a consonant group in the case it is formed in the end of a word that has the letter Է in its last syllable by adding a grammatical ending, e.g. -ք.
- d) at the end of the word.

In the first three cases the use of the letter Է depends on some word-formative and grammatical factors while in the fourth case the word-end pronunciation peculiarity of the Armenian language has an important role.

The letter Է was used in the following cases:

- a) followed by a consonant letter-combination at the word-end, with the exception of the cases when the letter Է was used mentioned above in point c;
- b) followed by the vowel (ւ) in a stressed syllable;
- c) followed by a consonant sound in an unstressed syllable at the beginning or in the middle of a word.

In the first two cases the use of the letter Է depends on phonetic factors, and in the last one the letter Է was used based on orthographical and spelling principles.

2. The letters Է and Է had different phonetic values in Old Armenian.

In both cases when in a stressed syllable and when followed by a vowel sound, the letter Է was pronounced like the diphthong *ei*.

The letter Է was pronounced as follows:

- a) as like diphthongs *ie* or *eə* in a stressed syllable;
- b) as the simple vowel sound *e* in an unstressed syllable.

3. The relationship between the letter units Է and Է was the following:

a) in a stressed syllable the letters Է and Է were valued as separate phonemes when their use didn't depend on the sound surroundings (sounds preceding and following), and they could equally be used in the same conditions;

b) in a stressed syllable the letters Է and Է were valued as sub-phonemes and in a so called inter-exceptional relation when one of them couldn't be used in the presence of the other. This occurred when their use depended on the sound surroundings;

c) outside the stressed syllable and followed by a vowel sound, and in the absolute word-end the օ-և contradiction was neutralized. In this case the letter օ was used as an arch-phoneme;

d) outside the stressed syllable and followed by a consonant sound, the contradiction between the diphthongs was neutralized, and the simple vowel sound *e* was used as an extra-phoneme.

4. The values of the Old Armenian letter units օ and և and their interrelationships in dialects were presented in two ways:

a) in a number of dialects where the letter և was pronounced like a diphthong the interrelation between օ and և was rather regular though the letter օ was pronounced like a monophthong;

b) in a number of dialects where the diphthong-like letter և wasn't kept, the interrelation between Old Armenian օ and և was presented by indirect ways – by a variety of sound interchange in stressed and unstressed syllables, in some cases with peculiarities of sounds followed by the consonants ղ and ռ, and so on.

5. The diphthong-like sounds օ and և had different ways of historical development.

The diphthong-like sound օ became monophthongized in all the forms of the Armenian language.

The diphthong-like sound և had the following types of development:

a) in most Armenian dialects it changed into a diphthong at the beginning of monosyllabic words /some disyllabic words, as well/;

b) in a number of dialects it kept remaining in stressed syllables as a diphthong-like sound; in some other dialects it became monophthongized and changed mostly into a simple vowel sound *e* or *i*; sometimes underwent entirely different phonetic change.

The diphthongization of the diphthong-like sound *e* caused the simple vowel sound *e* in the literary Armenian presented by the letter և to change into a diphthong at the beginning of disyllabic and multisyllabic words, as well.

6. The comparison of different sound interchange processes, and the observation of confusion and mistakes in manuscripts and epitaphs let us define the approximate time for historical sound interchange of the diphthong-like sounds օ and և. In our opinion, those changes took place according to the following process:

a) from the middle of the 5th century, the monophthongization of the diphthong-like sound և started, and this happened in all forms of Armenian;

b) in the 11th century, the diphthong-like sound և began to change into a diphthong at the beginning of monosyllabic words and some disyllabic ones; this change happened in most forms of Armenian;

c) from the 11th century in most Armenian dialects started also the monophthongization of the diphthong-like sound Է; this change didn't happen in a number of dialects.

Բ ա ո ա ց ա ն կ

է, ե ունեցող բառերի

(Գրաբար - Վանի բարբառ - Բայազետի բարբառ)

ԳՐԱԲԱՐ

ՎԱՆ

ԲԱՅԱԶԵՏ

Ազատել

անդանտել

ազատել

Ալևոր

խալիվոր

խալիվոր

Ածելի

արծըլի

անծըլի

Աղեղն

անանակ

անըղնակ

Աղուէս	աղվէս	օղվէզ
Ամեն /այն/	հըմէն	հ'ըմէն
Աներ	աներ	օներ
Անէծք	անէծք	օնեսկ
Անճրե	անճրեվ	օճրեվ
Աշակերտ	աշկեռտ	օշկեռտ
Ասեղն	ասեղ	օսեղ
Արեղակն	արեկյանկ	օրեքակ
Արեւ	արեվ	օրեվ
Աւել	ավել	օվել
Աւելել	ավիլել	օվիլել, օլվել
Աւել/ի/	անվել	հ'ավել
Աւելորդ	ավիլօրթ	հ'ավելնորթ
Աւետարան	ավէղրան	օվէղրան
Աւերակ	ավերակ	օվեր
Աւերել	ավիրել	օվիրել
Բաղեղն	պանեղ	բ'առեղ
Բարեկամ	պանրէկամ	բ'արէկամ
Բարեկենդան	պանրկէնդանքլ	բ'արիկէնթան
Բեմ	փէմ	բ'եմ
Բեռն	պեռ	բ'եռ
Բերան	պէրան	բ'էրան

Բերդ	պեռթ	բ՛եռթ
Բերել	պիրել	բ՛լրել
Գետ	կյետ	գ՛ետ
Գետին	կյէտին	գ՛էտին
Գերան	կյէրան	գ՛էրան
Գերանդի	կյէրընդի	գ՛էրընդի
Գերեզման	կյէրէզման	գ՛էրէզման
Գերի	կյերի	գ՛երի
Գէշ	կյէշ	գ՛էշ
Գիշեր	կիշեր	գ՛իշեր
Գոմէշ	կյէօմէշ	գ՛օմէշ
Գուհ	գյըուհիս	գըուհիս
Դեղ	տեղ	դ՛եղ
Դեղել	տեղել	դ՛եղել
Դեղին	տեղին	դ՛եղին
Դեւ	դէվ	դ՛էվ
Դէզ	տէզ	դ՛էզ
Դէմ	տէմ	դ՛էմ
Եզն	յեզ	յեզ
Ելանել	էլնել	հըլնել
Եկն	էկա	էկա
Եղայ	էլւն	հէլա
Եղբայր	ախպէր	ա՛խպէր
Եղի /ցորեն/	յեղի	յեղա
Եղիճ	յեղինջ	յեղըռճիկ, ա՛ղինջ

Եղնիկ	յեղնիկ	յեղնիկ
Եղունգն	յեղունգյ	յեղունգ
Եմ	եմ	եմ
Եռ	յեռ	յեռ
Եռալ	յեռալ	յեռալ
Ես	յես	յես
Երազ	էրազ	էրազ
Երախայ	~	էրէխա
Երակ	էրակ	էրակ
Երամ	էրամ	էրամ
Երանի	էրանէկ	էրնէկ
Երան /քամի/	էրան	էրան
Երբ	յեփ	յեփ
Երգ	~	յերբ
Երգիք	էրտիս	հէռթիս
Երգնուլ	հէրտըվնւլ	հօռթըվալ
Երգումն	էօրտիւմ	հօռթում
Երեկոյ	իրիկուն	հիրիուն
Երես	իրես	հիրես
Երեսուն	յեռսուն	յեռսուն
Երերալ	էրէրալ	էրէրմանք
Երեւիլ	էրէվալ	էրէվալ
Երեք	իրեքյ	իրեք
Երէկ	էրէկ	հէրէկ
Երթալ	էրթւլ,էթւլ	էթալ

Երինջ	էրէնջիկ	էրինջ
Երկաթ	էրկաթ	էրկաթ
Երկայն	էրկէն	հէրկէն
Երկանք	էրկանքյ	էրկանք
Երկինք	յէրկինքյ	յերգինք
Երկիր	յէրկիր	յերկիր
Երկիւղ	~	յերգուղ
Երկու	էրկու	էրկու
Եփեղ	իփեղ	էփեղ
Էգ	էքյ	էք
Էշ	էշ	էշ
Ընկեր	իւնգյեր	հընգեր
Թեթեւ	թեղթըր	թեթըլ
Թեղ	թեղ	թեղ
Թեւ	թեւլ	թեւլ
Թեփ	թեփ	թեփ
Թէ	թէ	թէ
Թիթեռնիկ	թըռթըռնէկ	թիթըռնեկ
Լեզու	լէզիւ	լիզու
Լեզակ	լօղակ	լօղակ
Լեղի	լեղի	լեղի
Խաչերկաթ	խառճէկաթ	խառճըկաթ
Խեղացի	խէլացի	խէլացի
Խեղք	խեղք	խեղք
Խեղդեղ	խեխտեղ	խեխտեղ
Խեղճ	խեխճ	խեխճ

<i>Խէժ</i>	<i>խիժ</i>	<i>խիժ</i>
<i>Ծեփ</i>	<i>ծեփ</i>	<i>ծեփ</i>
<i>Ծեփեկ</i>	<i>ծիփեկ</i>	<i>ծէփեկ</i>
<i>Ծիծեռնակ</i>	<i>ծիծեռնակ</i>	<i>ծիծըռնեկ</i>
	<i>ճճըռնեկ</i>	<i>ճիճըռնեկ</i>
<i>Կանեփ</i>	<i>կանափ</i>	<i>կ՛նամփ</i>
<i>Կեղծաւոր</i>	<i>կէղծավոր</i>	<i>կեխծավոր</i>
	<i>կեղծավոր</i>	
<i>Կեռ</i>	<i>կեռ</i>	<i>կեռ</i>
<i>Կեր</i>	<i>կեր</i>	<i>կեր</i>
<i>Կէս</i>	<i>կէս</i>	<i>կէս</i>
<i>Կիւրակէ</i>	<i>կիրակի</i>	<i>կիրանկի</i>
<i>Կորեակ</i>	<i>կորեկ</i>	<i>կօրեկ</i>
<i>Համեմ</i>	<i>խամեմ</i>	<i>խամեմ</i>
<i>Հայելի</i>	<i>խայլիկ</i>	<i>խանլի</i>
<i>Հանել</i>	<i>խանել</i>	<i>խանել</i>
<i>Հանելուկ</i>	<i>խանելիւկ</i>	<i>խանէլուկ</i>
<i>Հեծանիլ</i>	<i>խէղնեկ, խէճնեկ</i>	<i>խէղնեկ</i>
<i>Հեղեղ</i>	<i>խղեղ</i>	<i>խեղեղ</i>
<i>Հետ</i>	<i>խետ</i>	<i>խէտ</i>
<i>Հերիսայ</i>	<i>խարիսա</i>	<i>Հանրիսան</i>
<i>Հերկել</i>	<i>խերկ, խիրկել</i>	<i>խերկ</i>
<i>Հերու</i>	<i>խէրու</i>	<i>խէրու</i>
<i>Հրեշտակ</i>	<i>խրէշտակ, խրիշտակ</i>	<i>խրիշտակ</i>
<i>Ձեռք</i>	<i>ձեռ, ձեռք</i>	<i>ձ՛եռ, ձ՛եռք</i>

<i>Ձեւ</i>	<i>ծեւ</i>	<i>ճ'եւ</i>
<i>Ձեւեւ</i>	<i>ծիւիւ</i>	<i>ճ'եւիւ</i>
<i>Ձէթ</i>	<i>ծէթ</i>	<i>ճ'էթ</i>
<i>Ձմեռն</i>	<i>ծմեռ</i>	<i>ճ'ըմեռ</i>
<i>Ձմերուկ</i>	<i>ծմրիւկ</i>	<i>ճ'ըմէրուկ</i>
<i>Ձուածեղ</i>	<i>ծվածեղ</i>	<i>ճ'ըվածեղ</i>
<i>Ճեղք</i>	<i>ճեխք</i>	<i>ճեխք</i>
<i>Ճենճ</i>	<i>ճենջ</i>	<i>ճենջ</i>
<i>Մեղաւոր</i>	<i>մեղավոր</i>	<i>մեղավոր</i>
<i>Մեղր</i>	<i>մեղր</i>	<i>մեղըր</i>
<i>Մեղք</i>	<i>մեխք</i>	<i>մեխք, մեխկ</i>
<i>Մեռանիւ</i>	<i>մեռնիւ</i>	<i>մեռնիւ</i>
<i>Մերկ</i>	<i>մօրէ մերկ</i>	<i>մօրէ մերկ</i>
<i>Մեք</i>	<i>մենք</i>	<i>մենք</i>
<i>Մէջ</i>	<i>մէջ</i>	<i>մէջ</i>
<i>Մէջք</i>	<i>մէջք</i>	<i>մէջկ</i>
<i>Մժեխ</i>	<i>մժիկ</i>	<i>մժեխ</i>
<i>Մողէզ</i>	<i>մօղօզիկ</i>	<i>օցմօղօզիկ</i>
<i>Յետ</i>	<i>յետ ,հիտիւ</i>	<i>յետ, հիդիւ</i>
<i>Նեխիւ</i>	<i>նեխիւ</i>	<i>նեխիւ</i>
<i>Նեղ</i>	<i>նեղ</i>	<i>նեղ</i>
<i>Նեղանալ</i>	<i>նեղանալ</i>	<i>նեղանալ</i>
<i>Ներկեւ</i>	<i>նիրկեւ</i>	<i>նէրկեւ</i>
<i>Ներքս</i>	<i>ներս</i>	<i>նեռս</i>
<i>Շերեփ</i>	<i>շիրեփ</i>	<i>շէրեփ</i>
<i>Շերտ</i>	<i>շեռտ</i>	<i>շեռտ</i>

Շէկ	շէկ	շէկ
Շէն	շէն	շէն
Որբեւայրի	վոռպէօվէրի	վոռփէվէրի
Ուղեղ	ուղեղ, ուղող	ուղեղ, հըղօղ
Ջորեքշաբթի	քյէօրէօշպլնթ	չօրէքշափտի
Պատկեր	պատկերքյ	պ՛տկերք
Պէս	պէս	պէստ
Պէտք	պէտք	պէտկ
Պճեղն	պճեղ	պճեղ
Սեամ	շեմքյ	շեմ
Սեաւ	սեվ	սեվ
Սեղան	սեղան	սեղան
Սեր	սեր	սեր
Սերմն	սերմ	սերմ
Սէզ	սէզ	սէզ
Սէր	սէր	սէր
Սիսեռն	սիսեռ	սիսեռ
Սկեսուր	կիսուր	կիսուր
Սկեսրայր	կէսրէր	կէսրար
Ստերջ	ստեռճ	ստեռճ
Վախենալ	վնխէնալ	վախէնալ
Վառեակ	վնռէկ	վառեկ
Վարժապետ	վնրժնպետ	վառժապետ
Վեր	վեր	վեր

Վերայ	վերէն, վեր,	վըրէն
Վերջ	վերջ	վեռջ
Վեց	վեց	վեց
Տաշեղ	տաշեղ	տ՛շեղ
Տեղ /ր/	տեղ	տեղ
Տեսակ	տէսակ	տէսակ
Տեսանել	տիսնալ	տէնալ
Տէր	տէր	տէր
Զերեկ	ջէրէկ	ջէրէկ
Զեց	ջեց	ջեց
Զորեան	ջորէն	ջօրեն
Փեթակ	փէթնկ	փէթնկ
Փեսայ	փէսա	փէսն
Փետեղ	փիտեղ	փիդեղ
Փետուր	փիտուր	փիդուր
Քենի	քյենի	քէնի
Քեռի	քյեռի	քեռի, քննի
Քերեղ	քյիւրեղ	քէրեղ
Քերթեղ	քյըւթեղ	քըւթեղ
Օրէնք	օրէնքյ	օրենք

Օ Գ Տ Ա Գ Ո Ր Ծ Վ Ա Ծ Գ Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Աբեղյան Մ., Գրաբարի քերականություն, Ե., 1936:

Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1958:

Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ե., 1974:

Աղաբեկյան Մ., Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, ՀԲԱ, պրակ 3, Ե., 2010:

Աղայան Է., Գրաբարի քերականություն, 1, ա, Ե., 1964:

Աղայան Է., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987:

Աղայան Է., Մեղրու բարբառը, Ե., 1954:

Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Ե., 1954:

Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4 Բ, Ե., 1961

Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971:

Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա - Նոր-Նախիջևան, 1911:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, 1-4, Ե., 1971 – 1979:

Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1984:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, 1 – 2, Ե., 1940 – 1951:

Աճառյան Հ., Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, Ե., 2003:

Աճառյան Հ., Քննություն պոլսահայ բարբառի, Ե., 1941:

Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952:

Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա., Էլոյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու,
 4. 1, Ե., 1979:

Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1989:

Ասատրյան Մ., Լոռու խոսվածքը, Ե., 1968:

Ասատրյան Մ., Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962:

Ավագյան Ս., Վիճակաճարձանագրությունների հնչյունաբանություն
 (X – XIV դդ.), Ե., 1973:

Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի,
 Ա - Բ, Վենետիկ, 1836 – 1837:

Բաղդասարյան Ս., Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե.,
 1973

Բաղդասարյան Ս., Մշո բարբառը, Ե., 1958:

Բաղրամյան Ռ., Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Ե., 1960:

Բաղրամյան Ռ., Շամախի բարբառը, Ե., 1964:

Բաղրամյան Ռ., Հայերեն բարբառներ (Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները), Ե., 1972:

Գյուլբուրգյան Ս., Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Ե., 1973:

Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957:

Դավթյան Կ., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966:

Զաքարյան Հ., Մաշտոցը՝ լեզվաչինարար, Նյութեր մաշտոցյան գրերի
 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի, Ե., 2005:

Թոխմախյան Ռ., Ժամանակակից հայերենի շեշտի բնույթը, «Լեզվի և ոճի հարցեր»,
 պրակ 3, Ե., 1975:

Խաչատրյան Ա.Ե., Բարբառների քննության Աճառյանի սկզբունքները, ՊԲՀ, Թ. 1, Ե.,
 1976:

Խաչատրյան Ա.Հ., Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Ե., 1988:

Խաչատրյան Լ., Թոսունյան Գ., Գրաբարի դասագիրք, Ե., 2004:

Խաչատրյան Վ., Վարդենիսի բարբառը, Ե., 2004:

Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Ե., 2002:

Կոստանդյան Դ., Երզնկայի բարբառը, Ե., 1979:

Կոստանդյան Դ., Խարբերղի բարբառի հնչյունաբանական և ձևաբանական հիմնական
 առանձնահատկությունները, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1, Ե., 1962:

Համբարձումյան Վ., Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2004:

«Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան», Ե., 2008:

Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 1, Ե., 1982:
 Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985:
 Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:
 Հանեյան Ա., Եդեսիայի բարբառը, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1, Ե., 1982:
 Հանեյան Ա., Տիգրանակերտի բարբառը, Ե., 1978:
 Ղազարյան Ռ., Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Ե., 2001:
 Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, Ա-Բ, Ե. 1987 - 1992:
 Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1981:
 Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:
 Ղափանցյան Գր., Ընդհանուր լեզվաբանություն, Կ. 1, Ե., 1939:
 Ղափանցյան Գր., Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Ե., 1961:
 Մադաթյան Ք., Ալաշկերտի խոսվածքը, Ե., 1985:
 Մարգարյան Ալ., Գորիսի բարբառը, Ե., 1975:
 Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառ, Ե., 1989:
 Մեծունց Բ., Շամշադին - Դիլիջանի խոսվածքը, Ե., 1989:
 Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978:
 Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն), Ե., 2009
 Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Ե., 1953:
 Մուրադյան Հ., Կաքավաբերդի բարբառը, Ե., 1967:
 Մուրադյան Հ., Կարճևանի բարբառը, Ե., 1960:
 Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Կ. 1, Հնչյունաբանություն, Ե., 1982:
 Մուրադյան Մ., Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1, Ե., 1982:
 Մուրադյան Մ., Շատախի բարբառը, Ե., 1962:
 Պետոյան Վ., Սասունի բարբառը, Ե., 1954:
 Պողոսյան Ա., Հաղբուժի բարբառը, Ե., 1965:
 Զահուկյան Գ., Լեզվաբանության պատմություն, Կ. 1, Ե., 1960:
 Զահուկյան Գ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Ե., 1974:
 Զահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:
 Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:
 Զահուկյան Գ., Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Ե., 1992:
 Ա.Սարգսյան, Հայոց լեզվի բարբառային ատլաս, Պրակ Ա, Ե., 2008:
 Վարդանյան Ա., Նախիջևանի բարբառային քարտեզը, Վիեննա, 2000:
 Çeîáâð Ę., Íáùàÿ ôíáðèèà, İñêâà, 1979:
 Èàéíç Ææ., Âââââíèà â òâîðâðè=âñêóþ èèíâèñðèèó, İñêâà, 1978.

Լինձեթի Է., Կորթնի ձայնիկի ձևաբանությունը, Լ. Նոսթրեմիայի օրհանոցի
լուսաբանությունը և հայտնի օրհանոցի ձևաբանությունը, Լինձեթ, 1897.

Լինձեթի ձևաբանությունը, Կորթնի V, Լ., 1970.

Լինձեթի ձայնիկի (Նոսթրեմիայի ձայնիկի ձևաբանությունը), Լ., 1972.

Օտոսթրեմի Լ., Լինձեթի օրհանոցը, Լինձեթ, 1960.

Vaux Bert, The Phonology of Armenian, Clarendon press, Oxford, 1998.

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Լեզուներ

արաբ.	-	արաբերեն
գրբ.	-	գրաբար
թրք.	-	թուրքերեն
միջ. հյ.	-	միջին հայերեն
պհլ.	-	պահլավերեն
պրսկ.	-	պարսկերեն
ռուս.	-	ռուսերեն
քրդ.	-	քրդերեն

Հայ բարբառներ

Ագլ.	-	Ագուլիս	Մղբ.	-	Մեղրի
Ալշ.	-	Ալաշկերտ	Մչ.	-	Մուշ
Ախց.	-	Ախալցխա	Մրդ.	-	Մարաղա
Ակն.	-	Ակն	ՆՆխ.	-	Նոր Նախիջևան
Ասլ.	-	Ասլանբեկ	Շմ.	-	Շամախի

Աստրի. - Աստրախան
 Ար. - Արարատ
 Բ. - Նոր Բայազետ
 Գոր. - Գորիս
 Դ. - Դիադին
 Երև. - Երևան
 Զթ. - Զեյթուն
 Թբ. - Թբիլիսի
 Խ. - Խոյ-Մարաղա
 Խրբ. - Խարբերդ
 Կր. - Կարին
 Հդրթ. - Հադրութ
 Հճ. - Հաճըն
 Հմշ. - Համշեն
 Ղրբ. - Ղարաբաղ
 Մլթ. - Մալաթիա
 Մկ - Մոկք

Ոզմ. - Ոզմ
 Պլ. - Պոլիս
 Զղ. - Զուղա
 Ռ. - Ռոդոսթո
 Սեբ. - Սեբաստիա
 Սլմ. - Սալմաստ
 Սչ. - Սուչավա
 Սան. - Սասուն
 Սվեդ. - Սվեդիա
 Վն. - Վան
 Տիգ. - Տիգրանակերտ
 Ուրմ. - Ուրմիա

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ 1

Հայ բարբառների ուսումնասիրության մի քանի հարցերի շուրջ.....4
 Բարբառի ըմբռնումը Հայ լեզվաբանության մեջ.....12
 Ընդհանուր Հայերենյան լեզվական հատկանիշները բարբառներում.....17
 Տարբերակայնությունը իբրև բարբառի կարևոր հատկանիշ.....23

ՄԱՍ 2

Ա ձայնավորի դրսևորումները Բայազետի բարբառում
 և «Աճառյանի օրենքը».....29
 Հ ~ Խ համապատասխանությունը Հայերենի բարբառներում.....48
 Հայերենի բարբառներում ցուցական դերանունների դրսևորման
 առանձնահատկությունների մասին
 Բայի սեռը Բայազետի բարբառում.....71
 ԵՄ բայը Բայազետի բարբառում.....80

Խոսվածքային առանձնահատկություններ Բայազետի բարբառում.....

ՄԱՍ 3

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ Է, Ե ԳՐԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԵՉՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Նախաբան	90
1. Հայ լեզվաբանական միտքը մեսրոպյան այբուբենի Է, Ե գրերի հնչյունական արժեքի և ուղղագրական յուրահատկությունների մասին.....	92
2. Է, Ե գրերի ուղղագրական յուրահատկությունները գրաբարում և դրանց պատճառաբանվածությունը.....	99
2.1. Է, Ե գրերի բաշխումը ըստ բառային դիրքերի	100
2.2. Է, Ե գրերի դրսևորումները արմատական շեշտակիր փակ վանկում	108
3. Գրաբարյան Է, Ե գրերի հնչյունական համապատասխանությունները բարբառներում.....	116
4. Գրաբարյան Է, Ե գրերի հնչյունական արժեքները	130
5. Է և Ե երկբարբառակերպների հնչյունափոխությունը հայերենում	
5.1. Է, Ե երկբարբառակերպների՝ շեշտի հետ կապված հնչյունափոխությունը.....	136
5.2. Է, Ե երկբարբառակերպների պատմական հնչյունափոխությունը.....	139
5.3. Է, Ե տառերի գրություն շեղումները և երկբարբառակերպների փոփոխությունների արտացոլումը դրանցում	152
Եզրակացություններ.....	160
Ծեշում.....	16
3	
Summary.....	167
Բառացանկ (Գրաբար – Վանի բարբառ – Բայազետի բարբառ)	170
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	179
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	182

ՎԻԿՏՈՐ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ВИКТОР ЛИПАРИТОВИЧ КАТВАЛЯН

ВОПРОСЫ АРМЯНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

На армянском языке

Ереван «Айастан» 2014

Խմբագիր՝ Վահագն Սարգսյան
Համակարգչային մակետը՝ Տաթևիկ Գրիգորյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Սոնա Մաղաքյանի

Տպագրութունը՝ «Եգեա» տպագրատան

